ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΛΙΑΝΟΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΒΑΣΙΛΗΣ Θ. ΡΑΠΑΝΟΣ, *Ἀντιπρόεδρος* ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ, *Γενικὸς Γραμματέας* ΒΙΚΤΩΡ Θ. ΜΕΛΑΣ, *Ταμίας* ΜΙΧ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, *Μέλη* ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, ΣΑΒΒΑΣ ΚΟΝΤΑΡΑΤΟΣ, ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Διευθυντὴς τοῦ Ἱδρύματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

Ὑπεύθυνη ἐκδόσεων ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΛΙΑΝΟΣ

Η
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2012

ISBN 978-960-250-489-5

© *Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2012*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α′ ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ . 15

1.1 Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας 15

1.2 Τὰ θεμελιώδη δεδομένα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη 24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β′ ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 33

2.1 Τὸ ἄτομο 35

2.2 Ἡ εὐδαιμονία 39

2.3 Ὁ ἄριστος βίος 44

Σχόλια 48

2.4 Τὰ ἀγαθὰ 50

2.5 Σύγκριση τῶν ἀγαθῶν 55

2.6 Οἰκογένεια καὶ *πόλις* 65

2.7 Ἡ οἰκογένεια ὡς παραγωγικὴ μονάδα 66

2.8 Ἡ οἰκογένεια ὡς καταναλωτικὴ μονάδα 72

2.9 Ἀνταλλαγὴ 73
i. Χρῆμα καὶ συναλλαγὴ 74
ii. Ἀξία χρήσης καὶ ἀνταλλακτικὴ ἀξία 77
2.10 Ἡ χρηματιστικὴ 78
i. Ἡ καπηλικὴ (τὸ ἐμπόριο) 78
ii. Τοκισμὸς καὶ *μισθαρνία* 80
iii. Τὸ τρίτο εἶδος χρηματιστικῆς 83
2.11 Τὸ μονοπώλιο 84
2.12 Ἡ πρώτη μελέτη κόστους καὶ ὠφέλειας 87
Σχόλια 89

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ′ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 94
3.1 Εἰσαγωγὴ 94
3.2 Ἑνότητα ἔναντι αὐτάρκειας στὴν πόλη 95
3.3 Ἡ σταθερότητα τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου 97
3.4 Ἡ τήρηση τῶν νόμων 98
3.5 Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, κοινὴ χρήση 99
3.6 Τὰ μέρη τῆς πόλης 102
3.7 Διαφάνεια καὶ λογοδοσία 106
3.8 Δημόσια ἔσοδα καὶ δημόσιες δαπάνες 108
3.9 Ἡ ἰσότητα τῶν περιουσιῶν 116
3.10 Οἰκονομικὴ πολιτικὴ 120
3.11 Τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ 126
3.12 Ἡ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ 134
3.13 Περιουσία καὶ πληθυσμὸς 137

3.14 Τὸ μακροοικονομικὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης 142
i. Μεταβολὲς στὴν ἐδαφικὴ ἔκταση 149
ii. Μεταβολὲς στὸν πληθυσμὸ 150
3.15 Τὸ κράτος εὐημερίας 153
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Γ′ 159
Σχόλια 161

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ′ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ 163
4.1 Εἰσαγωγὴ 163
4.2 Ἡ θεωρία διανομῆς (διανεμητικὸ δίκαιο) 163
4.3 Ἡ θεωρία ἀποζημιώσεων (διορθωτικὸ δίκαιο) 169
4.4 Ἡ θεωρία τιμῶν (ἀνταποδοτικὸ δίκαιο) 173
Σχόλια 181
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Δ′ 182

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε′ ΣΥΝΟΨΗ 194

ΕΠΙΛΟΓΟΣ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ 203

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 209

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ 213

Οἱ μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων ἔχουν προσαρμοστεῖ γλωσσικὰ καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔχουν τροποποιηθεῖ μὲ βάση τὸ ἀρχαῖο κείμενο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὶς ἐπιστημονικὲς ἐργασίες, εἶναι πλέον ἀναγκαῖο ἡ ἀναφορὰ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία νὰ προηγεῖται τῆς παρουσίασης τοῦ ἀναλυτικοῦ μέρους. Στὴν περίπτωση τοῦ παρόντος δοκιμίου ἡ ἀνάγκη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ γιὰ ἕναν πρακτικὸ λόγο. Οἱ ἀναφορὲς στὸ λῆμμα «οἰκονομικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη» στὴ μηχανὴ ἀναζήτησης Google δίδει 872.000 ἀποτελέσματα στὸν παγκόσμιο ἱστὸ καὶ 2.770 σελίδες στὰ ἑλληνικά. Φυσικά, σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἡ δουλειὰ τοῦ ἐρευνητῆ εἶναι νὰ διαλέξει τὶς σχετικὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες ἀναφορές. Μὲ τόσες ὅμως χιλιάδες ἀποτελέσματα ἡ προσπάθεια διαλογῆς θὰ ἦταν μάταιη. Ἐπίσης ἡ πρόθεσή μου μὲ ἀπαλλάσσει, νομίζω, ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολο ἔργο τῆς ἀνάλυσης τῆς βιβλιογραφίας, διότι σκοπός μου ἦταν νὰ γράψω ἕνα δοκίμιο γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ Ἀριστοτέλη ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὰ δικά του κείμενα καὶ μόνο. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι τὰ *Πολιτικά*, τὰ

Ἠθικὰ Νικομάχεια καὶ ἡ *Ρητορικὴ Τέχνη*. Οἱ ἀναλύσεις καὶ οἱ διενέξεις τῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν γιὰ τὸ τί εἶπε καὶ τὸ τί ἐννοοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης ἔχουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ θεωρήσαμε ὅτι δὲν ἦταν σκόπιμο νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ.

Ὅπως θὰ γίνει φανερὸ στὴ συνέχεια, στόχος αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου εἶναι νὰ γίνει ἀντιληπτό, μὲ σύγχρονους ὅρους, τί ἀκριβῶς εἶπε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὄχι νὰ κριθεῖ ἡ ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του, εἴτε στὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του εἴτε στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Φυσικά, στὴν προσπάθεια νὰ προσδιορίσουμε τί ἀκριβῶς εἶπε ὁ μεγάλος φιλόσοφος, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε τὴ διατύπωση ὑποκειμενικῶν ἀπόψεων.

Οἱ οἰκονομικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλη ἐμφανίζονται στὰ κείμενά του μὲ τρόπο ποὺ ταιριάζει στὸ ὑπὸ ἀνάλυση κάθε φορὰ θέμα του καὶ ὄχι συστηματικὰ ὡς οἰκονομικὴ θεωρία ἢ ὡς οἰκονομικὴ ἀνάλυση κάποιου προβλήματος. Δὲν ὑπάρχει, δηλαδή, στὸν Ἀριστοτέλη Οἰκονομικὴ Ἀνάλυση ὡς αὐτόνομο πεδίο ἔρευνας. Ὅταν ἐξετάζει, λόγου χάρη, τὴ σχέση ἀνταλλαγῆς τῶν ἀγαθῶν, τὸ ἐνδιαφέρον του δὲν εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν, ἀλλὰ ἡ ἰσότητα τῆς ἀνταλλαγῆς ὡς μέρος τῆς δικαιοσύνης. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολη ἡ συγκρότηση τῶν ἀπόψεών του σὲ ἑνιαῖο θεωρητικὸ οἰκονομικὸ σύνολο.

Γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπιλέξαμε τὴν ὀργάνωσή τους μὲ τὸν γνωστὸ τρόπο τῶν σύγχρονων ἐγχειριδίων πολιτικῆς οἰκονομίας, δηλαδὴ σὲ Μικροοικονομία καὶ Μακροοικονομία, προσθέτοντας ἕνα τρίτο μέρος γιὰ τὴν Οἰκονομικὴ Δικαιοσύνη. Ἐπίσης, ὅπου ἦταν πρόσφορο, χρησιμοποιήσαμε ἁπλὰ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ ἀλγεβρικὲς σχέσεις.

Κάθε νέα μελέτη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη (ἢ γιὰ κάποιον ἄλλο ἴσης σπουδαιότητας φιλόσοφο ἢ ἐπιστήμονα) εἶναι εὔλογο νὰ προκαλέσει τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: τί μπορεῖ νὰ προσθέσει μιὰ καινούρια μελέτη, ὅταν ἔχουν ἤδη γραφεῖ πολλὲς χιλιάδες ἄλλες γιὰ τὰ ἴδια περίπου πράγματα; Τὸ ἐρώτημα εἶναι βάσιμο, ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὸ ἐνδεχόμενο, σὲ πλούσια καὶ πυκνὰ κείμενα ὅπως τοῦ Ἀριστοτέλη, νὰ ὑπάρχει πάντα κάτι ποὺ ἔχει μείνει ἀνεκμετάλλευτο. Πράγματι, στὸ παρὸν δοκίμιο προβάλλονται ὁρισμένες σκέψεις τοῦ Σταγειρίτη ποὺ δὲν ἔχουν προβληθεῖ ἢ ἀξιολογηθεῖ ἐπαρκῶς, ὅπως οἱ κανόνες δημοσιονομικῆς πολιτικῆς, ἡ σχέση γῆς καὶ πληθυσμοῦ ποὺ ἀποτελεῖ βάση ἑνὸς μακροοικονομικοῦ μοντέλου, ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων, κ.ἄ.

Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ παρουσιάζουμε ἀπὸ τὰ ἔργα

τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὶς παρακάτω ἐκδόσεις:

Πολιτικά, μτφρ. Σπύρος Χ. Μαγγίνας, Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων, Ἑλληνικὸς Ἐκδοτικὸς Ὀργανισμός, 2004.
Ἠθικὰ Νικομάχεια, μτφρ. Ἠλίας Νικολούδης, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γραμματεία, «Οἱ Ἕλληνες», Κάκτος, 1992.
Ρητορικὴ Τέχνη, μτφρ. Margaret Donaldson, Μαρία Δημητριάδου, Ἅπαντα Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Πάπυρος, 1975.

Τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ διάβασαν οἱ συνάδελφοι καθηγητὲς Βασίλης Δρουκόπουλος καὶ Βασίλης Καρασμάνης καὶ οἱ παρατηρήσεις τους μὲ βοήθησαν σημαντικὰ νὰ τὸ βελτιώσω ὡς πρὸς τὴν οὐσία καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο. Φυσικὰ δὲν ἔχουν εὐθύνη γιὰ λάθη ἢ παραλείψεις ποὺ πιθανὸν ὑπάρχουν. Ἐπίσης, χρήσιμα σχόλια ἔκαναν δύο ἀνώνυμοι ἀναγνῶστες σὲ τμῆμα τοῦ κειμένου. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ ὅλους.

Θέλω ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω τὴν κυρία Ὄλγα Μπατῆ, τοῦ Οἰκονομικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὴ μεγάλη της βοήθεια στὴν ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου, καὶ τὴν κυρία Ἀναστασία Καραστάθη γιὰ τὴ φροντίδα της στὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΛΙΑΝΟΣ

Καθηγητὴς Πολιτικῆς Οἰκονομίας

Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (πρώην ΑΣΟΕΕ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ

1.1 ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ὁ ἁπλὸς οἰκονομολόγος, ποὺ θέλει νὰ μελετήσει τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ ἀντλήσει ἀπὸ αὐτὰ τὶς οἰκονομικὲς ἰδέες καὶ θεωρίες, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ λύσει ὁρισμένα σοβαρὰ προβλήματα. Τὸ πρῶτο καὶ προφανὲς εἶναι ἡ ἄγνοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας. Τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἐξαιρετικὰ πυκνὰ καὶ ἀκριβῆ. Ὁ ἀναγνώστης ποὺ διαθέτει λίγες γνώσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει πλήρη ἀντίληψη τοῦ τί λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι οὔτε γλαφυρὸς οὔτε ἀφηγηματικός. Οἱ μεταφράσεις ἢ οἱ ἀποδόσεις στὴ νέα ἑλληνικὴ δὲν βοηθοῦν πάντα καὶ κυρίως δὲν βοηθοῦν σὲ ὁρισμένα κρίσιμα σημεῖα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ φράση *οὕτως ἴσοι καὶ κοινωνοὶ* (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133b 3) ἔχει μεταφραστεῖ ποικιλοτρόπως: «θὰ εἶναι ἴσοι μεταξύ τους καὶ θὰ συναφθεῖ κοινωνικὴ

σχέση», «τότε πού εἶναι ἴσοι καὶ σὲ θέση νὰ διαπραγματευθοῦν», ἐνῶ σὲ μιὰ ἀγγλικὴ μετάφραση (τοῦ Σὲρ Ντέιβιντ Ρὸς) ἡ φράση ἀποδίδεται ὡς «thus they are equals and associates», δηλαδὴ «ἔτσι εἶναι ἴσοι καὶ συνεργάτες (ἢ συνεργαζόμενοι)». Ὅπως φαίνεται ἡ λέξη *κοινωνοὶ* ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τουλάχιστον τρεῖς διαφορετικὲς ἔννοιες.

Τὸ δεύτερο πρόβλημα εἶναι ἡ τεράστια βιβλιογραφία πού κυκλοφορεῖ γιὰ τὸ ἔργο του. Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ἀνάλυση τῆς βιβλιογραφίας θὰ ἀποδεικνύεται ἔργο ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ οἰκονομολόγους πού ἀσχολοῦνται συστηματικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς μηχανῆς ἀναζήτησης Google γιὰ τὰ λήμματα «Ἀριστοτέλης» καὶ «Ἀριστοτέλης καὶ οἰκονομικά» εἶναι ἑκατοντάδες χιλιάδες. Ἀκόμα κι ἂν πολλὰ εἶναι ἄσχετα, φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ πλήρης ἀνάλυση τῆς βιβλιογραφίας ἀποτελεῖ σοβαρὸ πρόβλημα. Συναφὲς πρόβλημα ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ ἀναλυτὲς καὶ σχολιαστὲς εἶναι φιλόσοφοι καὶ ὄχι οἰκονομολόγοι καί, ὅταν ἁπλοὶ φιλόσοφοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ οἰκονομικά, ἔχουμε τὸ ἴδιο περίπου ἀποτέλεσμα ὅπως ὅταν ἁπλοὶ οἰκονομολόγοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ φιλοσοφία, δηλαδὴ ὑποστηρίζονται ἀπόψεις πού δὲν γίνονται γενικὰ δεκτὲς ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς στὸν κάθε κλάδο.

Τὸ τρίτο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ σύγχρονος οἰκονομολόγος μελετώντας καὶ προσπαθώντας νὰ καταλάβει τὰ ἀριστοτελικὰ κείμενα εἶναι ἡ ἄγνοια τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τῆς οἰκονομίας στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις καὶ ἡ δυσκολία ἄρα νὰ ἔχει πλήρη ἀντίληψη τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας. Ὑπάρχουν βέβαια πολλὲς μελέτες γιὰ τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, κυρίως γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ (ἂς ἀναφέρουμε τὶς ἐργασίες τοῦ Α. Ἀνδρεάδου), ἄλλο ὅμως εἶναι νὰ βιώνεις τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση μιᾶς ἐποχῆς κι ἄλλο νὰ τὴν κατανοεῖς ἀπὸ περιγραφὲς ποὺ σὲ πολλὲς περιπτώσεις μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλλιπεῖς ἤ/καὶ μεροληπτικές. Γιὰ παράδειγμα, στὸ ἐρώτημα ἂν καὶ κατὰ πόσον ἦταν ἀνεπτυγμένη ἡ ἀγορὰ ἐμπορευμάτων στὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπαντήσεις. Ὁρισμένοι ὑποστηρίζουν πὼς ἡ ἀγορὰ ἦταν ἀνεπτυγμένη καὶ λειτουργοῦσε ἱκανοποιητικὰ ἐκτελώντας τὶς ἴδιες περίπου λειτουργίες μὲ τὶς ἀγορὲς στὶς σύγχρονες οἰκονομίες. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν πώς, παρότι ὑπῆρχε ἀγορά, δὲν ἦταν πλήρως ἀνεπτυγμένη οὔτε ἦταν ἀντικείμενα τῆς ἀγορᾶς διάφορα προϊόντα, ὅπως τὰ σιτηρά, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν διοικητικοὶ μηχανισμοὶ ποὺ ὑποκαθιστοῦσαν τὴν ἀγορά. Τί ἔννοια, λοιπόν, μπορεῖ νὰ δώσει κανεὶς στὴ φράση *διὸ δεῖ τὰ πάντα τετιμῆ-*

σθαι; (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133b 15): τὰ πάντα πρέπει νὰ διατιμηθοῦν μὲ διοικητικὸ τρόπο ἢ νὰ τιμολογοῦνται μέσω τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀγορᾶς;

Συναφὲς μὲ τὸ παραπάνω εἶναι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Μποροῦμε ἄραγε νὰ ὑποθέσουμε πὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔπαιρναν οἰκονομικὲς ἀποφάσεις ὅπως περίπου οἱ σύγχρονοι ἄνθρωποι, δηλαδὴ μὲ βάση ἕναν σιωπηρό, καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις μὴ συνειδητό, οἰκονομικὸ ὀρθολογισμὸ καὶ πὼς ἀντιδροῦσαν σὲ οἰκονομικὰ κίνητρα ὅπως οἱ πολίτες τῶν σύγχρονων οἰκονομιῶν; Τὸ ἐρώτημα ἔχει ἐνδιαφέρον, διότι θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ νομίζει ὅτι ὁ ρόλος τῆς παράδοσης, τῶν ἐθίμων καὶ συνηθειῶν, τῶν κινήτρων ἦταν διαφορετικὸς καὶ μᾶλλον ἰσχυρὸς στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἂν τὸ κοινωνικὸ καὶ θεσμικὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία εἶναι ἀρκούντως διαφορετικό, τότε ἡ ἑρμηνεία τῶν κειμένων παρουσιάζει ἴσως μεγάλες δυσκολίες. Πάντως ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων προκύπτει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δροῦσαν ὀρθολογικά, ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν εὐημερία τους καὶ ἀντιδροῦσαν στὰ κίνητρα καὶ τὶς εὐκαιρίες ὅπως θὰ ἀντιδροῦσε ἕνα σύγχρονος ὀρθολογικὸς ἄνθρωπος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὰ οἰκονομικὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγρα-

φέων καὶ νὰ τὰ ἑρμηνεύσουμε βασιζόμενοι στοὺς μηχανισμοὺς τῆς οἰκονομίας, ὄχι βέβαια ὅπως λειτουργοῦν σήμερα, ἀλλὰ λαμβάνοντας πάντοτε ὑπόψη τὶς διαφορὲς στὸ θεσμικὸ πλαίσιο. Αὐτό, βέβαια, εἶναι ἀναχρονισμὸς ποὺ ἐνέχει τὸν κίνδυνο παρερμηνειῶν, μπορεῖ ὅμως νὰ βοηθήσει στὴν κατανόηση τῶν κειμένων.

Τέλος, ὅποιος ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μὲ ὅσα ἔχουν γραφτεῖ γι' αὐτὰ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι θὰ ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὶς κρίσεις ποὺ ἔχουν διατυπώσει οἱ σχολιαστές. Τὰ σχόλια εἶναι γενικῶς θετικά. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας θεωροῦν ὅτι ὁ Πλάτων, ὁ Ξενοφῶν καὶ κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν οἱ πρῶτοι οἰκονομολόγοι. Τὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας Οἰκονομικῶν Θεωριῶν ἀρχίζουν τὴν παρουσίαση τῶν θεωριῶν μὲ τὶς ἰδέες τῶν ἀνωτέρω τριῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Συγκεκριμένα, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη γράφεται ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος θεωρητικὸς οἰκονομολόγος ποὺ ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ τὴ διάκριση μεταξὺ ἀξίας χρήσης καὶ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, τὴ θεωρία χρήματος, τὴ θεωρία τῆς δίκαιης ἀνταλλαγῆς, κλπ. Οἱ ἀναλύσεις του θεωροῦνται θεμελιώδεις καὶ ἀνυπέρβλητες ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, ὅπως λέει ὁ Eric Roll (1957, σ. 20–30) ἢ ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο* (τόμ. 1, σ. 65–66). Ἐντούτοις ὑπάρχουν

καὶ διαφορετικὲς γνῶμες. Ὁ J. Schumpeter (1954, σ. 54), λόγου χάρη, θεωρεῖ ὅτι αὐτὰ ποὺ λέει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι «εὐπρεπής, πεζή, ἐλαφρῶς μέτρια καὶ μᾶλλον πομπώδης κοινὴ λογική». Ἐπίσης, ὁ Finley (1970), ἐξετάζοντας τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση ποὺ περιέχουν, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «συνολικὰ (...) μιλώντας αὐστηρά, δὲν ὑπάρχει οἰκονομικὴ ἀνάλυση» (σ. 15), ἐνῶ στὴν ἐξέταση τῶν *Πολιτικῶν* δὲν βρίσκει «ἴχνος οἰκονομικῆς ἀνάλυσης» (σ. 18). Πιὸ πρόσφατα, ἀντίθετα πρὸς τὸν Schumpeter καὶ τὸν Finley, ὁ Lowry (1987α, 1987β) διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀνέπτυξαν πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀναλυτικὲς σκέψεις ποὺ εἶναι βασικὲς στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία καὶ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη τοὺς χρωστάει πολλά. Ἐπ' αὐτοῦ φαίνεται ὅτι σήμερα ὑπάρχει γενικὰ συμφωνία (Gordon, 1993). Σὲ πρόσφατο βιβλίο του, ὁ Pack (2010) διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὄχι μόνον ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ ἀναλύσεις του περιέχουν βασικὰ διδάγματα γιὰ «τὶς σημερινὲς κοινωνίες καὶ τοὺς σημερινοὺς ἀνθρώπους» (σ. xi).

Ἐν ὄψει αὐτῶν τῶν προβλημάτων, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι τὸ πρόγραμμα «Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ Ἀριστοτέλη» εἶναι καλύτερα νὰ

ἐγκαταλειφθεῖ, διότι περιλαμβάνει πολλοὺς ἀκαδημαϊκοὺς κινδύνους καὶ ἡ προσδοκώμενη ἀπόδοση μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ μικρή, δεδομένου ὅτι τὸ πνευματικὸ χρυσωρυχεῖο «Ἀριστοτέλης» ἔχει ἐξαντληθεῖ. Παρότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἐνδεχομένως βάσιμος, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ τακτικὴ ὄχι γενικὰ ἀποδεκτή. Ἕνα παλαιὸ καὶ πολυμελετημένο κείμενο μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει νέα σημασία καὶ σπουδαιότητα, ὅταν μελετηθεῖ ὑπὸ τὸ φῶς νέων γνώσεων καὶ δεδομένων. Πράγματι, ὅπως θὰ γίνει φανερὸ στὰ ἑπόμενα, οἱ ἰδέες τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σχέση, παραδείγματος χάρη, ἐδαφικῆς ἔκτασης πρὸς πληθυσμό, γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, γιὰ τὴ διαφάνεια στὶς οἰκονομικὲς ὑποθέσεις τοῦ κράτους εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρες καὶ ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν ὁ ὑπερπληθυσμός, οἱ μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ ἡ διαφθορὰ στὴν πολιτικὴ ζωή.

Στὴν παρούσα ἔρευνα ξεπεράσαμε τὰ προβλήματα ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω μὲ τὸν πιὸ εὔκολο τρόπο, δηλαδὴ ἀγνοώντας τα. Ἡ βάση τῆς ἔρευνας ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ ἦταν τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: ἂν κάποιος ἁπλὸς οἰκονομολόγος διαβάσει τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη προσεκτικὰ καὶ μὲ τὸ σύγχρονο πνεῦμα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τί μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει ὡς σύνολο σκέψεων, ἰδεῶν καὶ θεωριῶν;

Ἐνδέχεται ἄραγε νὰ ἀντληθεῖ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἕνα σύνολο ἀναλύσεων ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ ἕνα σύγχρονο ἐγχειρίδιο μὲ τὶς οἰκονομικές του θεωρίες καὶ προτάσεις; Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας, ἡ ἀπάντηση εἶναι θετική.

Τὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν παρούσα μελέτη εἶναι τὰ *Πολιτικά*, τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* καὶ ἡ *Ρητορικὴ Τέχνη*. Τὰ ψευδοαριστοτελικὰ *Οἰκονομικὰ* δὲν ἐλήφθησαν ὑπόψη στὴν ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀκριβῶς διότι θεωροῦνται ψευδεπίγραφα (βλ. Α. Ἀνδρεάδης, 1915). Τὸ ὑλικὸ ποὺ ἀντλήθηκε ἀπὸ τὰ κείμενα παρουσιάζεται στὰ ἑπόμενα κεφάλαια. Ἡ παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀναγνώστη (καὶ ἴσως τοῦ φοιτητῆ) ποὺ θέλει ἕνα σύγχρονο ἐγχειρίδιο μὲ τὶς οἰκονομικὲς ἰδέες καὶ θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐξοῦ καὶ ὁ τίτλος *Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ Ἀριστοτέλη*.

Ὑπάρχουν ὁρισμένοι ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ φράση «τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη» εἶναι κενὴ περιεχομένου, διότι ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν οἰκονομία. Πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό. Ἡ ἰσχυρή, εὐημεροῦσα καὶ σταθερὴ πόλη εἶναι τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ἡ εὐημερία

τῆς πόλης προϋποθέτει πλοῦτο, καλὴ χρήση τοῦ πλούτου καὶ καλὴ οἰκονομικὴ διαχείριση. Αὐτὰ λοιπὸν ἀπαιτοῦν οἰκονομικὲς ἀναλύσεις καὶ τὴν κατάλληλη οἰκονομικὴ πολιτική. Ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* (1094a 8–9), ὁ τελικὸς σκοπὸς «τῆς ἰατρικῆς εἶναι ἡ ὑγεία, τῆς ναυπηγικῆς τὸ πλοῖο, τῆς στρατηγικῆς ἡ νίκη, τῆς οἰκονομικῆς ὁ πλοῦτος», ἐνῶ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (1242a 22–23) ἐπισημαίνει: *ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὐ μόνον πολιτικὸν ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὸν ζῷον.* Ἂν πρόκειται νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ εὐημερία τῆς πόλης, καὶ ἡ ἐξασφάλιση αὐτὴ ἀπαιτεῖ κατάλληλη οἰκονομικὴ πολιτική, τότε ἡ γνώση τῶν οἰκονομικῶν δεδομένων καὶ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων εἶναι ἀναγκαία. Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει πολλὰ νὰ πεῖ γιὰ τὸ πῶς λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία, πῶς συμπεριφέρονται τὰ ἄτομα καὶ ποιὰ εἶναι ἡ κατάλληλη οἰκονομικὴ πολιτική. Μπορεῖ νὰ γράφει γιὰ οἰκονομικὰ ζητήματα ὡς φιλόσοφος καὶ ὄχι ὡς οἰκονομολόγος, μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλὰ οἱ ἀναλύσεις του εἶναι ἀσφαλῶς οἰκονομικές. Ὅπως θὰ φανεῖ στὰ ἑπόμενα κεφάλαια, οἱ προτάσεις του γιὰ τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ ἀποδεικνύονται ἐντυπωσιακὰ ἐπίκαιρες.

1.2 ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἀνάλυση ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος βασίζεται σὲ ὁρισμένα θεμελιώδη δεδομένα καὶ ἐπὶ τῶν δεδομένων αὐτῶν στηρίζεται ἡ ἀνάλυση. Τὰ δεδομένα αὐτὰ εἶναι δύο. Πρῶτον, οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπεριόριστες, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι πολλὲς καὶ ποικίλες, ὅτι ἐξελίσσονται καὶ αὐξάνονται. Δεύτερον, οἱ πόροι μὲ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ παράγουμε προϊόντα ποὺ ἱκανοποιοῦν τὶς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων εἶναι περιορισμένοι στὴ φύση. Ὁρισμένοι πόροι (ἢ παραγωγικοὶ συντελεστὲς) βρίσκονται σὲ ἀφθονία, ὅπως ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἀέρας. Ἄλλοι ὅμως, ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν παραγωγή, ὅπως τὸ νερό, τὸ ἔδαφος, τὰ στοιχεῖα τοῦ ὑπεδάφους, βρίσκονται σὲ περιορισμένες ποσότητες. Ἔτσι προκύπτει τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα: πῶς νὰ ἱκανοποιηθοῦν ἀπεριόριστες ἀνάγκες μὲ περιορισμένα μέσα.

Στὰ θεμελιώδη αὐτὰ δεδομένα προστίθενται ὁρισμένα τεχνολογικὰ καὶ θεσμικὰ δεδομένα διαφορετικῆς φύσης. Ἡ τεχνολογία τῆς παραγωγῆς προσδιορίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ συντελεστὲς τῆς παραγωγῆς μετατρέπονται σὲ προϊόντα, δηλαδὴ τὸ πῶς μετασχηματίζεται ἡ ὕλη ὥστε νὰ καταστεῖ χρή-

σιμη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ οἰκονομία δὲν λειτουργεῖ σὲ καθεστὼς ἀπόλυτης ἐλευθερίας γιὰ κάθε ἄτομο καὶ γιὰ κάθε ἐπιχείρηση. Ὑπάρχει λεπτομερὲς θεσμικὸ πλαίσιο ποὺ θέτει τὰ ὅρια καὶ τοὺς ὅρους λειτουργίας καὶ συνεργασίας. Τὸ θεσμικὸ πλαίσιο περιλαμβάνει τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη καὶ τοὺς νόμους τοῦ κράτους. Θεμελιώδη στοιχεῖα τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπιχειρεῖν, τῆς συνεργασίας κλπ.

Ὡς πρὸς τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων, γίνεται δεκτὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἄτομο ἐπιδιώκει τὴ μεγιστοποίηση τῆς χρησιμότητάς του, τὴν ὁποία ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν κατανάλωση τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἀλτρουιστικὴ συμπεριφορὰ δὲν ἀποκλείεται, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς ἀνάλυσης καὶ ἑρμηνεύεται μὲ βάση τὴ μεγιστοποίηση τῆς ἀτομικῆς χρησιμότητας.

Μὲ βάση τὰ θεμελιώδη αὐτὰ δεδομένα, τὸ θεσμικὸ πλαίσιο καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων θέτει ἐρωτήματα καὶ δίδει ἀπαντήσεις ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση. Τὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται καὶ οἱ ἀπαντήσεις ποὺ δίδονται ἀνήκουν σὲ δύο κατηγορίες καὶ εἶναι εἴτε ὀντολογικοῦ χαρακτήρα (τί πράγματι συμβαίνει ἢ τί εἶναι) εἴτε δεοντολογικοῦ χαρακτήρα (πῶς πρέπει νὰ συμβαίνει ἢ πῶς πρέπει νὰ εἶναι). Οἱ οἰκονομικὲς ἀναλύσεις τῶν προβλημάτων εἶναι συνήθως ὀντολο-

γικοῦ χαρακτήρα, ἐνῶ οἱ ἀναλύσεις τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἶναι κατ' ἀνάγκη δεοντολογικοῦ χαρακτήρα. Ἡ διάκριση μεταξὺ «εἶναι» καὶ «δέοντος» ἔχει σημασία καὶ τοῦτο γιατὶ τὰ ἐρωτήματα ὀντολογικοῦ χαρακτήρα μποροῦν νὰ ἀπαντηθοῦν μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση, ἐνῶ τὰ ἐρωτήματα δεοντολογίας ἀνάγονται ἐν πολλοῖς σὲ ἀρχὲς ἐκτὸς τῆς οἰκονομίας. Τὸ ἐρώτημα, ἂς ποῦμε, γιατί ὁρισμένα ἄτομα εἶναι ἄνεργα μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση καὶ τὶς συνθῆκες ποὺ ἰσχύουν, ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα ἂν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀνεργία δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ κάποιο κανονιστικὸ σύστημα (κάποιον δεοντολογικὸ κανόνα).

Τὰ θεμελιώδη δεδομένα στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι φυσικοῦ, θεσμικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτήρα. Μιὰ κατάταξη τῶν δεδομένων αὐτῶν εἶναι ἡ ἑξῆς:

Α) ΤΑ ΕΚ ΦΥΣΕΩΣ Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ φύση δὲν δημιουργεῖ τίποτα μάταια καὶ χωρὶς σκοπό. Ἡ φύση τῶν ὄντων εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποία ἔχουν ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ ἐξέλιξή τους. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως πολιτικὸ *ζῷον* καὶ ἐκ φύσεως ἔχει τὴν τάση νὰ σχηματίζει πολιτικὲς κοινότητες, δηλαδὴ πόλεις. Ὅποιος μπορεῖ νὰ ζεῖ μόνος καὶ δὲν ἔχει τὴν ἀνάγκη τῆς κοινότητας εἶναι ἢ θεὸς ἢ θηρίο καὶ

συνεπῶς δὲν ἀφορᾶ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀπόρριψη τοῦ γνωστοῦ παραδείγματος τοῦ Ροβινσώνα Κρούσου ὅπως τὸ συναντοῦμε στὰ σύγχρονα ἐγχειρίδια.[1] Μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχουν ὁμοιότητες ἀλλὰ καὶ σημαντικὲς διαφορές. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπιθυμίες τους εἶναι ἐκ φύσεως ἀπεριόριστες, καὶ οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ζοῦν γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς ἐπιθυμίες τους (ἢ τὶς ἀνάγκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες πηγάζουν οἱ ἐπιθυμίες). Ταυτόχρονα οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νὰ διαφέρουν ἐκ φύσεως σὲ σημαντικὰ πράγματα, ὡς πρὸς τὶς ἱκανότητες, λόγου χάρη. Μιὰ ἐκ φύσεως διάκριση τῶν ἀνθρώπων εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ διάκριση μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων. Ἀναγνωρίζεται βέβαια ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ εἶναι δοῦλοι κατὰ τὸν νόμο χωρὶς νὰ εἶναι ἐκ φύσεως. Ἡ διάκριση μεταξὺ ἐκ φύσεως ἐλευθέρων καὶ δούλων ἔχει προκαλέσει πολλὲς συζητήσεις, στὶς ὁποῖες ἐπικρίνεται

1. Στὴν οἰκονομικὴ βιβλιογραφία ὑπάρχει τὸ παράδειγμα ἑνὸς ἀτόμου ποὺ ζεῖ μόνο του σὲ ἕνα νησὶ ὕστερα ἀπὸ ναυάγιο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Ροβινσώνα Κρούσου, ἥρωα τοῦ Ἄγγλου συγγραφέα Daniel Defoe. Ἡ ζωὴ τοῦ Κρούσου στὸ νησὶ χρησιμοποιεῖται ὡς παράδειγμα γιὰ τὴν ἐξέταση ὁρισμένων οἰκονομικῶν διαδικασιῶν.

ἡ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη. Γιὰ τὴν παρούσα πραγμάτευση τοῦ θέματος, ἡ ἐν λόγω διάκριση μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει ὁρισμένες ἀναλύσεις. Αὐτὸ τουλάχιστον ὑποστηρίζει ὁ Μάρξ, ἀναφερόμενος στὴν παράλειψη τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴ διάκριση μεταξὺ ἀξίας χρήσεως καὶ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καὶ νὰ ἀναπτύξει μιὰ θεωρία ἀξίας. Τὸ ἴδιο θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὴν ἐλάχιστη προσοχὴ ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀγορὰ ἐργασίας.

Β) Η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ Ἡ ἐπιδίωξη τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ εὐδαιμονία. Αὐτὴ εἶναι τὸ τέλειο ἀγαθό, διότι τὴν ἐπιλέγουμε χάριν αὐτῆς τῆς ἴδιας καὶ ὄχι χάριν κάποιου ἄλλου ἀγαθοῦ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, ἡ δημιουργία πλούτου δὲν εἶναι οὔτε τὸ ζητούμενο οὔτε τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀριστοτελικῆς ἀνάλυσης, διότι, ὅπως γράφει ὁ Σταγειρίτης, «ἡ ζωὴ ποὺ ἀναλώνεται γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλούτου εἶναι ζωὴ καταναγκαστικῶν ἔργων» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1096a 5). Ἡ ἐπίτευξη ὅμως τοῦ ἀγαθοῦ τῆς εὐδαιμονίας προϋποθέτει καὶ ὑλικὰ ἀγαθὰ (ἐξωτερικά, κατὰ τὴν ὁρολογία τοῦ Ἀριστοτέλη), δηλαδὴ πλοῦτο. Ἡ εὐδαιμονία δὲν εἶναι ποσότητα τῆς ὁποίας ἐπιδιώκεται ἡ μεγιστοποίηση. Εἶναι κατάσταση στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ βρεθεῖ ὁ ἄνθρωπος μὲ συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφορᾶς, δηλαδὴ ἐνεργώντας μὲ ἀρετή.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει

τὴν ἡδονὴ ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία. Ἡ ἡδονὴ συνοδεύει τὶς ἐνέργειές μας καὶ παράγεται ἀπὸ αὐτὲς —εἶναι ἡ εὐχαρίστηση ποὺ νιώθουμε ὅταν προβαίνουμε σὲ κάποιες ἐνέργειες. Ἡ παρακολούθηση μιᾶς θεατρικῆς παράστασης, ἡ ἀπόλαυση ἑνὸς ὡραίου γεύματος, ἡ μελέτη ἑνὸς βιβλίου εἶναι ἐνέργειες ποὺ παράγουν ἡδονή. Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία ἡ διάκριση μεταξὺ εὐδαιμονίας καὶ ἡδονῆς δὲν ἔχει διατηρηθεῖ καὶ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος χρησιμότητα (utility) γιὰ νὰ δηλώνει καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἡδονῆς.

Γ) Η ΜΕΣΟΤΗΤΑ Ἡ ἔννοια τῆς μεσότητας δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν μέσο ὅρο τῆς Στατιστικῆς. Ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ διάφορα σημεῖα τῶν ἔργων του, ἡ μεσότητα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ὑπερβολικὰ λίγο οὔτε ὑπερβολικὰ πολύ, εἶναι ἡ ἔλλειψη ὑπερβολῆς πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἡ μεσότητα ἀποτελεῖ τὸ σωστὸ μέτρο μεταξὺ δύο ἄκρων. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια τῆς μεσότητας γιὰ νὰ ἀπαντήσει σὲ πολλὰ ζητήματα, ἀκόμη καὶ σὲ ἀμιγῶς οἰκονομικά. Ἐπὶ παραδείγματι, ὅταν θέλει νὰ προσδιορίσει τὸ μέγεθος τῆς κτηματικῆς περιουσίας ποὺ πρέπει νὰ ἔχει κάθε πολίτης, ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νὰ εἶναι τέτοιο ποὺ νὰ ἐξασφαλίζει ἐπίπεδο διαβίωσης τὸ ὁποῖο νὰ μὴν εἶναι φτωχικό, ἀλλὰ οὔτε βέβαια πολυτελὲς καὶ σπάταλο.

Δ) ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ Τὸ θεσμικὸ πλαίσιο μέσα

στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ οἰκονομικὲς ἀναλύσεις τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ καθεστὼς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ κύριος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ὑποστηρίζει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι πρακτικός, ἐφόσον πιστεύει πὼς οἱ ἄνθρωποι φροντίζουν περισσότερο ὅ,τι εἶναι δικό τους καὶ ἐνδιαφέρονται λιγότερο γιὰ ὅ,τι εἶναι κοινὸ καὶ ἄρα ἀνήκει καὶ σὲ ἄλλους. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κριτήριο γιὰ τὸ ἂν ἡ ἰδιοκτησία πρέπει νὰ εἶναι ἀτομικὴ ἢ κοινὴ εἶναι ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς κάθε περίπτωσης.

Ε) ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη ἔχει ρυθμιστικὸ χαρακτήρα, διότι «αὐτὴ ὁρίζει ποιὲς γνώσεις εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχουν στὶς πόλεις καὶ ποιὲς γνώσεις πρέπει νὰ ἀποκτᾶ κάθε πολίτης (...). Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι καὶ οἱ πιὸ ἀξιόλογες πνευματικὲς ἱκανότητες ὑπάγονται σὲ αὐτήν, ὅπως ἡ στρατηγική, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ ρητορική» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1094a 28–1094b 3). Τὸ ἀντικείμενο μελέτης τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὰ καλὰ καὶ τὰ δίκαια. Ἀπὸ τὴν παραπάνω διατύπωση ἀπορρέει ὅτι τὰ ζητήματα ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνᾶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, καὶ οἱ λύσεις ποὺ πρέπει νὰ προτείνει, περιορίζονται στὰ ὅρια ποὺ θέτουν τὰ καλὰ καὶ τὰ δίκαια γιὰ τὴν πόλη. Σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Ἀριστοτέλης γράφει:

> Ἐπειδὴ σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες καὶ σὲ ὅλες τὶς τέχνες ὁ τελικὸς σκοπὸς εἶναι κάποιο ἀγαθό, τὸ δὲ μέγιστο καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀγαθὸ βρίσκεται στὴ σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ πολιτικὴ πνευματικὴ ἱκανότητα, ἐνῶ πολιτικὸ ἀγαθὸ εἶναι τὸ δίκαιο, δηλαδὴ τὸ συμφέρον γιὰ ὅλους... (*Πολιτικὰ* 1282b 14–18).

Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὸ πλαίσιο τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς ποὺ προτείνει γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης. Τὸ πλαίσιο αὐτὸ εἶναι τὸ δίκαιο, διότι αὐτὸ εἶναι συμφέρον γιὰ ὅλους.

ϛ) ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ Ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πόλης εἶναι ἡ αὐτάρκεια, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὕψιστο ἀγαθό. Ἡ αὐτάρκεια ὁρίζεται ὡς ἡ κατάσταση ποὺ κάνει τὴ ζωὴ νὰ εἶναι ἐπιθυμητὴ καὶ νὰ μὴν τῆς λείπει τίποτα. «Τελικὸς σκοπός, λοιπόν, τῆς πόλης εἶναι τὸ εὖ ζῆν, ὅλα δὲ αὐτὰ[2] γίνονται πρὸς ἐξυπηρέτηση τοῦ τελικοῦ σκοποῦ» (*Πολιτικὰ* 1280b 39–40). Ἀπὸ ἐδῶ ἀπορρέει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος καὶ

2. «Ὅλα αὐτά», ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὅσα προηγοῦνται στὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο, εἶναι χονδρικὰ τὸ *συζῆν* καὶ ἡ φιλία.

τὴ διάσωση τῆς πόλης (*τῆς σωτηρίας... ἑκάστης πολιτείας*). Ἡ «πόλη» τῶν ἀναλύσεων τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ πόλη-κράτος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ σημερινὸ κράτος.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε πιὸ πάνω ὡς θεμελιώδη δεδομένα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη, προκύπτει σαφῶς ὅτι ὑπάρχει ἔντονο τὸ στοιχεῖο τῆς δεοντολογίας, τὸ ὁποῖο πηγάζει ἀπὸ τὶς φιλοσοφικές του θέσεις. Ὅπως θὰ ἐξετασθεῖ λεπτομερῶς ἀργότερα, ἡ φιλοσοφικὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ τοῦ τί συνιστᾶ καλὴ ζωὴ (*εὖ ζῆν*) προσδιορίζει καὶ τὴ μακροχρόνια ἰσορροπία τῆς οἰκονομίας στὴν πόλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν χωρίζεται σὲ μικροοικονομικὴ καὶ μακροοικονομική, ὅπως γίνεται στὰ σύγχρονα ἐγχειρίδια οἰκονομικῆς θεωρίας. Εἶναι ὅμως χρήσιμο νὰ παρουσιάσουμε τὶς ἰδέες τὶς ὁποῖες διατυπώνει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ τρία ἔργα του, στὰ *Πολιτικά*, τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* καὶ τὴ *Ρητορικὴ Τέχνη*, ὄχι ὅπως παρουσιάζονται στὰ ἔργα αὐτά, ἀλλὰ σὲ γενικὲς ἑνότητες οἱ ὁποῖες προσιδιάζουν στὸν σύγχρονο τρόπο παρουσίασης τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας.

Ἡ διάκριση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης σὲ μικροοικονομικὴ καὶ μακροοικονομικὴ εἶναι σχετικὰ πρόσφατη. Ἡ πρώτη γραπτὴ χρήση τῆς σχετικῆς ὁρολογίας ἔγινε ἀπὸ τὸν Ragnar Frisch τὸ 1933, ὅταν χρησιμοποίησε τοὺς ὅρους μικροδυναμικὴ καὶ μακροδυναμικὴ γιὰ νὰ περιγράψει τὴ συμπεριφορὰ τοῦ μέρους καὶ τοῦ συνόλου ἀντίστοιχα. Ἐντούτοις, ἡ πρώτη σαφὴς διάκριση μεταξὺ τῶν δύο τύπων ἀνάλυσης ἔγινε

ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Στὸ Βιβλίο Β τῆς *Πολιτείας* (368e–369a), ὁ Σωκράτης ρωτάει τὸν Ἀδείμαντο: «... δὲν λέγαμε ὅτι ὑπάρχει δικαιοσύνη ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ δικαιοσύνη ὁλόκληρης πόλης; (...) Καὶ μιὰ πόλη δὲν εἶναι μεγαλύτερο πράγμα ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο; (...) Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπάρχει καὶ περισσότερη δικαιοσύνη στὸ μεγαλύτερο καὶ ἐπομένως νὰ εἶναι εὐκολότερο νὰ μελετηθεῖ σὲ αὐτό. Ἂν λοιπὸν θέλετε, λέγω, πρῶτα στὶς πόλεις νὰ ἐξετάσουμε ποιὰ εἶναι ἡ φύση τῆς δικαιοσύνης. Ἔπειτα περνᾶμε καὶ στὸ κάθε ἄτομο, ἐξετάζοντας τὸ ὅμοιο πράγμα τοῦ μεγαλύτερου καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ μικρότερου». Ἡ ἴδια διάκριση εἶναι σαφὴς καὶ στὶς ἀναλύσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Πολιτικῶν* γράφει:

> Ἀλλὰ τὸ συζητούμενο θέμα θὰ καταστεῖ σαφὲς ἂν ἐξετάσουμε τὰ πράγματα σύμφωνα μὲ τὴν καθορισμένη ἐκ τῶν προτέρων μέθοδο. Ὅπως ἀκριβῶς γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα εἶναι ἀνάγκη νὰ διαιρεῖ ὁ ἐρευνητὴς τὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ πολλὰ μέρη πράγμα (τὸ *σύνθετον*) μέχρις ὅτου φτάσει στὰ μὴ διαιρούμενα περαιτέρω (τὰ ἀδιαίρετα δηλαδὴ καὶ ἁπλὰ στοιχεῖα) (*μέχρι τῶν ἀσυνθέτων*), διότι αὐτὰ εἶναι τὰ ἐλάχιστα μόρια τοῦ ὅλου, ἔτσι καὶ ἐξετάζοντας τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζεται μιὰ πόλη θὰ φτάσουμε σὲ ὀρθότερες διαπιστώσεις καὶ γιὰ αὐτὰ τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν πόλη (1252a 17–21).

Τὸ παρὸν κεφάλαιο παρουσιάζει τὶς ἰδέες ποὺ ταιριάζουν περισσότερο στὴ σύγχρονη μικροοικονομικὴ θεωρία. Βέβαια, ὅπως θὰ γίνει φανερὸ στὰ ἑπόμενα, ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καὶ ὁ μηχανισμὸς τῶν τιμῶν δὲν ἦταν τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ οἴκου δὲν γίνεται μὲ ρητὴ ἀναφορὰ στὶς ἀπεριόριστες ἀνάγκες καὶ στὰ περιορισμένα μέσα, ὅπως στὴν σύγχρονη μικροοικονομία. Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ οἴκου καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς πόλης εἶναι μᾶλλον οἰκονομικὰ τῆς διανομῆς καὶ τῆς διοίκησης/διαχείρισης παρὰ οἰκονομικὰ τῆς ἀγορᾶς ποὺ λειτουργεῖ μὲ βάση τὶς τιμές.

Τὸ ἑπόμενο κεφάλαιο περιλαμβάνει ζητήματα μακροοικονομικῆς θεωρίας καὶ δημόσιας οἰκονομικῆς καθὼς καὶ ἕνα ὑπόδειγμα ποὺ ἐπιδιώκει νὰ συνθέσει μερικὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει τὶς ἰδέες τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ οἰκονομικῆς δικαιοσύνης.

2.1 ΤΟ ΑΤΟΜΟ

Τὸ ἄτομο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ μόνος του οὔτε ὁ ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ σὲ πρωτόγονη κοινωνία. Ἀντίθετα, ἐξετάζει τὸ ἄτομο ποὺ ζεῖ στὴν πόλη καὶ ἔτσι εἶναι μέλος μιᾶς πολιτικὰ ὀργανωμένης κοινωνίας.

Κάθε ἄτομο ἔχει κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, ποὺ μπορεῖ νὰ διαφέρει καὶ συνήθως διαφέρει ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῶν ἄλλων. Ὅλα ὅμως τὰ ἄτομα ἔχουν ἕναν ἀπώτερο κοινὸ σκοπό. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι *ἡ εὐδαιμονία καὶ τὰ μέρη αὐτῆς*, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ εὐδαιμονία εἶναι τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκουν ὅλοι καὶ χάριν αὐτῆς ἐπιδιώκουν ἐνδιαμέσως πολλὰ ἄλλα. Ὁ ἄμεσος σκοπὸς ἑνὸς ἀτόμου μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀπόκτηση σπιτιοῦ, ὅμως τὸ ἄτομο δὲν ἐπιδιώκει τὸ σπίτι αὐτὸ καθ' ἑαυτό. Ἐπιδιώκει τὴν εὐχαρίστηση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του, τὴν ὁποία ἐπιτυγχάνει μὲ τὴν ἀπόκτηση σπιτιοῦ. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁ ἀθλητὴς ἐπιδιώκει τὴ νίκη, γιατὶ ἡ νίκη φέρνει τὴν εὐδαιμονία ἢ τὴν αὐξάνει.

Τὰ ἄτομα μπορεῖ νὰ ἔχουν ἕναν κοινὸ ἀπώτερο σκοπό, τὴν εὐδαιμονία, ἀλλὰ διαφέρουν ὡς πρὸς τὶς ἐπιμέρους ἐπιδιώξεις καὶ τοὺς ἐπιμέρους σκοπούς τους. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται μὲ ὁρισμένες προδιαθέσεις, ὁρισμένες τάσεις καὶ ὁρισμένα φυσικὰ χαρακτηριστικά: ἄλλοι εἶναι ψηλοί, ἄλλοι εἶναι καλοὶ ἀθλητές, ἄλλοι ἔχουν ταλέντο στὴ μουσική. Αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα μᾶς προικίζει ἡ φύση ἢ αὐτὰ ποὺ μᾶς στερεῖ δὲν μποροῦμε νὰ τὰ μεταβάλουμε ἀρκούντως κατὰ βούληση. Δεύτερον, ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ ἐπίκτητα

πού τὰ ἀποκτοῦν οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴ συνήθεια. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀρετές, οἱ ὁποῖες δὲν γεννιοῦνται ἀπὸ τὴ φύση οὔτε σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ φύση, ἀλλὰ τὶς ἀποκτοῦν οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴ συνήθεια. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων, τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων καὶ χαρακτηριστικῶν ἀφενὸς καὶ τῶν ἐπίκτητων ἰδιοτήτων ἀφετέρου, εἶναι ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία ἀνθρώπων ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικά τους. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ὡραῖοι καὶ ἄσχημοι, ἄνθρωποι σώφρονες, ἄνθρωποι δίκαιοι, ἄνθρωποι κακοί, φθονεροί, φιλάργυροι. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού προτιμοῦν τὸ χρῆμα καὶ τὶς ὑλικὲς ἀπολαύσεις, ἄνθρωποι πού προτιμοῦν τὴ δόξα καὶ ἄνθρωποι πού προτιμοῦν τὶς τιμές. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων εἶναι κακοὶ καὶ τοὺς ἐξουσιάζει ὁ πόθος τοῦ κέρδους καὶ εἶναι δειλοὶ ἀπέναντι στοὺς κινδύνους (...) ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ ἄνθρωποι ἀδικοῦν ὅταν μποροῦν» (*Ρητορικὴ Τέχνη* 1382b 4–9). Μὲ βάση τὰ παραπάνω, εἶναι φανερὸ πὼς οἱ ἄνθρωποι διαμορφώνουν πλῆθος ἐπιθυμιῶν, τὶς ὁποῖες προσπαθοῦν νὰ ἱκανοποιήσουν.

Οἱ ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων ἔχουν δύο χαρακτηριστικά. Πρῶτον, εἶναι ἔντονη ἡ πίεση γιὰ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ζοῦν γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν τους (*Πολιτικὰ* 1267b 4–5). Φυσικά, ἀπὸ αὐτὸ δὲν μποροῦμε

νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἔνταση τῆς ἀνάγκης γιὰ ἱκανοποίηση εἶναι ἡ ἴδια σὲ ὅλες τὶς ἐπιθυμίες. Ἄλλη ἔνταση ἔχει ἡ ἀνάγκη γιὰ φαγητὸ καὶ ἄλλη, συνήθως μικρότερη, ἡ ἀνάγκη νὰ παρακολουθήσουμε μιὰ παράσταση. Δεύτερον, οἱ ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων ἔχουν ἐκ φύσεως τὴν ἰδιότητα νὰ εἶναι ἀπεριόριστες. Ἡ διατύπωση ὅτι οἱ ἐπιθυμίες εἶναι ἀπεριόριστες μπορεῖ νὰ ἐννοεῖται διττά. Ἀφενὸς μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἢ δημιουργοῦν πολλὲς ἀνάγκες καὶ συνεπῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιθυμιῶν εἶναι μεγάλος. Ἀφετέρου μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ βαθμὸς κατὰ τὸν ὁποῖο ἐπιδιώκεται ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἐπιθυμίας εἶναι ἀπεριόριστος καὶ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦν κάθε διαθέσιμο μέσο. Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα εἶναι χαρακτηριστικό:

> Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἡ τάση τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὶς ἀπολαύσεις εἶναι ὑπερβολική, γιὰ τοῦτο ἐπιδιώκουν νὰ βροῦν τὰ μέσα πρὸς ἐπίτευξη τῆς ὑπερβολικῆς ἀπόλαυσης (*Πολιτικὰ* 1258a 6–8)

καὶ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ

> μεταχειρίζονται τὴν κάθε ἱκανότητα τὴν ὁποία διαθέτουν ὄχι κατὰ τὴ φυσική της ἀποστολὴ (...) Οἱ ἄνθρωποι ὅμως καθιστοῦν ὅλες τὶς ἱκανότητες (π.χ. τὴ στρατηγικὴ καὶ τὴν ἰατρικὴ) προμηθευτικὲς χρημάτων (*Πολιτικὰ* 1258a 10 καὶ 12–13).

2.2 Η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

Ὅπως εἴπαμε, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ εὐδαιμονία εἶναι τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι τώρα σκόπιμο νὰ δοῦμε τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τοῦ ὅρου, ὅπως ἐμφαίνεται στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (1094b 18–1109b 26). Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *εὐδαιμονία* ποὺ πολλοὶ μεταφραστές του, κυρίως ξένοι, τὸν θεωροῦν ἰσοδύναμο τοῦ ὅρου εὐτυχία (happiness).

Προτοῦ παρουσιάσουμε τὸν ἀριστοτελικὸ ὁρισμὸ τῆς εὐδαιμονίας καλὸ εἶναι νὰ γίνουν τρεῖς παρατηρήσεις. Πρῶτον, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ στὴ ζωὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τὴ θεωρεῖ τὸν τελικὸ σκοπὸ τῶν ἀνθρώπινων πράξεων. Εἶναι ἐπιθυμητὴ καθ' ἑαυτὴ καὶ ὄχι γιὰ χάρη κάποιου ἄλλου σκοποῦ.

Δεύτερον, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴν *ἡδονὴ* ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία. Ἡ ἡδονὴ συνοδεύει τὶς ἐνέργειές μας καὶ παράγεται ἀπὸ αὐτές. Χωρὶς ἐνέργεια δὲν παράγεται ἡδονή. Μὲ ἄλλες λέξεις, ἡ ἡδονὴ εἶναι ἡ εὐχαρίστηση ποὺ αἰσθανόμαστε ὅταν προβαίνουμε σὲ διάφορες ἐνέργειες, ὅπως ὅταν ἀκοῦμε ὡραία μουσική, ὅταν διαβάζουμε ἕνα ὡραῖο βιβλίο, ὅταν πίνουμε ἕνα ὡραῖο κρασί, ὅταν παρατηροῦμε ἕνα ὄμορφο ἡλιοβασίλεμα. Ὅπως λοιπὸν ὑπάρχουν πολ-

λὲς ἐνέργειες, ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἡδονές. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν τὴν ἡδονή, ἐπειδὴ ὅλοι ἐπιθυμοῦν τὴ ζωή, καὶ ἡ ζωὴ ἔχει τὸν χαρακτήρα ἐνέργειας. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ἡ ἡδονὴ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἐνέργειες, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὶς τελειοποιεῖ καὶ ἑπομένως τελειοποιεῖ καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, πράγμα ποὺ εἶναι ἐπιθυμητό. Γράφει σχετικά:

> Ἡ οἰκεία ἡδονὴ ἐνισχύει τὴν ἐνέργεια. Πράγματι αὐτοὶ ποὺ ἐνεργοῦν ἀπὸ εὐχαρίστηση ἐργάζονται πάντοτε μὲ μεγαλύτερη εὐθυκρισία καὶ ἀκρίβεια, ὅπως γεωμέτρες γίνονται ὅσοι χαίρονται νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωμετρία, καὶ ἀντιλαμβάνονται καλύτερα τὸ καθετί, τὸ ἴδιο καὶ οἱ φιλόμουσοι καὶ οἱ «φιλοικοδόμοι», ὅπως καὶ κάθε ἄλλος ἀπὸ τοὺς ἄλλους τεχνίτες, ἀποδίδουν στὸν τομέα τους, ἐπειδὴ εὐχαριστιοῦνται μὲ τὸ ἔργο τους. Οἱ ἡδονές, λοιπόν, ἐνισχύουν τὴν ἀπόδοση καὶ ὅ,τι ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση εἶναι συναφὲς μὲ αὐτὴ (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1175a 30–36).

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως εἶναι φανερό, δίνει μεγάλη σημασία στὴν εὐχαρίστηση ποὺ αἰσθανόμαστε ἀπὸ τὶς πράξεις μας καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ εὐχαρίστηση αὐτὴ εἶναι ἐπιθυμητὴ γιὰ τὴ ζωή μας. Ἐπιπλέον βελτιώνει τὶς ἴδιες μας τὶς πράξεις. Παράλληλα ὅμως ἀναγνωρίζει ὅτι «οἱ ἄνθρωποι ὑπόκεινται σὲ πολλοὺς ἐκφυλισμοὺς καὶ διαστρεβλώσεις» καὶ ὅτι ὑπάρχουν

«ὁμολογουμένως αἰσχρὲς ἡδονὲς» τὶς ὁποῖες «δὲν πρέπει νὰ λέμε ὅτι εἶναι πραγματικὲς ἡδονές, εἰμὴ μόνο γιὰ τοὺς διεφθαρμένους ἀνθρώπους» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1176a 20–24). Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, πραγματικὲς ἡδονὲς εἶναι ὅσες θεωροῦνται ἡδονὲς ἀπὸ τοὺς *ἐνάρετους* ἀνθρώπους.

Τρίτον, ἡ διάκριση τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν ἡδονὴ βασίζεται στὴν ὕπαρξη μιᾶς προϋπόθεσης θεμελιώδους σημασίας, προαπαιτεῖ τὴν ὕπαρξη τῆς ἐλευθερίας. Ὅπως γράφει, «εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπολαύσει τὶς σωματικὲς ἡδονὲς καὶ ὁ πρῶτος τυχών, ὅπως ἐπίσης καὶ ἕνας δοῦλος, καὶ ὄχι σὲ μικρότερη ἔνταση ἀπὸ τὸν ἄριστο ἄνθρωπο, κανεὶς ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει σὲ ἕναν δοῦλο τὴν εὐδαιμονία, ἂν δὲν τοῦ ἐξασφαλίσει καὶ τὴν ἀντίστοιχη ζωή» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1177a 6–9). Μὲ ἄλλα λόγια, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ νιώσουν τὴν εὐχαρίστηση ἑνὸς ὡραίου γεύματος, ὅλοι μποροῦν νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι, ἀλλὰ μόνον οἱ ἐλεύθεροι μποροῦν νὰ εἶναι εὐτυχισμένοι (*εὐδαίμονες*).

Μετὰ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς μποροῦμε εὐκολότερα νὰ καταλάβουμε τὸν ὁρισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν εὐδαιμονία: Ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἐνέργεια σύμφωνα μὲ τὴν ἀρετή, *κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια* (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1177a 11). Τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁρισμοῦ γίνεται κατανοητό, ἂν κατανοήσουμε τοὺς δύο

ὅρους, τὸν ὅρο ἐνέργεια καὶ τὸν ὅρο ἀρετή. Ἐνέργεια σημαίνει τέλεση πράξεων: δὲν μπορεῖ κάποιος νὰ εἶναι εὐτυχισμένος, ἂν δὲν κάνει πράξεις, ἂν κοιμᾶται, ἂς ποῦμε, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἢ κάθεται ἄπραγος. Ἐπιπλέον, ὅλες οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἐνέργειες μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὁρισμοῦ. Παραδείγματος χάριν, το νὰ παίζει κανεὶς τάβλι ἢ ποδόσφαιρο δὲν εἶναι ἐνέργεια ποὺ ὁδηγεῖ στὴν εὐδαιμονία. Τὰ παιχνίδια καὶ οἱ διασκεδάσεις εἶναι πράξεις εὐχάριστες ἀλλὰ ὄχι ἐνάρετες. Τέλος, οἱ ἐνέργειες δὲν εἶναι μόνον πρακτικές, ὅπως, ἂς ποῦμε, ἡ παροχὴ βοήθειας σὲ ἕναν συμπολίτη ἢ ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς ἀδικίας, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐνέργειες θεωρητικές, ὅπως ὅταν ὁ σοφὸς ἀναπτύσσει μιὰ θεωρία ἢ ὅταν ὁ ἐρευνητὴς ἀναλύει ἕνα κοινωνικὸ ἢ μαθηματικό, λόγου χάρη, πρόβλημα.

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἀρετὴ συνίσταται σὲ καθορισμένο τρόπο συμπεριφορᾶς, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ἡ μεσότητα μεταξὺ δύο ἀκροτήτων. Γιὰ παράδειγμα μεταξὺ τῆς δειλίας καὶ τοῦ θράσους, ποὺ εἶναι ἀκρότητες, βρίσκεται ἡ ἀνδρεία, ποὺ εἶναι ἀρετή. Ἡ ἀρετὴ τῆς μετριοφροσύνης βρίσκεται μεταξὺ τῆς μικροπρέπειας καὶ τῆς ἀλαζονείας. Ἡ γενναιοδωρία εἶναι ἡ μεσότητα μεταξὺ τῆς φιλαργυρίας καὶ τῆς σπατάλης. Ἡ μεγαλοψυχία εἶναι ἡ μεσότητα μεταξὺ μικροψυχίας καὶ ὑπεροψίας. Πρέπει

νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ μεσότητα δὲν εἶναι τὸ μέσον, ὁ μέσος ὅρος ὅπως εἶναι, λόγου χάρη, ὁ ἀριθμὸς 6 μεταξὺ τοῦ 4 καὶ τοῦ 8, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου ἐπιτυγχάνεται ἡ συμμετρία, ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ ἁρμονία μεταξὺ ἀντίθετων καταστάσεων. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴ μεσότητα μὲ βάση τὸ λογικὸ καὶ τὴν κρίση του.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω μποροῦμε νὰ συμπεραίνουμε ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εὐτυχισμένος (*εὐδαίμων*) εἶναι ὁ ἐνεργητικὸς ἄνθρωπος ποὺ δρᾶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρετή. Μὲ ἄλλα λόγια, εὐτυχισμένος εἶναι ὁ ἐνάρετος καὶ δημιουργικὸς ἄνθρωπος.

Στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη* (1360b 14–23) ὁ Ἀριστοτέλης δίνει τὸν ἀκόλουθο ἐκτενὴ ὁρισμὸ τῆς εὐδαιμονίας:

> Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι εὐδαιμονία εἶναι ἡ εὐημερία τὴν ὁποία συνοδεύει ἡ ἀρετὴ (*εὐπραξία μετ' ἀρετῆς*), ἢ ὁ αὐτάρκης βίος ἢ ἡ πλέον εὐχάριστη ζωή, ὅταν εἶναι ἐξασφαλισμένη, ἢ ἡ ἀφθονία κτημάτων καὶ δούλων συντροφευόμενη ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῆς διατήρησης καὶ τῆς χρησιμοποίησής τους. Ὅλοι δὲ σχεδὸν ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ εὐδαιμονία συνίσταται σὲ ἕνα ἢ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ αὐτά.
>
> Ἂν λοιπὸν ἡ εὐδαιμονία εἶναι ὅπως τὴν καθορίσαμε, κατ' ἀνάγκην τὰ μέρη της εἶναι ἡ εὐγένεια τῆς καταγωγῆς, τὸ πλῆθος τῶν φίλων, ἡ χρηστότητα τῶν φίλων, ὁ πλοῦτος, ἡ εὐτεκνία, ἡ πολυτεκνία, ἡ εὐγηρία

καὶ ἐπιπλέον οἱ ἀρετὲς τοῦ σώματος, δηλαδὴ ἡ ὑγεία, τὸ κάλλος (...) ἐπίσης ἡ δόξα, ἡ τιμή...

Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὰ μέρη ἢ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς εὐδαιμονίας, γιατί, ὅπως λέει στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (1099a 31–1099b 6), ἡ εὐδαιμονία ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἀγαθά, ὅπως εἶναι ὁ πλοῦτος καὶ ὁ φίλος, ἐφόσον εἶναι ἀδύνατον ἢ δύσκολο νὰ πράττει κανεὶς τὸ καλὸ ἂν δὲν ἔχει τὰ μέσα. Ἐπίσης, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτα εὐτυχισμένος ὅποιος δὲν ἔχει παιδιὰ καὶ ἀκόμη περισσότερο ὅποιος ἔχει κακὰ παιδιά.

Μεταξὺ τῶν μερῶν τῆς εὐδαιμονίας ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀναφορὰ στὸν πλοῦτο καὶ στὸν αὐτάρκη βίο, τὰ ὁποῖα θὰ συζητήσουμε παρακάτω.

2.3 Ο ΑΡΙΣΤΟΣ ΒΙΟΣ

Ἄμεσα καὶ στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὸν ὁρισμὸ τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ὁ ὁρισμὸς τοῦ ἄριστου βίου. Ὅποιος ἔχει ἐπιτύχει νὰ εἶναι εὐδαίμων ἔχει ταυτόχρονα ἐπιτύχει νὰ διάγει ἄριστο βίο, ὁ ὁποῖος εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ μέσος βίος. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀπόκτηση ἀγαθῶν, αὐτὸ σημαίνει τὴ μὲ μέτρο ἀπόκτηση ἀγαθῶν καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἄκρων, δηλαδὴ τῆς φτώχειας καὶ τῆς πολυτέλειας. Ὅπως γράφει:

Ἂν ἔχει καθορισθεῖ ὀρθὰ στὰ *Ἠθικὰ* ὅτι ὁ εὐδαίμων βίος εἶναι ἐκεῖνος τὸν ὁποῖο διάγει ὁ ἄνθρωπος χωρὶς ἐμπόδια σύμφωνα μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μεσότητα, τότε ὁ καλύτερος βίος εἶναι κατ' ἀνάγκην ὁ μέσος, δηλαδὴ τὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ σὲ κάθε περίπτωση ἡ μεσότητα ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ (*Πολιτικὰ* 1295a 36–39).

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου. Ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἴδιοι κανόνες ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἄριστη κοινωνία. Ὁ κανόνας τῆς μεσότητας ποὺ ἰσχύει γιὰ κάθε πολίτη ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πόλη, κατὰ τὴν ἑξῆς ἔννοια:

Σὲ ὅλες βεβαίως τὶς πόλεις ὑπάρχουν τρία μέρη τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὴν πόλη, πρῶτον οἱ ὑπερβολικὰ πλούσιοι, δεύτερον οἱ ὑπερβολικὰ φτωχοὶ καὶ τρίτον ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι βρίσκονται στὸ μέσον μεταξὺ αὐτῶν. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους ὅτι τὸ μέτριο καὶ τὸ μέσον εἶναι τὸ ἄριστο, καθίσταται φανερὸ ὅτι καὶ ἡ μὲ μέτρο ἀπόκτηση ὅλων τῶν καλῶν πραγμάτων εἶναι ἡ βέλτιστη. Διότι ἡ μὲ μέτρο ἀπόκτηση τῶν ἀγαθῶν ὑπακούει εὐκολότατα στὴ λογική, ἐνῶ (...) ὁ ὑπερβολικὰ πλούσιος ἤ, ἀντίθετα, ὁ ὑπερβολικὰ φτωχὸς (...) εἶναι δύσκολο νὰ ὑπακούει στὴ λογική, διότι στὴν πρώτη περίπτωση οἱ ἄνθρωποι γίνονται πιὸ ἀναιδεῖς καὶ μεγαλοαπατεῶνες, στὴ δεύτερη γίνονται

> κακοποιοὶ καὶ ἐντελῶς μικροαπατεῶνες, τὰ δὲ ἀδικήματα διαπράττονται ἄλλα ἀπὸ ἀλαζονεία, ἄλλα ἀπὸ μοχθηρία (*Πολιτικὰ* 1295b 1–11).[1]

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ πόλη πρέπει νὰ βασίζεται στοὺς πολίτες ποὺ βρίσκονται στὸ μέσον, ποὺ διάγουν δηλαδὴ ἄριστο βίο. Γράφει ὁ Ἀριστοτέλης:

> Καθίσταται λοιπὸν φανερὸ ὅτι ἄριστη εἶναι ἐκείνη ἡ πολιτικὴ κοινωνία ἡ ὁποία στηρίζεται στοὺς πολίτες τῆς μέσης τάξης (*Πολιτικὰ* 1295b 34–35).

Οἱ ἔννοιες τοῦ ἄριστου βίου, ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἄτομο, καὶ τῆς ἄριστης πολιτικῆς κοινωνίας, ὅσον ἀφορᾶ τὴν πόλη, εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἑπόμενο

1. Παρόμοια ἄποψη γιὰ τοὺς κατόχους ὑπερβολικοῦ πλούτου ἐκφράζει καὶ ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους*. Γράφει χαρακτηριστικά: «...οἱ πάρα πολὺ πλούσιοι —αὐτοὶ τουλάχιστον ποὺ ὁ πολὺς κόσμος τοὺς θεωρεῖ πλούσιους— ἀδύνατον νὰ εἶναι ἐνάρετοι. Πράγματι, πλούσιους θεωροῦν τοὺς λίγους ἐκείνους προνομιούχους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν στὴν κατοχή τους πράγματα ποὺ ἀξίζουν πάρα πολλὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ τὰ ἔχει ἀποκτήσει καὶ ἕνας κακὸς ἄνθρωπος. Ἂν ὅμως ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, ἐγὼ τουλάχιστον δὲν θὰ μποροῦσα ποτὲ νὰ παραδεχθῶ ὅτι ὁ πλούσιος εἶναι ἀληθινὰ εὐτυχὴς (*εὐδαίμων*), ἂν δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ ἐνάρετος» (*Νόμοι* Ε 742e–743a).

κεφάλαιο, ἡ ἔννοια τοῦ ἄριστου βίου εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς σωστῆς σχέσης μεταξὺ τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης τῆς πόλης καὶ τοῦ πληθυσμοῦ της.

Πέρα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἰδέας τοῦ ἄριστου βίου, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει ἕνα ἀκόμη. Διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀπόκτηση ὑπερβολικὰ πολλῶν ἀγαθῶν ὄχι μόνον μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιβλαβής, ἀλλὰ ἐπιπλέον καμιὰ ὠφέλεια δὲν παρέχει στὸν κάτοχο. Γράφει:

> Διότι, ἂν ἐξετάσουμε τὰ πράγματα κατὰ τρόπο λογικό, διαπιστώνουμε ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ (ἐνν. τὰ ὑλικὰ) ἔχουν ἕνα πέρας (ἕνα ὅριο) (...) καὶ τούτων τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν ἡ ὑπερβολὴ ἢ εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐπιβλαβὴς ἢ καμιὰ ὠφέλεια δὲν παρέχει σὲ ὅσους τὰ κατέχουν (*Πολιτικὰ* 1323b 6–10).

Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαινίσσεται σαφῶς ὅτι ἡ ὁριακὴ χρησιμότητα, ἡ ὁποία στὴ σύγχρονη θεωρία θεωρεῖται ὅτι εἶναι φθίνουσα μὲν ἀλλὰ θετική, μπορεῖ νὰ εἶναι ὄχι μόνο φθίνουσα ἀλλὰ καὶ μηδενικὴ ἢ καὶ ἀρνητική.

Σχόλια

Σὲ σύγκριση μὲ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, ἡ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι γενικότερη. Στὴ σύγχρονη

θεωρία, τὸ ἀντίστοιχο τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἡ χρησιμότητα (utility) καὶ αὐτὴ εἶναι συνάρτηση τῶν προϊόντων ποὺ τὸ ἄτομο ἔχει στὴ διάθεσή του πρὸς κατανάλωση μὲ βάση δεδομένο εἰσόδημα. Τὰ ἄλλα ἀγαθὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης (ὑγεία, δόξα, κάλλος, φίλοι) θεωροῦνται δεδομένα καὶ σταθερά, ἐμπίπτουν δηλαδὴ στὴν κατηγορία τοῦ ceteris paribus γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς χρησιμότητας καὶ ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὴ σύγχρονη θεωρία. Εἶναι ἐπίσης σκόπιμο νὰ τονισθεῖ ἡ διαφορά, στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, μεταξὺ τῆς «εὐχαρίστησης» ἢ «ἡδονῆς» (utility), ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία ὡς λόγος γιὰ τὴ ζήτηση ἀγαθῶν, καὶ τῆς «εὐδαιμονίας». Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, ἡ εὐχαρίστηση ἢ ἡδονὴ ἢ χρησιμότητα τοῦ ἀτόμου εἶναι συνάρτηση τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ποὺ κατέχει καὶ καταναλίσκει, δηλαδὴ

$$U = f(q_1, q_2, \ldots, q_n)$$

U = χρησιμότητα καὶ q_i = οἱ ποσότητες τῶν διάφορων ἀγαθῶν.

Στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ εὐδαιμονία εἶναι συνάρτηση ὅλων τῶν παραγόντων ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, δηλαδὴ

$$V = \varphi\,(\text{πλοῦτος, ἐλευθερία, ὑγεία, φίλοι, κάλλος}\ldots)$$

Ἡ διαφορὰ βέβαια εἶναι φανερὴ καὶ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἀνάλυσης διαφέρει. Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, ὁ σκοπὸς τῆς ἀνάλυσης εἶναι ἡ κατανομὴ τῶν σπανίων πόρων ποὺ ἡ οἰκονομία διαθέτει σὲ διάφορους, ἀνταγωνιστικοὺς μεταξύ τους, σκοποὺς

κατὰ τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ τρόπο. Στὸν Ἀριστοτέλη, ὁ σκοπὸς τῆς ἀνάλυσης εἶναι ἡ εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν σὲ μιὰ εὐδαίμονα καὶ ἰσχυρὴ πολιτεία. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸν Ἀριστοτέλη τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἐπίτευξη τοῦ ἄριστου βίου καὶ ὄχι ἡ μεγιστοποίηση τοῦ εἰσοδήματος ἢ τοῦ πλούτου.

Οἱ συναρτήσεις αὐτὲς δείχνουν τὸ πόσο οἱ μεταβολὲς στὶς ποσότητες τῶν ἀγαθῶν ἐπηρεάζουν τὴ χρησιμότητα ἢ ἀντίστοιχα τὴν εὐδαιμονία. Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, ἂν ἡ ποσότητα ἑνὸς q αὐξάνει, τότε αὐξάνει καὶ τὸ U, ἀλλὰ κατὰ φθίνοντα τρόπο. Στὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅμως ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου πέραν ἑνὸς ὁρίου μπορεῖ νὰ μειώσει τὸ V. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ μεγιστοποίηση τοῦ πλούτου δὲν συνεπάγεται μεγιστοποίηση τῆς εὐδαιμονίας. Μεταξὺ τῶν δύο συναρτήσεων ὑπάρχει μιὰ ἀκόμα μεγάλη διαφορά. Ἡ συνάρτηση χρησιμότητας τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς θεωρίας θεωρεῖται ὅτι ἐκφράζει τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ ἀτόμου. Ἀντιθέτως, ἡ συνάρτηση εὐδαιμονίας τοῦ Ἀριστοτέλη ἀναφέρεται στὸν πολίτη ποὺ διάγει ἄριστο βίο. Συνεπῶς, οἱ δύο συναρτήσεις δὲν εἶναι ἀπολύτως συγκρίσιμες. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπάρχουν ἄτομα ποὺ ἐπιδιώκουν τὴ μεγιστοποίηση τοῦ πλούτου, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν διάγουν βίο ἄριστο.

Ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου πέραν ἑνὸς ὁρίου ἔχει μηδενικὴ ἢ ἀρνητικὴ σημασία γιὰ τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου εἶναι ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας, διότι ἀνατρέπει τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο βασικὰ στοιχεῖα τοῦ

οἰκονομικοῦ προβλήματος, ὅπως τὸ ἔχουν ὁρίσει οἱ νεοκλασικοὶ οἰκονομολόγοι. Σύμφωνα μὲ τὸν ὁρισμὸ τῶν νεοκλασικῶν, τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα τῆς κοινωνίας ὑπάρχει, ἐπειδὴ οἱ ἀνάγκες τῶν ἀτόμων εἶναι ἀπεριόριστες, ἐνῶ οἱ ἀναγκαῖοι πόροι γιὰ τὴν ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν περιορισμένοι. Ἂν οἱ ἀνάγκες τῶν ἀτόμων δὲν εἶναι ἀπεριόριστες εἴτε ἐκ φύσεως εἴτε λόγω κατάλληλης παιδείας, τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα θὰ ὑφίσταται μόνον ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων εἶναι τόσο μεγάλος ὥστε ἡ ἱκανοποίηση τοῦ συνόλου τῶν ἀναγκῶν νὰ ὑπερβαίνει τοὺς διαθέσιμους πόρους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ συνδυασμὸς ἑνὸς τρόπου ζωῆς ποὺ νὰ πλησιάζει τὸν ἄριστο, κατὰ Ἀριστοτέλη, βίο μὲ τὸν ἔλεγχο τοῦ μεγέθους τοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ νὰ λύσει τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα.

2.4 ΤΑ ΑΓΑΘΑ

Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία ἀγαθὰ θεωροῦνται τὰ πράγματα ποὺ βρίσκονται σὲ σχετικὴ σπάνι, ποὺ εἶναι δηλαδὴ περιορισμένα σὲ σχέση μὲ τὶς ἀνάγκες, καὶ ταυτόχρονα προκύπτουν ἀπὸ παραγωγικὴ διαδικασία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὀνομάζονται οἰκονομικὰ ἀγαθὰ ἢ προϊόντα ἢ ἐμπορεύματα. Στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ἀγαθὸ ἔχει πολὺ εὐρύτερη ἔννοια καὶ περιλαμβάνει πράγματα, καταστάσεις, ἕξεις καὶ ἱκανότητες. Γράφει συγκεκριμένα στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη* (1362a 21 κ.ἑ.):

> Ἀγαθὸ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο προτιμοῦμε ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ ἴδιου καὶ ἐκεῖνο χάριν τοῦ ὁποίου προτιμοῦμε κάτι ἄλλο (...) καὶ ὅσα ἡ νοημοσύνη (*νοῦς*) τοῦ κάθε ἀνθρώπου προσδιορίζει ὡς ἀγαθὰ γι' αὐτόν. (...) Ἐπίσης ἀγαθὸ εἶναι γιὰ τὸν καθένα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο, ὅταν τὸ ἔχει, βρίσκεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ εἶναι ἱκανοποιημένος (...) καὶ ὅ,τι δημιουργεῖ ἢ διατηρεῖ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ἀγαθά.

Μερικὰ παραδείγματα ἀγαθῶν εἶναι τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀγαθό, διότι ὅλα τὰ ζῶα ἐκ φύσεως τὴν ἐπιθυμοῦν. (...) Ἐπίσης ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἐγκράτεια (*σωφροσύνη*) (...) καὶ οἱ ἄλλες παρόμοιες ἕξεις. (...) ἡ ὑγεία θεωρεῖται ἄριστο ἀγαθό, ἐπειδὴ εἶναι ἡ αἰτία δύο ἀπὸ τὰ πολυτιμότατα γιὰ τοὺς πολλοὺς ἀγαθά, ἤτοι τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ ζῆν». Μεταξὺ τῶν ἀγαθῶν ἀναφέρεται καὶ «ὁ πλοῦτος, διότι εἶναι ἱκανότητα ἀπόκτησης καὶ δημιουργεῖ πολλὰ ἀγαθά». Βέβαια, ὁ πλοῦτος ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, ὅπως κτηματικὴ περιουσία, κατοικία, πλῆθος νομισμάτων.

Ὅπως φαίνεται ἐδῶ, ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ περιλαμβάνει ὅ,τι προτιμᾶ κάθε ἄνθρωπος καὶ ὄχι μόνο τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθά. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δίνει μεγάλη σημασία στὰ οἰκονομικὰ ἀγαθά, στὸν πλοῦτο (ὅπως συνολικὰ ὁρίζει τὰ

οἰκονομικὰ ἀγαθά), καὶ δηλώνει ρητὰ ὅτι «ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ὑγεία θεωροῦνται τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν», διότι ἔχουν πολλὲς χρησιμότητες, ὅπως «γιὰ νὰ ζεῖ κανεὶς καὶ γιὰ νὰ ζεῖ καλὰ καὶ γιὰ τὴν ἡδονὴ καὶ γιὰ νὰ ἐκτελεῖ καλὲς πράξεις».

Τὰ ἀγαθὰ διακρίνονται σὲ *ἐσωτερικὰ* καὶ σὲ *ἐξωτερικά*. Τὰ ἐσωτερικὰ ἀγαθὰ εἶναι ψυχικά, ὅπως ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἐγκράτεια, καὶ σωματικά, ὅπως ἡ ὑγεία καὶ τὸ κάλλος. Τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ εἶναι ὁ πλοῦτος (ἡ περιουσία), ἡ εὐγενικὴ καταγωγή, οἱ φίλοι καὶ ἡ τιμή. Ὁ ὁρισμὸς τοῦ πλούτου περιλαμβάνει τὴν ἀφθονία χρημάτων, τὴν κτήση γῆς καὶ ἀγρῶν, τὰ ἔπιπλα, τοὺς δούλους καὶ τὰ κοπάδια ζώων. Τὰ στοιχεῖα τοῦ πλούτου πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἀπόλυτη ἰδιοκτησία τοῦ κατέχοντος καὶ νὰ εἶναι ἀσφαλή, ἐκλεκτὰ καὶ χρήσιμα. Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν δούλων στὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ξενίζει τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἐπέτρεπε τὸ θεσμικὸ καθεστὼς τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν, ἐνῶ ἡ ἐργασία τῶν δούλων ἦταν σημαντικὸς συντελεστὴς τῆς παραγωγῆς. Σὲ σχέση μὲ τὸν ὁρισμὸ τοῦ πλούτου, ὁ Ἀριστοτέλης κάνει μιὰ ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση, λέγοντας ὅτι ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι τόσο ἡ ἀπόκτηση ὅσο ἡ χρήση τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἁπλὴ ἰδιοκτησία δέν εἶναι πλοῦτος. Τὸ ἀγαθὸ γίνεται μέρος τοῦ πλούτου ὅταν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκες.

Τὰ ἀγαθὰ ποὺ περιλαμβάνονται στὸν πλοῦτο διακρίνονται σὲ *κάρπιμα* καὶ σὲ *ἀπολαυστικά*. Κάρπιμα εἶναι τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἀποφέρουν εἰσοδήματα (προσόδους) καὶ ἀπολαυστικὰ τὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶναι χρήσιμα καὶ ἀξιόλογα. Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ σαφῶς στὴ διάκριση τῆς σύγχρονης θεωρίας μεταξὺ *κεφαλαιουχικῶν* ἀγαθῶν, τὰ ὁποία χρησιμοποιοῦνται στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ ἀποφέρουν προσόδους, καὶ *καταναλωτικῶν* ἀγαθῶν, ποὺ εἶναι προϊόντα πρὸς κατανάλωση καὶ ἀποφέρουν ἀπόλαυση, ἢ χρησιμότητα κατὰ τὴ σύγχρονη ὁρολογία. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀξιοποιεῖ περαιτέρω τὴ θεμελιώδη αὐτὴ διάκριση οὔτε τὴν ἀναφέρει στὰ προηγούμενα ἔργα του,[2] παρότι, ἐξετάζοντας τὴ διοίκηση τῆς οἰκογένειας, ἀναφέρεται στὴ διαδικασία παραγωγῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν ἀξιοποιεῖται ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται πρὸς τοὺς παράγοντες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν αὐτάρκεια στὴν πόλη (βλ. παρακάτω) καὶ ὄχι πρὸς τοὺς παράγοντες ποὺ ὁδηγοῦν

---

2. Ἡ *Ρητορικὴ Τέχνη* θεωρεῖται μεταγενέστερη τῶν *Πολιτικῶν* καὶ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, δεδομένου ὅτι γράφτηκε, καθὼς εἰκάζεται, περὶ τὸ 330 π.Χ., ὀκτὼ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη: βλ. Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλος, εἰσαγωγὴ στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη*, Πάπυρος, 1975.

στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, τὸ κεφάλαιο, ὑλικὸ καὶ ἀνθρώπινο, εἶναι ὁ παράγοντας τῆς μακροχρόνιας ἀνάπτυξης.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀφιερώνει προσπάθεια γιὰ νὰ ἀναλύσει τὸ ὑλικὸ κεφάλαιο καὶ τὸν ρόλο του στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν εὐημερία τῆς πόλης, ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες τοῦ τελευταίου βιβλίου τῶν *Πολιτικῶν* γιὰ νὰ ἐξετάσει τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων καὶ τὴν ἀνάγκη παιδείας γιὰ ὅλους. Καὶ πάλι ὅμως δὲν ἐξετάζει τὴν *ἀναγκαία* καὶ *χρήσιμη*, δηλαδὴ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα.

Οἱ διακρίσεις τῶν ἀγαθῶν παρουσιάζονται συνοπτικὰ στὸ ἀκόλουθο σχῆμα.

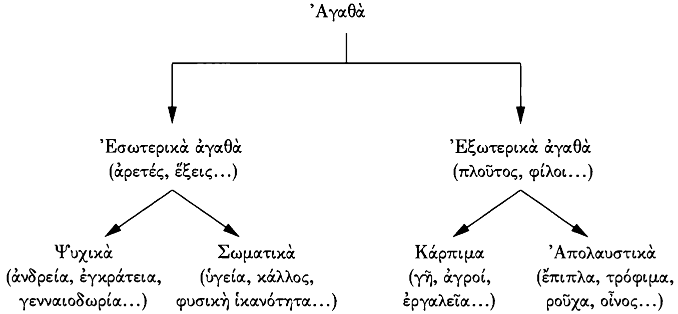

Ὅπως εἶναι φανερὸ ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι πολὺ εὐρύτερη σὲ σύγκριση μὲ τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς θεωρίας. Τὰ κάρπιμα καὶ τὰ

ἀπολαυστικὰ ἀγαθά, αὐτὰ ποὺ συναποτελοῦν τὸν πλοῦτο, εἶναι ἁπλῶς ὑποσύνολο τῶν ἀγαθῶν ποὺ προσδιορίζουν τὴν εὐημερία τοῦ ἀτόμου.

2.5 ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθά, δηλαδὴ τὰ προϊόντα τῆς παραγωγῆς, μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μεταξύ τους καὶ ὡς πρὸς τὸ κόστος παραγωγῆς καὶ ὡς πρὸς τὴ χρησιμότητα ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὰ χρησιμοποιεῖ, δηλαδὴ τὸν καταναλωτή, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ ἡ χρησιμότητα ποὺ ἔχει τὸ ἴδιο προϊὸν γιὰ διαφορετικὰ ἄτομα. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τὸ κόστος παραγωγῆς ἀνὰ μονάδα προϊόντος καὶ ἡ χρησιμότητα ποὺ αἰσθάνεται τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴν κατανάλωση κάθε μονάδας διαφέρουν ἀνάλογα μὲ τὴν παραγόμενη ποσότητα, ἡ σύγκριση τῶν προϊόντων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κόστους ἢ τῆς χρησιμότητας εἶναι δύσκολη ἢ/καὶ ἀδύνατη. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ μέτρο σύγκρισης μεταξὺ προϊόντων εἶναι ἡ τιμὴ τῆς μονάδος σὲ χρηματικὲς μονάδες. Συγκρίνοντας δύο προϊόντα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ποιὸ εἶναι ἀκριβότερο ἢ φθηνότερο σὲ χρηματικὲς μονάδες. Βέβαια, ἡ τιμὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασης κόστους καὶ χρησιμότητας, δηλαδὴ προσφορᾶς καὶ ζήτησης.

Ὁ Ἀριστοτέλης, στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη* (1363b 5–1365b 20), παρουσιάζει πολλοὺς τρόπους σύγκρισης τῶν ἀγαθῶν (καὶ ὄχι μόνο τῶν οἰκονομικῶν) μὲ σκοπὸ νὰ δείξει πῶς αὐτὸς ποὺ συμβουλεύει (ὁ προτρέπων ἢ ὁ ἀποτρέπων) μπορεῖ νὰ καταρτίζει τὰ ἐπιχειρήματά του. Στοὺς διάφορους τρόπους σύγκρισης ποὺ παραθέτει, θέλει νὰ προσδιορίσει ποιό, μεταξὺ δύο ἀγαθῶν, εἶναι *μεῖζον καὶ μᾶλλον συμφέρον*. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ τὶς λέξεις ἀξία ἢ τιμὴ (ὅπως κάνει στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*) καὶ συνεπῶς τὸ *μεῖζον* εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἢ τὸ σημαντικότερο ἢ αὐτὸ ποὺ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία (μὲ τὴ συνηθισμένη ἔννοια τῆς λέξης).

Μεταξὺ τῶν κριτηρίων ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Α. Ἂν ἕνα ἀγαθὸ περιέχει κάποια στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ κάτι ἀκόμη, τότε εἶναι *μεῖζον* σὲ σχέση μὲ ἄλλο ποὺ περιέχει τὰ ἴδια στοιχεῖα ἀλλὰ ὄχι καὶ κάτι ἀκόμη. Στὴν παρακάτω γραφικὴ παράσταση, τὸ ἀγαθὸ Α, ποὺ περιέχει τὰ στοιχεῖα *γ*, *δ*, *ε*, *ζ* καὶ *η*, εἶναι *μεῖζον* τοῦ Β, διότι ὑπερέχει αὐτοῦ κατὰ τὸ στοιχεῖο *η*.

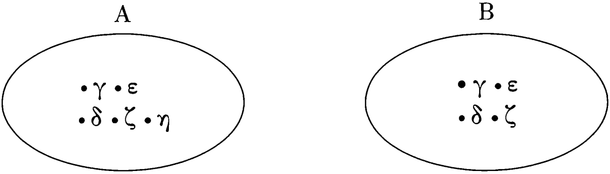

Ὡς παράδειγμα παρόμοιας σύγκρισης θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ δύο προϊόντων: τὸ ἀγαθὸ Α εἶναι ἕνα αὐτοκίνητο μὲ ραδιόφωνο, ἐνῶ τὸ ἀγαθὸ Β εἶναι ἕνα ὅμοιο αὐτοκίνητο χωρὶς ραδιόφωνο. Ἐπίσης θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει κανεὶς ὡς στοιχεῖα ἑνὸς ἀγαθοῦ διάφορα χαρακτηριστικά του, ὅπως τὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ καταναλωτής, τὸν ἀριθμό, ἂς ποῦμε, διαφορετικῶν χρήσεων.

Β. Ἕνα ἀγαθὸ εἶναι *μεῖζον* ἄλλου, ἂν τὸ πρῶτο ἔχει ὡς συνέπεια τὸ δεύτερο, ἀλλὰ τὸ δεύτερο δὲν ἔχει ὡς συνέπεια τὸ πρῶτο. Στὴν παρακάτω γραφικὴ παράσταση τὸ Α συνεπάγεται τὸ Β, ἀλλὰ τὸ Β δὲν συνεπάγεται τὸ Α. Ἄρα τὸ Α εἶναι *μεῖζον*.

$$A \rightarrow B, \text{ ἀλλὰ ὄχι } B \rightarrow A$$

Ὡς παράδειγμα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸ πορτοκάλι καὶ τὸν χυμὸ πορτοκαλιοῦ. Τὸ πορτοκάλι εἶναι *μεῖζον*, διότι μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς συνέπεια τὸν χυμὸ πορτοκαλιοῦ, ἀλλὰ ὁ χυμὸς βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς συνέπεια τὸ πορτοκάλι.

Γ. Τὰ σπάνια πράγματα ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ὑπάρχουν σὲ ἀφθονία. Γιὰ παράδειγμα, ὁ χρυσὸς ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸν σίδηρο διότι ἡ ἀπόκτηση (παραγωγή) του εἶναι πιὸ δύσκολη. Ἀπὸ ἄλλη ἄποψη ὅμως, τὸ ἄφθονο μπορεῖ

νὰ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ σπάνιο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ χρησιμότητα. Γι' αὐτὸ λένε «τὸ καλύτερο ἀπ' ὅλα εἶναι τὸ νερό».[3] Οἱ προτάσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἀντιφατικές. Τὸ ἴδιο ἀγαθὸ μπορεῖ νὰ εἶναι *μεῖζον* ἢ *ἔλασσον* ἀνάλογα μὲ τὸ χρησιμοποιούμενο γιὰ τὴ σύγκριση κριτήριο. Στὴ μιὰ περίπτωση ὡς κριτήριο χρησιμοποιεῖται ἡ δυσκολία παραγωγῆς, τὸ κόστος παραγωγῆς, σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ορολογία, ποὺ ἐκφράζει τὴν πλευρὰ τῆς προσφορᾶς, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἡ χρησιμότητα τοῦ πράγματος, ποὺ ἐκφράζει τὴν πλευρὰ τῆς ζήτησης.

Τὸ Διάγραμμα 1 ποὺ παραθέτουμε στὴ συνέχεια παρουσιάζει τὸ κόστος (δυσκολία) παραγωγῆς χρυσοῦ καὶ σιδήρου καὶ δείχνει ὅτι γιὰ κάθε ποσότητα τὸ κόστος τοῦ χρυσοῦ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τοῦ σιδήρου. Μὲ ἄλλα λόγια, σὲ δεδομένο κόστος ἀνὰ μονάδα ἀντιστοιχεῖ μικρότερη ποσότητα χρυσοῦ ἀπὸ σιδήρου. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ σπανιότερου ἀγαθοῦ. Τὸ Διάγραμμα 2 παρουσιάζει τὴ χρησιμότητα (τὴν ὁριακὴ χρησιμότητα) τοῦ νεροῦ καὶ τοῦ χρυσοῦ. Γιὰ κάθε δεδομένη ποσότητα, ἡ χρησιμότητα τοῦ νεροῦ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ ἐξισωθεῖ ἡ ὁριακὴ χρησιμότητα τοῦ νεροῦ μὲ

---

3. *ἄριστον μὲν ὕδωρ*. Πρόκειται γιὰ στίχο τοῦ Πινδάρου, τὸν πρῶτο τοῦ Α' *Ὀλυμπιόνικου*.

τοῦ χρυσοῦ, ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη ποσότητα νεροῦ. Συνεπῶς, τὸ νερὸ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία.[4]
Στὸ σημεῖο αὐτὸ σκόπιμο εἶναι νὰ ἀναφερθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς σύγκρισης τῶν ἀγαθῶν, ποὺ στὴν οἰκονομικὴ βιβλιογραφία ἔχει γίνει γνωστὸ ὡς τὸ *παράδοξο τῆς ἀξίας* ἢ ὡς τὸ παράδοξο τοῦ διαμαντιοῦ καὶ τοῦ νεροῦ. Τὸ παράδοξο ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ νε-

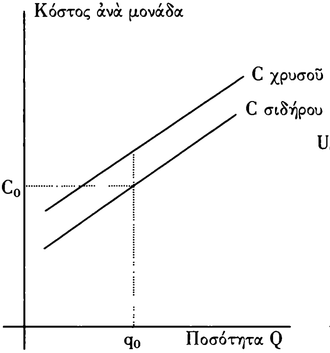

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

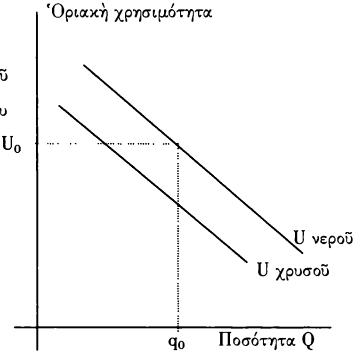

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

ρό, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴ ζωὴ καὶ συνεπῶς πολύτιμο, ἔχει μικρότερη ἀξία (καὶ ἄρα τιμή) ἀπὸ

4. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ποσότητες χρυσοῦ, νεροῦ καὶ σιδήρου μετρῶνται μὲ διαφορετικὸ μέτρο καὶ ἡ ἀνάλυση πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη τὶς διαφορές.

τὸ διαμάντι, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ ζωή. Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἀπασχόλησε διάφορους σοφούς, ὅπως τὸν Κοπέρνικο, τὸν Τζὸν Λὸκ καὶ τὸν πατέρα τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἀνάλυσης Ἄνταμ Σμίθ.

Ἡ ἐξήγηση τοῦ παραδόξου βρίσκεται στὸ ὅτι τὸ νερὸ εἶναι ἄφθονο σὲ σχέση μὲ τὴ ζήτηση γιὰ νερό, ἐνῶ τὰ διαμάντια σπάνια σὲ σχέση μὲ τὴ ζήτηση γι' αὐτά. Ἂν εἴχαμε στὴ διάθεσή μας μόνον ἕνα ποτήρι νερὸ καὶ μόνον ἕνα διαμάντι, εἶναι βέβαιο πὼς ἡ τιμὴ τοῦ νεροῦ θὰ ἦταν μεγαλύτερη. Ἡ σχετικὴ σπάνις τῶν ἀγαθῶν προσδιορίζει τὶς τιμές τους.

Τὸ παράδοξο τῆς ἀξίας ἦταν γνωστὸ στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ἀλλὰ μὲ ὅρους σίτου καὶ ἀγαλμάτων καὶ ὄχι νεροῦ καὶ διαμαντιῶν. Ὁ Κυνικὸς Διογένης ὁ Σινωπεὺς (400–325 π.Χ.) ἔλεγε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Διογένης Λαέρτιος στὸ ἔργο του *Βίοι φιλοσόφων* (6, 35):

> Τὰ ἀξιόλογα πράγματα μποροῦν νὰ ἀγοραστοῦν μὲ ἀσήμαντα ποσὰ καὶ τὸ ἀντίστροφο. Μπορεῖ δηλαδὴ νὰ ἀγοραστεῖ ἕνας ἀνδριάντας μὲ τρεῖς χιλιάδες δραχμές, ἐνῶ γιὰ μεγάλη ποσότητα ἀλεύρων ἀρκοῦν δύο χάλκινα νομίσματα.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν σύγχρονος τοῦ Διογένη καὶ

εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε ἀκούσει γιὰ τὸ παράδοξο τῆς ἀξίας. Ἂν πράγματι γνώριζε τὸ παράδοξο ποὺ διατύπωσε ὁ Διογένης, εἶναι περίεργο ποὺ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ σὲ αὐτό. Θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι, μὲ τοὺς δύο τρόπους διατύπωσης: «ὁ χρυσὸς ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸν σίδηρο, διότι ἡ ἀπόκτησή του εἶναι δυσκολότερη» καὶ «τὸ ἄφθονο μπορεῖ νὰ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ σπάνιο, ἂν ληφθεῖ προπαντὸς ὑπόψη ἡ χρησιμότητά του», ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει παράδοξο. Ἄλλο πράγμα τὸ κόστος παραγωγῆς (δυσκολία παραγωγῆς) καὶ ἄρα ἡ τιμή, καὶ ἄλλο ἡ ἀξία τοῦ ἀγαθοῦ κατὰ τὴ χρήση του. Τὸ ζήτημα τῆς τιμῆς τῶν ἀγαθῶν τὸ ἀναλύει ὅταν ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς δίκαιης ἀνταλλαγῆς.

Δ. Τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἔχουν μεγαλύτερη διάρκεια ζωῆς εἶναι μεγαλύτερης ἀξίας ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν μικρότερη διάρκεια, διότι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀγαθοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλύτερης διάρκειας. Παραδείγματος χάρη, μιὰ ροδακινιὰ ποὺ ζεῖ καὶ παράγει ἐπὶ εἴκοσι χρόνια εἶναι μεγαλύτερης ἀξίας ἀπὸ μιὰ ροδακινιὰ τῆς ὁποίας ἡ διάρκεια ζωῆς εἶναι δεκαπέντε χρόνια, ceteris paribus.

Ε. Τὸ βέβαιο ἀγαθὸ εἶναι μεγαλύτερης σημασίας ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο, διότι ἡ ἱκανοποίηση τῆς σχετικῆς ἐπιθυμίας εἶναι σίγουρη.

ϛ. Τὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶναι χρήσιμα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση μεγαλύτερης ἀνάγκης εἶναι μεγαλύτερης ἀξίας. Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει ὡς παραδείγματα τὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶναι χρήσιμα κατὰ τὶς ἀσθένειες καὶ τὸ γῆρας, ἀλλὰ τὸ κριτήριο ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου ὑπάρχουν ἔντονες ἢ ἐπείγουσες ἀνάγκες.

Ζ. Τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἔχουν πολλὲς χρησιμότητες ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν λιγότερες. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ὑγεία, λόγου χάρη, ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία, διότι ὅταν εἶναι κανεὶς πλούσιος καὶ ὑγιὴς μπορεῖ νὰ κάνει περισσότερα πράγματα ἀπὸ κάποιον ποὺ εἶναι φτωχὸς καὶ ἀσθενής.

Η. Τὰ περισσότερα ἀγαθὰ εἶναι προτιμότερα τῶν λιγότερων, δηλαδὴ προτιμοῦμε νὰ ἔχουμε περισσότερα παρὰ λιγότερα. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ κριτήριο Α. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σύγκριση δὲν γίνεται μεταξὺ συνόλων ποὺ περιλαμβάνουν διαφορετικὰ ἀγαθά, ἀλλὰ μεταξὺ συνόλων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἐμπεριέχει τὸ ἄλλο καὶ συνεπῶς τὸ δεύτερο εἶναι γνήσιο ὑποσύνολο τοῦ πρώτου. Τὸ σύνολο Χ εἶναι προτιμότερο τοῦ συνόλου Ψ, διότι περιέχει ὅ,τι καὶ τὸ Ψ καὶ ἐπιπλέον σταφίδες. Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι οἱ ποσότητες τῶν ἀγαθῶν ποὺ περιέχονται καὶ στὰ δύο σύνολα εἶναι ἴσες.

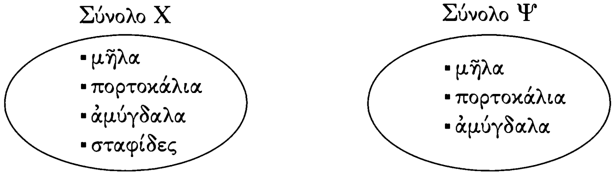

Ἂν τὰ δύο συγκρινόμενα σύνολα περιέχουν διαφορετικὰ προϊόντα, τότε δὲν εἶναι συγκρίσιμα. Δὲν μποροῦμε, λόγου χάρη, νὰ συγκρίνουμε τὸ σύνολο Χ (μῆλα, πορτοκάλια, ἀμύγδαλα, σταφίδες) μὲ τὸ σύνολο Ψ (μῆλα, σιτάρι, ἀμύγδαλα), διότι ἡ σημασία τοῦ σιταριοῦ τοῦ συνόλου Ψ μπορεῖ νὰ ὑπερβαίνει τὴ σημασία τῶν πορτοκαλιῶν καὶ τῶν σταφίδων τοῦ συνόλου Χ. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προβαίνει σὲ τέτοιες ἀναλύσεις, ἀλλὰ οἱ ἑρμηνεῖες προκύπτουν λογικά.

Οἱ παραπάνω διακρίσεις τῶν ἀγαθῶν καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες παρουσιάζονται στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη*, στὸ κεφάλαιο 7 τοῦ Βιβλίου Α (1363b 5–1365b 20). Σύμφωνα μὲ τὸν ὁρισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, «ἔργο της (ἐνν. τῆς ρητορικῆς) δὲν εἶναι νὰ πείθει, ἀλλὰ νὰ βρίσκει σὲ κάθε θέμα τὰ ὑπάρχοντα πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες τέχνες (διότι οὔτε τῆς ἰατρικῆς ἔργο εἶναι νὰ ἀποδίδει τὴν ὑγεία, ἀλλὰ νὰ βελτιώνει τὴν κατάσταση τοῦ ἀρρώστου μέχρις ἐκεῖ ποὺ γίνεται» (*Ρητορικὴ Τέχνη* 1355b 10–13). Καὶ ἀμέσως παρακάτω προσθέτει:

«Ἐπιπλέον, στὴ ρητορικὴ ἐπίσης ἀνήκει νὰ βρεῖ τὸ πράγματι πειστικὸ ἐπιχείρημα καὶ αὐτὸ ποὺ φαίνεται πειστικό, ὅπως καὶ στὴ διαλεκτικὴ ἀνήκει νὰ διατυπώσει τὸν πραγματικὸ συλλογισμὸ καὶ αὐτὸν ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι συλλογισμὸς» (*Ρητορικὴ Τέχνη* 1355b 15–17). Οἱ παραπάνω διακρίσεις τῶν ἀγαθῶν ἀναφέρονται ὡς στοιχεῖα πάνω στὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ στηριχθοῦν πειστικὰ ἐπιχειρήματα σὲ δικαστικὲς ἀντιδικίες. Συνεπῶς, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἔδινε στὶς ἐν λόγω διακρίσεις σημασία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση καὶ ἂν αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν συμβατὰ μέρη τῆς οἰκονομικῆς του ἀνάλυσης ἢ ἂν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ συνέπεια σὲ μιὰ οἰκονομικὴ ἀνάλυση. Εἶναι πάντως ἐνδιαφέρον ὅτι, μὲ τὶς ἐν λόγω διακρίσεις, ὁ Ἀριστοτέλης εἰσάγει ὁρισμένες βασικὲς ἔννοιες, ὅπως τὴν ἔννοια τοῦ καταναλωτικοῦ (ἀπολαυστικοῦ) ἀγαθοῦ ἔναντι τοῦ κεφαλαιουχικοῦ (κάρπιμου), τὴν ἔννοια τῆς διάρκειας ἑνὸς ἀγαθοῦ, τὴν ἔννοια τῆς ἀβεβαιότητας καὶ τὴν ἔννοια τῆς σπανιότητας τῶν ἀγαθῶν.

2.6 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ *ΠΟΛΙΣ*

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ἄνδρας καὶ ἡ γυναίκα δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ἂν ζοῦν ἀνεξάρτητα, καὶ εἶναι φυσικὴ ἀνάγκη νὰ συνυπάρχουν ὥστε νὰ γεννηθοῦν

ἀπόγονοι, ποὺ εἶναι ἡ ἐκ φύσεως ἰσχυρὴ ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖο νὰ συνυπάρχουν αὐτὸς ποὺ ἔχει ἐκ φύσεως τὴν τάση νὰ ἄρχει καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ προβλέπει λόγω τῆς διάνοιάς του μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τὴν τάση νὰ ὑποτάσσεται καὶ νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ μοχθεῖ σωματικὰ πρὸς τὸ συμφέρον καὶ τῶν δύο. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα προέρχεται ἡ οἰκογένεια. Ἡ οἰκογένεια, συνεπῶς, εἶναι ἐκ φύσεως ἡ πρώτη κοινότητα ποὺ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων.

Προϊόν, ἐκ φύσεως, τῆς οἰκογένειας εἶναι ἡ κώμη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὲς οἰκογένειες καὶ εἶναι κοινότητα ἡ ὁποία προῆλθε ἀπὸ τὰ τέκνα καὶ τὰ τέκνα τῶν τέκνων ἐν εἴδει ἀποικίας. Ἡ κώμη εἶναι ἡ πρώτη κοινότητα, ποὺ δὲν δημιουργήθηκε ὡστόσο μόνο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν καθημερινῶν αναγκῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναφέρει ποιὲς εἶναι οἱ ἐπιπλέον (μὴ καθημερινὲς) ἀνάγκες ποὺ ἱκανοποιεῖ ἡ δημιουργία τῆς κώμης. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὶς ἴδιες ἀνάγκες ποὺ στὴν πόλη ἱκανοποιοῦνται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἢ μὲ καλύτερο τρόπο, ὅπως ἡ μεγαλύτερη ἀσφάλεια, ἡ καλύτερη διατροφὴ κ.ἄ.

Ἡ *πόλις* δημιουργήθηκε, ὅταν ἑνώθηκαν πολλὲς κῶμες, καὶ δὲν ἱκανοποιεῖ μόνον τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ παρέχει καὶ τὴ δυνα-

τότητα γιὰ ἀνώτερη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ζωή. Ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς *πόλεως* εἶναι ἡ αὐτάρκεια ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέγιστο ἀγαθό. Ὡς αὐτάρκεια ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει τὴν κατάσταση ἐκείνη, τὸ πράγμα ἐκεῖνο πού, ἂν μείνει μόνο του, κάνει τὴ ζωὴ ἄξια τῆς προτιμήσεώς μας καὶ νὰ μὴν τῆς λείπει τίποτα (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1097b 14–15). Ὅπως ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ κώμη προῆλθαν ἀπὸ φυσικὴ ἀνάγκη, ἔτσι καὶ ἡ *πόλις*, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή τους, ὑπάρχει ἐκ φύσεως. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἔκφραση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως *πολιτικὸν ζῷον*» (*Πολιτικὰ* 1253a 2–3), ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (1097b 11: *φύσει πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος*).

2.7 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ

Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία γίνεται πάντοτε διάκριση μεταξὺ τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ τῆς ἐπιχείρησης. Τὸ νοικοκυριὸ (ὁρισμένες φορὲς ἀναφέρεται ὡς καταναλωτὴς) εἶναι ἡ μονάδα ποὺ καταναλίσκει προϊόντα γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦνται οἱ ἀνάγκες τῶν μελῶν του. Ἀντικειμενικὸς στόχος τοῦ νοικοκυριοῦ εἶναι ἡ ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη καὶ καλύτερη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του ἤ, μὲ τεχνικοὺς ὅρους, ἡ μεγιστοποίηση τῆς χρησιμότητας ὑπὸ συνθῆκες πε-

ριορισμένου εἰσοδήματος. Ἡ ἐπιχείρηση εἶναι ἡ μονάδα ποὺ παράγει προϊόντα καὶ ἔχει ὡς ἀντικειμενικὸ στόχο τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους.

Στὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ οἰκογένεια εἶναι καταναλωτικὴ καὶ παραγωγικὴ μονάδα. Σκοπός της εἶναι ἡ αὐτάρκεια, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀπόκτηση τῶν πραγμάτων ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὸν βίο. Εἴδαμε πιὸ πάνω ὅτι ἡ αὐτάρκεια εἶναι τὸ μέγιστο ἀγαθὸ καὶ ὁ σκοπὸς τῆς πόλης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ πόλη καὶ ἡ οἰκογένεια ὡς μόριο τῆς πόλης ἔχουν τὸν ἴδιο σκοπό, τὴν αὐτάρκεια. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κώμης καὶ στὴ συνέχεια τῆς πόλης, ἡ αὐτάρκεια τῆς οἰκογένειας ὡς μονάδας πλέον ἑνὸς εὐρύτερου συνόλου ἐπιτυγχάνεται ἐντελέστερα σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ οἰκογένεια ζοῦσε μόνη της (βλ. παρακάτω, σ. 95, «Ἑνότητα ἔναντι αὐτάρκειας στὴν πόλη»). Ἡ αὐτάρκεια δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ δεδομένη ποσότητα πλούτου. Ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Πολιτικὰ* (1261b 10–15), στὸ σημεῖο ὅπου συγκρίνει *ἑνότητα* καὶ *αὐτάρκεια*, στὴν αὐτάρκεια ὑπάρχουν ἀναβαθμοί. Στὰ *Πολιτικὰ* ἐπίσης (1256b 31–33) σημειώνει ὅτι «ἡ αὐτάρκεια ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὸν βίο πραγμάτων πρὸς ἐξασφάλιση καλῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀπεριόριστη», καὶ ἔρχεται ἔτσι σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Σόλωνα, ὁ ὁποῖος δήλωνε σὲ ἕνα ποίημά του ὅτι «τοῦ πλούτου

δὲν ἔχει τεθεῖ κανένα τέρμα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους» (1256b 33–34). Οἱ περιορισμοὶ προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ χρησιμοποιούμενα ὄργανα (μέσα) γιὰ τὴν ἀπόκτηση (παραγωγὴ) πλούτου δὲν εἶναι ἀπεριόριστα. Πρέπει ὡστόσο νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὰ περισσότερα εἶναι προτιμότερα ἀπὸ τὰ λιγότερα, ὅπως ἀναφέρεται στὴ σύγκριση τῶν ἀγαθῶν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἡ ποσότητα δέν ὑπερβαίνει τὸ σημεῖο ὅπου ἡ ὁριακὴ χρησιμότητα (ὠφέλεια) γίνεται ἀρνητική, δηλαδὴ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο πέραν τοῦ ὁποίου ἡ ἀπόκτηση πλούτου γίνεται ἐπιβλαβής.

Ἂν ληφθοῦν ὑπόψη ὅλα αὐτά, μπορεῖ εὔλογα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αὐτάρκεια δὲν σημαίνει μιὰ κατάσταση ὅπου ἡ οἰκογένεια (ἢ ἡ πόλη) ἱκανοποιεῖ ἁπλῶς τὶς ἀνάγκες της. Αὐτάρκεια κατ' αὐτὸν δὲν σημαίνει οὔτε τὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῆς οἰκογένειας (ἢ τῆς πόλης) μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη ἀνταλλαγῆς καὶ ἐμπορίου (ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ὅτι πρέπει νὰ διεξάγεται ἐμπόριο). Μὲ λίγα λόγια, αὐτάρκεια δὲν σημαίνει ἀπομόνωση. Εἶναι εὔλογο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι αὐτάρκεια σημαίνει τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας (ἢ τῆς πόλης) μὲ δεδομένους τοὺς περιορισμοὺς στὰ μέσα παραγωγῆς ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή της ἡ οἰκογένεια (ἢ ἡ πόλη).

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διοίκηση τῆς οἰκογένειας διακρίνεται σὲ τέσσερις τομεῖς. Ὁ πρῶτος περιλαμβάνει ὅλα ὅσα καθορίζουν τὴ σχέση κυρίου καὶ δούλου καὶ τὸν χειρισμὸ αὐτῆς τῆς σχέσης τὸν ὀνομάζει *δεσποτικὴ* τέχνη (*δεσποτικὴ δ' ἐπιστήμη ἐστὶν ἡ χρηστικὴ δούλων*, *Πολιτικὰ* 1255b 32). Ὁ δεύτερος τομέας περιλαμβάνει ὅλα ὅσα καθορίζουν τὴ σχέση ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἡ ὁποία συνάπτεται μὲ τὸν γάμο. Ὁ τρίτος εἶναι ὅλα ὅσα καθορίζουν τὴ σχέση πατρὸς καὶ τέκνων, ἡ ὁποία ὀνομάζεται *τεκνοποιητική*. Ὁ τέταρτος τομέας στὴ διοίκηση τοῦ οἴκου ἀφορᾶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀποκτῶνται τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, εἶναι δηλαδὴ ἡ τέχνη νὰ ἀποκτῶνται χρήσιμα πράγματα καὶ ὀνομάζεται *χρηματιστικὴ* (*Πολιτικὰ* 1253b 6–14).

Ὅπως διευκρινίζει σὲ ἑπόμενη παράγραφο ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ χρηματιστικὴ τέχνη στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἡ κατὰ φύση καὶ ἀποτελεῖ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ παρὰ φύση χρηματιστική, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Πρὸς ἀποφυγὴ σύγχυσης, εἶναι σκόπιμο νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο οἰκιακὴ οἰκονομία, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν τέταρτο τομέα τῆς διοίκησης τῆς οἰκογένειας.

Ἡ οἰκογένεια ὡς παραγωγικὴ μονάδα ἐνέχει τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία. Ἡ παραγωγὴ (ἡ κτήση, ὅπως τὴ λέει ὁ Ἀριστοτέλης) τῶν πραγμάτων ποὺ εἶναι χρή-

σιμα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν οἰκογένεια ἀπαιτεῖ τὰ κατάλληλα ὄργανα τὰ ὁποῖα διακρίνονται σὲ *ἄψυχα* καὶ *ἔμψυχα*. Τὰ ἄψυχα ὄργανα (ἢ ἐργαλεῖα) εἶναι τὰ ὑλικά, ὅπως εἶναι, λόγου χάρη, ὁ ἀργαλειὸς γιὰ τὴν ὑφαντουργία καὶ ὁ χαλκὸς γιὰ τὸν κατασκευαστὴ ἀνδριάντων. Τὰ ἔμψυχα ὄργανα εἶναι οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ὑπηρέτες. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ σαφή, καὶ ἴσως τὴν πρώτη, διατύπωση τῆς συνάρτησης παραγωγῆς ὅπου τὸ παραγόμενο προϊὸν εἶναι συνάρτηση τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν, ἤτοι τοῦ ὑλικοῦ κεφαλαίου, τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τῆς ἐργασίας (*Πολιτικὰ* 1253b 23–1254a 8).

Ἡ παραγωγικὴ διαδικασία τῆς οἰκογένειας χαρακτηρίζει καὶ τὸν τρόπο διαβίωσης, ἤτοι τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴ γῆ (καὶ τὴ φύση γενικὰ) τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωή. Ἔτσι ὁ τρόπος διαβίωσης μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ γεωργικὸς (ὅταν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς), ὁ ἁλιευτικός, ὁ θηρευτικός, ὁ νομαδικὸς καὶ ὁ ληστρικός. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναφέρει στὸ σημεῖο αὐτὸ (*Πολιτικὰ* 1256a 40 κ.ἑ.) ἄλλες παραγωγικὲς διαδικασίες, ὅπως τὴν ὑφαντουργία, τὴ βυρσοδεψία ἢ τὴν ἀγγειοπλαστική. Καὶ δὲν τὶς ἀναφέρει πιθανὸν γιατὶ θεωρεῖ ὅτι ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς κώμης καὶ τῆς πόλης, ὅταν πλέον πραγματο-

ποιοῦνται ἀνταλλαγὲς καὶ συναλλαγές. Οἱ ἐν λόγω παραγωγικὲς διαδικασίες ἀνήκουν σὲ παραγωγικὲς καὶ ἐμπορικὲς μονάδες, δηλαδὴ ἐπιχειρήσεις, καὶ ἐμπίπτουν ἑπομένως σὲ ἄλλη κατηγορία, ἤτοι στὴν παρὰ φύση χρηματιστική, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Στὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ γῆ εἶναι παραγωγικὸς συντελεστὴς μεγάλης σημασίας. Ἀπὸ τὴ γῆ προέρχονται ὅλα τὰ τρόφιμα, καθὼς καὶ τὰ ὑλικὰ ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν παραγωγὴ ἄλλων προϊόντων, ὅπως ἡ ξυλεία γιὰ τὰ ἔπιπλα, ὁ πηλὸς γιὰ τὴν ἀγγειοπλαστική, τὰ νήματα γιὰ τὴν ὑφαντουργία. Ἡ κατοχὴ γῆς εἶναι σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ κάθε πολίτη, ἐφόσον ἐξασφαλίζει αὐτάρκεια καὶ ἀνεξαρτησία καὶ εἶναι συνεπῶς ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν πολιτῶν. Ὅπως θὰ δείξουμε στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, ἡ γῆ καὶ ἡ ἀναλογία της πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴ ζωὴ τῶν πολιτῶν.

2.8 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ

Ἡ οἰκογένεια ὡς καταναλωτικὴ μονάδα καταναλίσκει τὰ προϊόντα τὰ ὁποῖα παράγει ἡ ἴδια ὡς μονάδα παραγωγῆς. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει εἴτε ὅτι ἡ οἰκογένεια προσαρμόζει τὴν κατανάλωσή της καὶ τὸν τρόπο διαβίωσής της στὰ προϊόντα τὰ ὁποῖα ἡ ἴδια

μπορεῖ νὰ παράγει μὲ βάση τὰ ὄργανα, ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, ποὺ διαθέτει εἴτε ὅτι προσαρμόζει τὴν παραγωγή της πρὸς τὶς καταναλωτικές της ἀνάγκες ὅσο αὐτὸ εἶναι ἐφικτό. Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι πὼς ἡ ἴδια μονάδα, ἡ οἰκογένεια, ἀποφασίζει γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν κατανάλωση καὶ δὲν ἀπαιτεῖται συντονισμὸς ἀποφάσεων διαφορετικῶν ἀτόμων γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

Μὲ τὴ συνένωση ὅμως τῶν οἰκογενειῶν σὲ εὐρύτερη κοινότητα, τὴν κώμη καταρχὰς καὶ στὴ συνέχεια τὴν πόλη, οἱ καταναλωτικὲς δυνατότητες τῆς οἰκογένειας αὐξάνουν, διότι καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀνταλλαγὴ προϊόντων μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν. Καὶ σὲ αὐτὴ ὅμως τὴν περίπτωση οἱ καταναλωτικὲς καὶ οἱ παραγωγικὲς ἀποφάσεις ἀνήκουν στὴν ἴδια μονάδα, τὴν οἰκογένεια, καὶ δὲν ἀπαιτεῖται συντονισμὸς ἀνεξάρτητων ἀποφάσεων εἴτε μέσω τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀγορᾶς εἴτε μέσω ἄλλου συντονιστικοῦ ὀργάνου.

2.9 ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

Ἡ ἀνάπτυξη εὐρύτερης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἑνότητας μὲ τὴ συνένωση πολλῶν οἰκογενειῶν σὲ κώμη ἔδωσε σὲ κάθε οἰκογένεια τὴ δυνατότητα ἀνταλλαγῆς χρήσιμων πραγμάτων μὲ ἄλλα χρήσιμα πράγματα ἀπὸ ἄλλες οἰκογένειες. Ἔδιναν, λόγου χά-

ρη, οἶνο καὶ ἔπαιρναν σίτο (τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη). Ἡ ἀνταλλαγή, καθόσον περιορίζεται σὲ ποσότητες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς παραγωγικὲς δυνατότητες καὶ τὶς ἑκατέρωθεν ἀνάγκες τῶν οἰκογενειῶν, εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ φύση τῶν πραγμάτων: ἡ ἀνταλλαγὴ «γίνεται πρὸς συμπλήρωση τῶν ἀπὸ τὴ φύση παρεχόμενων μέσων γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς αὐτάρκειας τοῦ βίου» (*Πολιτικὰ* 1257a 28–31).

Τὸ κρίσιμο θέμα στὴν ἀνάλυση τῆς ἀνταλλαγῆς, τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης παρακάμπτει στὸ σημεῖο αὐτό, εἶναι ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, ποιὸς εἶναι ὁ ὅρος ἀνταλλαγῆς μεταξὺ σίτου, ἂς ποῦμε, καὶ οἴνου, πόσες μονάδες οἴνου ἀνταλλάσσονται μὲ μία μονάδα σίτου ἤ, ἀντίστροφα πόσες μονάδες σίτου μὲ μία μονάδα οἴνου, ποιὲς εἶναι δηλαδὴ οἱ σχετικὲς τιμὲς τῶν ἀνταλλασσόμενων προϊόντων. Τὸ ἐρώτημα τὸ ἀναλύουμε ἀργότερα ὡς εἰδικὸ θέμα.

Στὴ νεότερη καὶ τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία, ἡ ἀνταλλαγή, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐντάσσει στὴν ἐκ φύσεως χρηματιστική, χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς ἀντιπραγματισμὸς καὶ ἐν συντομίᾳ περιγράφεται συμβολικὰ (μὲ τὸν τρόπο ποὺ καθιέρωσε ὁ Μὰρξ) ὡς

$$\mathrm{E} \rightarrow \mathrm{E}'$$

δηλαδὴ ἐμπόρευμα ἀνταλλάσσεται μὲ ἄλλο ἐμπόρευμα χωρὶς τὴ διαμεσολάβηση τοῦ χρήματος.

2.9.i *Χρῆμα καὶ συναλλαγὴ*

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ διαφορετικῶν κοινοτήτων, τουτέστιν οἱ ἐξαγωγὲς προϊόντων πρὸς ἄλλους τόπους καὶ οἱ εἰσαγωγὲς ἄλλων ἀπὸ αὐτούς, ὁδήγησε κατ' ἀνάγκη στὴ θέσπιση τοῦ χρήματος. Ἐπειδὴ ἡ μεταφορὰ τῶν εἰσαγόμενων καὶ ἐξαγόμενων πραγμάτων εἶναι δύσκολη, «οἱ ἄνθρωποι συμφώνησαν κατὰ τὶς μεταξύ τους συναλλαγὲς νὰ δίνουν καὶ νὰ λαβαίνουν ἕνα πράγμα, ποὺ καὶ τὸ ἴδιο εἶναι χρήσιμο καὶ ἐπιπλέον ἡ χρήση του ἦταν εὔκολη καὶ διευκόλυνε τὴ ζωὴ» (*Πολιτικὰ* 1257a 35–37). Τέτοια χρήσιμα καὶ εὔχρηστα πράγματα ἦταν ὁ σίδηρος καὶ ὁ ἄργυρος καὶ ἄλλα παρόμοια ποὺ ἀποτέλεσαν τὸ πρῶτο χρῆμα. Παρὰ τὴ χρησιμότητα καὶ τὴν εὔκολη χρήση του, τὸ ἀρχικὸ χρῆμα παρουσίαζε δυσκολίες προκειμένου νὰ προσδιοριστοῦν τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάρος του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, προσδιορίστηκε ἀργότερα ἡ μονάδα τοῦ χρήματος μὲ τὴν προσθήκη κατάλληλου χαρακτηριστικοῦ, ἤτοι συγκεκριμένου βάρους ἢ ὄγκου ἢ περιεχομένου ἢ σχήματος, καὶ ἔτσι τὸ χρῆμα πῆρε τὴ μορφὴ τοῦ *νομίσματος*, ἐφόσον ἐπιβλήθηκε διὰ *νόμου*.

Μὲ τὴ διαμεσολάβηση τοῦ χρήματος, ἡ ἄμεση ἀνταλλαγὴ (ὁ ἀντιπραγματισμὸς) μεταβλήθηκε σὲ δύο ταυτόχρονες συναλλαγές, μιὰ ἀγορὰ καὶ

μιὰ πώληση, οἱ ὁποῖες περιγράφονται συμβολικὰ ὡς

$$E \rightarrow X \rightarrow E'$$

δηλαδή, ἐμπόρευμα – χρῆμα – ἐμπόρευμα, ἀλλὰ τὸ ἐμπόρευμα Ε εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἐμπόρευμα Ε′.

Οἱ λειτουργίες τοῦ χρήματος εἶναι τρεῖς. Πρῶτον εἶναι μέσο ἀνταλλαγῶν, *γίνεταί πως μέσον*, ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133a 20). Το χρῆμα δηλαδὴ μετέτρεψε τὴ μία πράξη, τῆς ἀνταλλαγῆς, σὲ δύο πράξεις συναλλαγῆς, μιὰ πώληση καὶ μιὰ ἀγορά. Δεύτερον, τὸ χρῆμα εἶναι μέτρο τῶν πραγμάτων κατὰ τὶς συναλλαγές, *πάντα γὰρ μετρεῖ* (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133a 20–21). Γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἀνταλλαγὴ δύο πραγμάτων, εἶναι ἀνάγκη τὰ πράγματα αὐτὰ νὰ συγκριθοῦν ὥστε νὰ προσδιορισθεῖ ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς. Τὸ χρῆμα, συγκρινόμενο πρὸς κάθε πράγμα, δίνει ταυτόχρονα καὶ τὴ μεταξὺ τῶν πραγμάτων σχέση ἤ, διαφορετικά, τὰ πράγματα συγκρινόμενα μὲ τὸ χρῆμα δίνουν καὶ τὴ μεταξύ τους σχέση. Ἂν ἕνα λίτρο οἴνου ἀγοράζεται μὲ πέντε δραχμὲς καὶ ἕνα κιλὸ σίτου μὲ δέκα δραχμές, τότε ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς εἶναι: 1 κιλὸ σίτου = 2 λίτρα οἴνου. Τρίτον, τὸ χρῆμα εἶναι μέσο συσσώρευσης πλούτου, διότι ἡ χρηματιστικὴ εἶναι ἱκανὴ νὰ δημιουργεῖ πλοῦτο καὶ χρήματα. Καὶ ὄν-

τως «πολλὲς φορὲς ὁρίζουν τὸν πλοῦτο ὡς πλῆθος νομισμάτων» (*Πολιτικὰ* 1257b 8–9).

Τὸ χρῆμα, ὅταν πάρει τὴ μορφὴ τοῦ νομίσματος, εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου πράγμα κατὰ σύμβαση, ἡ ἀξία του ὀφείλεται στὸν νόμο (γι' αὐτὸ ὀνομάζεται *νόμισμα*) καὶ δὲν ἔχει καμία ἐκ φύσεως χρησιμότητα γιὰ τὴ ζωή. Ἀπὸ ἐμᾶς ἐξαρτᾶται νὰ ἀλλάξουμε γνώμη καὶ νὰ τὸ ἀποσύρουμε ἀπὸ τὴν κυκλοφορία ἢ νὰ τὸ μεταβάλουμε. Ὁ Ἀριστοτέλης δραματοποιεῖ τὸ θέμα αὐτὸ ἀναφερόμενος στὸν βασιλιὰ τῆς Φρυγίας Μίδα, ὁ ὁποῖος πέθανε ἀπὸ πείνα παρότι διέθετε ἄφθονο χρυσό, ἐφόσον ὁτιδήποτε ἄγγιζε γινόταν χρυσός, ὅπως ὁ ἴδιος, μέσα στὴν ἀπληστία του, εἶχε εὐχηθεῖ. Φυσικά, τὸ ὑλικὸ ποὺ γίνεται χρῆμα μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἄλλες χρήσεις: ὁ χρυσὸς χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων καὶ πολύτιμων σκευῶν, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τὴν οὐσία τοῦ ἐπιχειρήματος. Γενικὰ ὅμως, τὸ χρῆμα δὲν εἶναι πλοῦτος. «Ἐκ φύσεως εἶναι ἕνα τίποτα, διότι, ἂν μεταβάλουν γνώμη αὐτοὶ ποὺ τὸ μεταχειρίζονται, τὸ χρῆμα δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία οὔτε εἶναι σὲ κάτι χρήσιμο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς» (*Πολιτικὰ* 1257b 11–13). Ἀντίθετα «(θεωρεῖται ὅτι) εἶναι κούφια λέξη καὶ ἐξ ὁλοκλήρου κατὰ σύμβαση πράγμα» (*Πολιτικὰ* 1257b 10–11).

2.9.ii *Ἀξία χρήσης καὶ ἀνταλλακτικὴ ἀξία*

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ ἡ διάκριση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴ χρήση τῶν πραγμάτων. Γιὰ κάθε περιουσιακὸ στοιχεῖο, δηλαδὴ γιὰ κάθε ἐμπόρευμα, ὑπάρχουν δύο χρήσεις. Πρῶτον, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σύμφωνα μὲ τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο παράχθηκε. Δεύτερον, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἀνταλλαγή. Τὰ ὑποδήματα, λόγου χάρη, ἔχουν ἀξία χρήσης ὅταν χρησιμοποιοῦνται ὡς ὑποδήματα, ὅταν δηλαδὴ τὰ φορᾶμε. Ὅταν ὅμως χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἀνταλλαγὴ μὲ ροῦχα, ἔχουν ἀνταλλακτικὴ ἀξία.[5]

Ἡ διάκριση εἶναι σημαντική, γιατὶ οἱ ἀρχικὲς ἀνταλλαγὲς μεταξὺ τῶν ἀτόμων (τῶν οἰκογενειῶν) σιγὰ σιγὰ ἀναπτύχθηκαν πολὺ καὶ οἱ ἀνταλλαγὲς ἔγιναν ἐμπόριο ποὺ ὁδηγοῦσε σὲ πλουτισμό. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χρήματος βοήθησε σημαντικὰ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Ἡ ἀπόκτηση πλούτου ἀπὸ τὸ ἐμπόριο εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, χωρὶς ὅρια: «καὶ εἶναι βε-

5. Τὴ διάκριση μεταξὺ ἀξίας χρήσης καὶ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων τὴν ἀξιοποίησε ἀργότερα ὁ Κὰρλ Μάρξ, ἀναπτύσσοντας τὴ δική του θεωρία γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴν ὑπεραξία (βλ. Θ.Π. Λιανός, *Μαρξιστικὴ Οἰκονομικὴ Θεωρία*, Ἐκδόσεις Μπένου, Ἀθήνα 1997).

βαίως ἄπειρος αὐτὸς ὁ πλοῦτος ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρηματιστική» (*Πολιτικὰ* 1257b 23–24).

2.10 Η ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΙΚΗ

2.10.i *Ἡ καπηλικὴ* (τὸ *ἐμπόριο*)

Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χρήματος στὶς ἀνταλλαγὲς ὁδήγησε στὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς ἄλλου εἴδους χρηματιστικῆς, διαφορετικοῦ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει *καπηλικόν*. Τὸ καπηλικὸ εἶδος τῆς χρηματιστικῆς εἶναι τὸ μικρὸ ἐμπόριο, τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ διεξαγόταν μὲ ἁπλὸ τρόπο. Ἀργότερα ὅμως, λόγω τῆς πείρας ποὺ ἀπέκτησαν οἱ ἔμποροι, τὸ ἐμπόριο διεξαγόταν μὲ πολυπλοκότερο τρόπο (*τεχνικώτερον* εἶναι ἡ λέξη τοῦ ἀρχαίου κειμένου) καὶ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα μὲ σκοπὸ τὸ μέγιστο κέρδος. «Θεωρεῖται ὅτι ἡ χρηματιστικὴ ἀσχολεῖται κατ' ἐξοχὴν μὲ τὸ νόμισμα καὶ ἔργο της εἶναι νὰ μπορεῖ νὰ ἐξετάσει ἀπὸ ποῦ θὰ προέλθει μεγάλη ποσότητα χρημάτων» (*Πολιτικὰ* 1257b 5–7).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σκόπιμο νὰ τονισθεῖ ἡ διάκριση μεταξὺ τῶν δύο χρηματιστικῶν. Ἡ μιὰ χρηματιστικὴ προηγεῖται ἱστορικά, ἀνήκει στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ σκοπός της εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῶν

χρήσιμων γιὰ τὴ ζωὴ πραγμάτων. Ἡ ἄλλη χρηματιστικὴ ἕπεται ἱστορικά, γιατὶ προῆλθε ἀπὸ τὴν πρώτη μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ χρήματος, καὶ σκοπός της εἶναι τὸ μέγιστο κέρδος καὶ ἡ δημιουργία πλούτου καὶ χρημάτων. Ἡ πρώτη χρηματιστική, τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, εἶναι κατὰ φύση, ἡ δεύτερη, τοῦ ἐμπορίου, εἶναι παρὰ φύση.

Τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ὅπως τὸ ἐμπόριο, ποὺ ἀποβλέπει στὸ μέγιστο κέρδος καὶ στὴ συσσώρευση πλούτου, μποροῦμε νὰ τὴν ἐκφράσουμε συμβολικὰ ὡς ἑξῆς:

$$X \rightarrow E \rightarrow X'$$

δηλαδὴ χρῆμα – ἐμπόρευμα – χρῆμα. Οἱ ποσότητες χρήματος X καὶ X' εἶναι διαφορετικὲς καὶ ἰσχύει ἡ ἀνισότητα $X < X'$. Ἡ διαφορὰ $X' - X$ εἶναι θετικὴ καὶ ἀποτελεῖ τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα. Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνεπτυγμένη οἰκονομία τοῦ παρόντος, τὸ κίνητρο τοῦ κέρδους καὶ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ μέγιστου κέρδους θεωρεῖται ὅτι ἰσχύει γιὰ κάθε παραγωγικὴ δραστηριότητα καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ προσδιορίζει τὴ συμπεριφορὰ τῆς προσφορᾶς προϊόντων.

Τὸ ἐμπόριο χωρίζεται σὲ τρεῖς κλάδους κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη: (α) στὸ κατὰ ξηρά, (β) στὸ κατὰ θάλασσα

καὶ (γ) στὴν ἔκθεση καὶ τακτοποίηση τῶν προϊόντων τοῦ ἐμπορίου (*παράστασις*, *Πολιτικὰ* 1258b 23). Τὰ εἴδη ἐμπορίου διαφέρουν μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴν ἀσφάλεια διεξαγωγῆς καὶ ὡς πρὸς τὸ κέρδος ποὺ ἀποφέρουν. Μὲ τὴ διάκριση κέρδους καὶ ἀσφάλειας μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαινίσσεται πὼς οἱ διαφορὲς κέρδους ὀφείλονται καὶ σὲ διαφορὲς κινδύνου, ὅτι ὑπάρχει δηλαδὴ ἕνα risk premium ποὺ διαμορφώνει τὶς διαφορὲς κέρδους μεταξὺ τῶν διάφορων ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων.

2.10.ii *Τοκισμὸς καὶ μισθαρνία*

Πέραν τοῦ ἐμπορίου, ἡ παρὰ φύση χρηματιστικὴ περιλαμβάνει δύο ἀκόμη μέρη, τὸν τοκισμὸ καὶ τὴ *μισθαρνία*.

Ὁ τοκισμὸς ὁρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς δανεισμὸς χρημάτων ἐπὶ τόκῳ. Ἀπὸ ὅλους τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκτήσει χρήματα, ὁ τοκισμὸς εἶναι ὁ πλέον ἀντίθετος πρὸς τὴ φύση. Τὸ χρῆμα προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ δημιουργήθηκε πρὸς διευκόλυνσή τους· ἀποτελεῖ ἄρα μέσο ἀνταλλαγῶν. Ἡ εἴσπραξη τόκων ἀπὸ δανεισμὸ χρημάτων δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς χρήσης τοῦ χρήματος σύμφωνα μὲ τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε. Γι' αὐτὸ λέει ὁ

Ἀριστοτέλης ὅτι «οἱ ἄνθρωποι δικαίως μισοῦν τὴν τοκογλυφία» (*ὀβολοστατική*, *Πολιτικὰ* 1258b 2–3).[6] Τὸ χρῆμα εἶναι στεῖρο καὶ δέν πρέπει νὰ γεννάει χρῆμα, ἤτοι νὰ αὐξάνεται λόγω τοῦ τόκου.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ τοκισμοῦ μπορεῖ νὰ παρουσιασθεῖ συμβολικὰ ὡς ἑξῆς:

$$X \rightarrow X'$$

Τὸ χρῆμα δηλαδὴ παράγει χρῆμα καὶ ἰσχύει ἡ ἀνισότητα $X' > X$, ἐνῶ ἡ διαφορὰ $X'-X$ εἶναι ὁ τόκος ποὺ εἰσπράττει ὁ δανειστής.

---

6. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ Ξενοφῶν, προκύπτει ὅτι τὸ ἐπιτόκιο ἦταν πολὺ ὑψηλὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Σύμφωνα μὲ τὸν Ξενοφῶντα, «ὅποιος καταβάλλει δέκα μνές, λαμβάνει καὶ τόκο σχεδόν τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ κεφαλαίου ἐτησίως, ὅπως γίνεται στὰ ναυτικὰ δάνεια, διότι λαμβάνει τρεῖς ὀβολοὺς κάθε μέρα. Ὅποιος πάλι καταβάλλει πέντε μνές, λαμβάνει τόκο ἐτησίως περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ κεφαλαίου» (*Πόροι ἢ Περὶ προσόδων*, III, 9). Ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι 1 μνὰ = 1.000 δραχμὲς = 6.000 ὀβολοὶ καὶ ὅτι ὁ τόκος γιὰ ἕνα χρόνο εἶναι $365 \times 3 = 1.095$ ὀβολοί, συμπεραίνουμε ὅτι τὸ ἐπιτόκιο ἦταν 18,25% γιὰ δάνειο δέκα μνῶν. Γιὰ μικρότερα δάνεια, π.χ. 5 μνῶν, τὸ ἐπιτόκιο, σύμφωνα μὲ τὸν Ξενοφῶντα, ἦταν ἄνω τοῦ 33%. Συνεπῶς ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι οἱ ἄνθρωποι μισοῦν τὴν τοκογλυφία βασίζεται σὲ πραγματικὰ δεδομένα καὶ πρέπει νὰ εἶναι σωστή.

Τὸ τρίτο μέρος τῆς παρὰ φύση χρηματιστικῆς εἶναι ἡ ἐργασία ἔναντι μισθοῦ. Ἡ μισθωτὴ ἐργασία εἶναι δύο εἰδῶν: ἡ ἐργασία τῶν τεχνιτῶν, *ἡ τῶν βαναύσων τεχνιτῶν*, καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἐργατῶν ποὺ δὲν γνωρίζουν κάποια τέχνη καὶ παρέχουν μόνο χειρωνακτικὴ ἐργασία, ἡ ἐργασία δηλαδὴ τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, *ἡ τῶν ἀτέχνων καὶ τῶν σώματι μόνῳ χρησίμων* (*Πολιτικὰ* 1258b 26–28).

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐργασία ἔναντι μισθοῦ εἶναι ἕνα μόνο μέρος τῆς συνολικῆς ἐργασίας ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγὴ στὴν πόλη. Τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἡ ἐργασία τῶν δούλων καὶ τῶν ὑπηρετῶν ποὺ ἐργάζονται στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ φύση χρηματιστική, καὶ στὶς διάφορες ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν σκοπὸ τὸ κέρδος καὶ ἀνήκουν στὴν παρὰ φύση χρηματιστική. Ἴσως προξενεῖ ἐντύπωση καὶ ἀπορία στὸν σημερινὸ ἀναγνώστη ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία ἀνήκει στὴν παρὰ φύση χρηματιστική. Ἡ ἐξήγηση πιθανῶς βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία περιορίζει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν αὐτάρκεια τοῦ ἐργαζόμενου, στοιχεῖα ποὺ τὰ θεωροῦσαν κρίσιμα γιὰ τὸν καλὸ πολίτη. Ἀντίθετα ἡ κατοχὴ γῆς, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, καθιστᾶ τὸ ἄτομο ἀνεξάρτητο καὶ ἐλεύθερο.

2.10.iii *Τὸ τρίτο εἶδος χρηματιστικῆς*

Τὸ τρίτο εἶδος χρηματιστικῆς περιλαμβάνει τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῆς ὑλοτομίας καὶ τῆς ἐξόρυξης μεταλλευμάτων πάσης φύσεως. Τὸ εἶδος αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τῆς κατὰ φύση χρηματιστικῆς (ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία) καὶ τῆς παρὰ φύση χρηματιστικῆς (ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὸ ἐμπόριο, τὸν τοκισμὸ καὶ τὴ μισθωτὴ ἐργασία), διότι τὰ προϊόντα τῆς ὑλοτομίας καὶ τῆς μεταλλευτικῆς παράγονται ἢ προέρχονται ἀπὸ τὴ γῆ ἀλλὰ εἶναι ἀντικείμενα ἐμπορίου.

Ἴσως προξενεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναφέρει ρητὰ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς μεταποίησης (τῆς βιοτεχνίας), παρότι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὑπῆρχε σημαντικὴ δραστηριότητα μεταποιητικοῦ χαρακτήρα, σὲ ἐργαστήρια παραγωγῆς ὅπλων, ἀγγείων, ἀγαλμάτων, δερμάτων κλπ. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ δραστηριότητες περιλαμβάνονται εἴτε στὸ πρῶτο εἶδος χρηματιστικῆς, ἐφόσον διεξάγονται στὸ πλαίσιο τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ὁπότε ἀνήκουν στὴν κατὰ φύση χρηματιστική, εἴτε στὸ τρίτο εἶδος, τὸ μεταξὺ τῆς κατὰ φύση καὶ τῆς παρὰ φύση χρηματιστικῆς.

2.11 ΤΟ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟ

Τελειώνοντας τὴν παρουσίαση τῶν διάφορων εἰδῶν χρηματιστικῆς, τῆς τέχνης τοῦ νὰ ἀποκτᾶ κανεὶς χρήματα καὶ νὰ τὰ ἀποταμιεύει, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὴ δημιουργία μονοπωλιακῶν καταστάσεων (*μονοπωλία*) γιὰ τὴν ἄντληση κερδῶν (*Πολιτικὰ* 1259a 7–34). Συγκεκριμένα ἀναφέρει τὴν περίπτωση τοῦ Θαλῆ τοῦ Μιλήσιου, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας προβλέψει γιὰ μιὰ χρονιὰ ὅτι θὰ ἦταν μεγάλη ἡ σοδειὰ τῆς ἐλιᾶς, νοίκιασε μὲ μικρὴ προκαταβολὴ ὅλα τὰ ἐλαιοτριβεῖα τῆς Χίου καὶ τῆς Μιλήτου, δημιουργώντας ἔτσι μονοπωλιακὴ κατάσταση, καὶ τὰ ὑπενοικίασε σὲ ἄλλους τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς μὲ μεγαλύτερο ἐνοίκιο καὶ ἄρα μὲ μεγάλο κέρδος. Ἔτσι ὁ Θαλῆς ἀπέδειξε ὅτι ὁ φιλόσοφος μπορεῖ νὰ εἶναι πλούσιος, ἂν θέλει, ἀλλὰ ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι ὁ σκοπός του.

Ἡ ἄλλη ἀναφερόμενη περίπτωση εἶναι ἑνὸς ἐμπόρου ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες, ὁ ὁποῖος ἀγόρασε ὅλα τὰ ἀποθέματα σιδήρου ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τῆς Σικελίας, δημιουργώντας ἔτσι μονοπωλιακὴ κατάσταση, καὶ στὴ συνέχεια πουλοῦσε τὸν σίδηρο στοὺς ἐμπόρους διάφορων ἐμπορικῶν σταθμῶν (*ἐμπορίων*) σὲ ὑψηλότερη τιμή. Ἀναφέρεται ὅτι τὸ κέρδος τοῦ Συρακού-

σιου ἐμπόρου ἦταν ἑκατὸ τάλαντα, ἐνῶ τὸ κεφάλαιο ποὺ διέθεσε γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ σιδήρου ἦταν μόνο πενήντα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ποσοστὸ κέρδους ἦταν ἐξαιρετικὰ μεγάλο, δηλαδὴ 200%. Ὅταν ὅμως ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν Διονύσιος πληροφορήθηκε τὴ δράση τοῦ ἐμπόρου, ἔκρινε ὅτι βλάπτονται τὰ συμφέροντά του καὶ τὸν διέταξε νὰ πάρει τὰ λεφτά του καὶ νὰ ἐγκαταλείψει ἀμέσως τὴν πόλη.

Ὁ Ἀριστοτέλης τελειώνει τὴν παρουσίαση τοῦ μονοπωλίου λέγοντας ὅτι ἡ γνώση αὐτῶν τῶν περιπτώσεων εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη στοὺς πολιτικοὺς ἄνδρες, διότι οἱ πόλεις ἔχουν ἀνάγκη χρημάτων, ὅπως καὶ οἱ οἰκογένειες, ἴσως μάλιστα καὶ περισσότερο. Τὶς περιπτώσεις τοῦ Θαλῆ καὶ τοῦ Συρακούσιου ἐμπόρου τὶς ἀναφέρει ὡς παραδείγματα ὠφέλιμα γιὰ ὅσους ἐπιδιώκουν τὴν ἀπόκτηση χρημάτων. Δὲν ἀποδοκιμάζει ρητὰ τὸ μονοπώλιο, ἀλλὰ ἔμμεσα, διότι ἀποτελεῖ μέρος τῆς παρὰ φύση χρηματιστικῆς.

Τὸ διάγραμμα στὴν ἑπόμενη σελίδα παρουσιάζει μὲ συνοπτικὸ τρόπο τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, τὶς ὁποῖες περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὶς κατατάσσει στὰ τρία εἴδη χρηματιστικῆς (*Πολιτικὰ* 1258b 12–30).

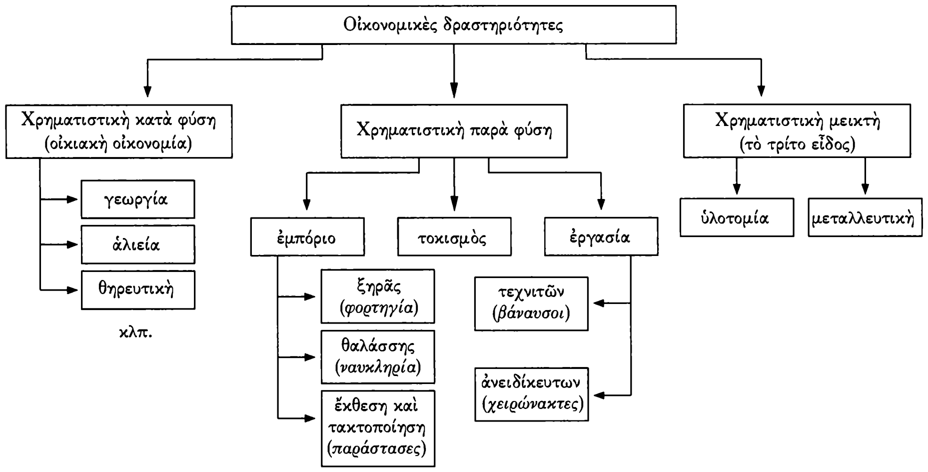

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3 ΓΙΑ ΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

2.12 Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΚΟΣΤΟΥΣ ΚΑΙ ΩΦΕΛΕΙΑΣ

Στὰ *Πολιτικὰ* (1267a 33–38) βρίσκεται ἡ πρώτη ἀναφορὰ σὲ μελέτη κόστους καὶ ὠφέλειας ποὺ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐπενδύσεων. Ὁ Ἀριστοτέλης κατακρίνει τὸ πολίτευμα ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος (*Πολιτικὰ* 1267a 20 κ.ἑ.), μεταξὺ ἄλλων καὶ διότι δὲν προέβλεπε τίποτα γιὰ τὴν πολεμικὴ δύναμη τῆς *πόλεως*. Ἡ *πόλις* εἶναι ἀνάγκη νὰ διαθέτει ἐπαρκεῖς οἰκονομικοὺς πόρους, ὄχι μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκρούει τοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους. Ἡ *πόλις* πρέπει νὰ ἔχει ἀρκετοὺς πόρους ὥστε νὰ ἀντισταθεῖ σὲ ἐπιθέσεις ἄλλων ἴσων καὶ ὅμοιων πόλεων, ἀλλὰ ὄχι τόσο μεγάλο πλοῦτο ὥστε νὰ προκαλεῖ τὴν ἐπιθυμία γιὰ κατάκτηση ἀπὸ ἄλλες γειτονικὲς καὶ ἰσχυρότερες πόλεις. Γιὰ τοὺς ἰσχυρότερους ὁ ἄριστος ἴσως κανόνας εἶναι νὰ μὴν διεξάγουν πόλεμο λόγω τῆς ὑπεροχῆς τους, ἀλλά, ὅταν ἀποφασίζουν γιὰ πόλεμο, νὰ λαμβάνουν ὑπόψη ὅτι εἶναι δυνατὸν αὐτοὶ τοὺς ὁποίους θέλουν νὰ κατακτήσουν νὰ μὴν ἔχουν τόσο μεγάλο πλοῦτο ὅσο ὑπολόγιζαν (καὶ συνεπῶς τὸ κόστος τοῦ πολέμου νὰ ὑπερβαίνει τὴν ὠφέλεια ἀπὸ τὴν κατάκτηση).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει ὡς παράδειγμα τὴν περίπτωση τοῦ Εὔβουλου. Ὁ Εὔβουλος ἦταν ἄρχοντας τοῦ Ἀταρνέα κατὰ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ. Ὁ Ἀταρνεὺς ἦταν μιὰ μικρὴ ἑλληνικὴ πόλη τῆς Λυδίας στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λέσβο. Σατράπης τῆς Λυδίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Περσίας ἀπὸ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο) ἦταν ὁ Πέρσης Αὐτοφραδάτης, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νὰ πολιορκήσει τὸν Ἀταρνέα μὲ σκοπὸ νὰ τὸν κατακτήσει. Τότε ὁ Εὔβουλος πρότεινε στὸν Αὐτοφραδάτη νὰ ὑπολογίσει πόσο χρόνο θὰ διαρκοῦσε ἡ πολιορκία προτοῦ μπορέσει νὰ κατακτήσει τὴν πόλη καὶ πόσο θὰ κόστιζε τὸ ὅλο ἐγχείρημα. Στὴ συνέχεια ὁ Εὔβουλος δήλωσε ὅτι θὰ δεχόταν ποσὸ χρημάτων μικρότερο ἀπὸ τὸ κόστος τῆς πολιορκίας γιὰ νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Ἀταρνέα καὶ νὰ φύγει, ὁπότε ὁ Αὐτοφραδάτης θὰ γινόταν κυρίαρχος τῆς πόλης χωρὶς πόλεμο. Μὲ τὴν πρόταση αὐτή, ὁ Εὔβουλος ἔπεισε τὸν Αὐτοφραδάτη ὅτι πιθανότατα τὸ κόστος τῆς πολιορκίας νὰ ἦταν μεγαλύτερο σὲ σύγκριση μὲ τὴν ὠφέλεια ποὺ θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης, καὶ ἔτσι ὁ Αὐτοφραδάτης δὲν πολιόρκησε τὴν πόλη. Μὲ σύγχρονους ὅρους, ἡ παροῦσα ἀξία τῶν προσδοκώμενων ἀποδόσεων ἀπὸ τὴν κατάκτηση τοῦ Ἀταρνέα ἦταν πιθανότατα μικρότερη ἀπὸ τὸ παρὸν κόστος τῆς κατάκτησής

του, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Αὐτοφραδάτης ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ σχέδιό του. Παρότι στὸ παράδειγμα ποὺ παραθέτει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπουσιάζει ἡ σύγχρονη ὁρολογία, οἱ ὅροι, ἂς ποῦμε, παρούσα ἀξία καὶ προσδοκώμενη ἀπόδοση, εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση ἀνάλυσης κόστους καὶ ὠφέλειας.

Σχόλια

Τὸ ὑλικὸ ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω ἀποτελεῖ ἕνα σύνολο ἐμπειρικῶν καὶ θεωρητικῶν προτάσεων καὶ ταυτόχρονα κρίσεων τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα στὴν πόλη-κράτος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀποτελεῖ περιγραφὴ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, οἱ ὁποῖες κατατάσσονται σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριο τοῦ κατὰ φύση ἢ παρὰ φύση. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν περιγραφὴ περιλαμβάνονται ὅλες οἱ ἀγορές, ἤτοι ἡ ἀγορὰ προϊόντος, ἡ ἀγορὰ χρήματος καὶ ἡ ἀγορὰ ἐργασίας. Φυσικά, ἡ μεγαλύτερη καὶ λεπτομερέστερη παρουσίαση εἶναι τῆς ἀγορᾶς προϊόντος (ποὺ παράγεται καὶ στὰ τρία εἴδη τῆς χρηματιστικῆς), ἐνῶ οἱ ἀγορὲς χρήματος (τοκισμοῦ) καὶ ἐργασίας παρουσιάζονται συνοπτικότατα. Ἡ σύντομη ἀναφορὰ σὲ αὐτὲς τὶς ἀγορὲς ὑποδεικνύει τὸ μέγεθος τῆς σημασίας τους στὴ λειτουργία τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας. Γιὰ παράδειγμα, ἡ παρουσία-

ση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας σὲ τρεῖς γραμμὲς στὸ Βιβλίο Α τῶν *Πολιτικῶν* εἶναι κατανοητή, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ κύρια προσφορὰ ἐργασίας εἶναι τῶν δούλων, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει στὰ πλαίσια τῆς οἰκογένειας.

Ἡ ἀνάλυση τῶν τιμῶν ἀπουσιάζει, πλὴν τῆς περίπτωσης τοῦ μονοπωλίου, ὅπου ὑπάρχει καὶ ὁ ὁρισμὸς τοῦ κέρδους ὡς διαφορᾶς μεταξὺ συνολικῆς προσόδου καὶ συνολικῆς δαπάνης. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν καταδικάζει τὴ δημιουργία μονοπωλιακῶν καταστάσεων. Ἀντίθετα ἐπισημαίνει ὅτι εἶναι ὠφέλιμο νὰ μὴν ἀγνοοῦν οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τέτοιες καταστάσεις, διότι σὲ πολλὲς πόλεις ὑπάρχει ἀνάγκη χρημάτων, στὸν κρατικὸ τομέα ἐννοεῖται. Εἶναι πιθανὸν νὰ ἀξιολογεῖ τὴ συσσώρευση χρημάτων ἀπὸ τὴν πολιτεία διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι τὴ συσσώρευση χρημάτων ἀπὸ τὰ ἄτομα. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπίσης το ὅτι ἀναφέρει τὸ μονοπώλιο μόνον ὡς ἐμπορικὴ δραστηριότητα καὶ ὄχι ὡς παραγωγή. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται σὲ ἔλλειψη σημαντικῶν μονοπωλιακῶν ἐπιχειρήσεων στὸν ἀρχαῖο κόσμο.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάλυση τοῦ χρήματος ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ περιλαμβάνει τρία μέρη: τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τοῦ χρήματος, τὶς λειτουργίες τοῦ χρήματος στὴν ἰδιωτικὴ οἰκονομία καὶ τὴ μετατροπή του σὲ νόμισμα, ὅταν ἡ πόλη-κράτος ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κυκλοφορία του. Ἡ ἀνάλυση τοῦ χρήματος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ πρώτη ποὺ διατυπώνεται μὲ τέτοια πληρότητα.

Ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ὁ Ἀριστοτέλης καταδι-

κάζει τὸν τοκισμό, δηλαδὴ τὸν δανεισμὸ ἐπὶ τόκω, καὶ δηλώνει ὅτι *εὐλογώτατα μισεῖται ἡ ὀβολοστατικὴ* (*Πολιτικὰ* 1258b 2–3) (πρβλ. παραπάνω σ. 81). Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἀνάλυση ἡ καταβολὴ τόκου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι προτιμοῦν νὰ ἔχουν κάτι στὸ παρὸν παρὰ τὸ ἴδιο πράγμα στὸ μέλλον, καὶ τοῦτο γιατὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι περιορισμένη χρονικὰ καὶ ἀβέβαιη. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρέβλεψε αὐτὸ τὸ σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, δηλαδὴ τὴν περιορισμένη της διάρκεια, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀπαίτηση τόκου γιὰ τὴ θυσία ποὺ ὑφίσταται προσωρινὰ ὁ δανειστής, εἶναι ἐνδιαφέρον, κυρίως ὅταν τὸ ἀναγνωρίζει ρητὰ μὲ διάφορες ἀναφορὲς στὸν θάνατο: «ἡ βούληση ὅμως ἀναφέρεται καὶ στὰ ἀδύνατα, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν ἀθανασία» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1111b 22–23) καὶ «τὸ πιὸ φοβερὸ ὅμως εἶναι ὁ θάνατος, διότι εἶναι πέρας, καὶ θεωρεῖται ὅτι τίποτε πλέον δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ στὸν πεθαμένο, οὔτε καλὸ οὔτε κακό» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1115a 26–28). Ἐπίσης, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει προηγουμένως, εἶναι περίεργο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀξιοποίησε τὴν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ παρατήρηση ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος, δηλαδὴ τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἀγαθῶν σὲ κεφαλαιουχικὰ (κάρπιμα) καὶ καταναλωτικὰ (ἀπολαυστικά). Ἡ παράλειψή του νὰ ἀξιοποιήσει αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα, ἤτοι τὸν περιορισμένο χρόνο τοῦ ἀνθρώπινου βίου καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ κεφαλαίου νὰ ἀποδίδει καρπούς, καὶ συνεπῶς νὰ μὴν ἐρευνήσει φαινόμενα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης,

ὀφείλεται πιθανότατα στὴ βασική του θέση ὅτι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς *πόλεως* εἶναι ἡ αὐτάρκεια. Στὴ λογικὴ τῆς αὐτάρκειας δὲν εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ τόκος, ὡς ἀμοιβὴ γιὰ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν κατανάλωση, διαδραματίζει τὸν ρόλο ποὺ γνωρίζουμε στὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Συνεπῶς, ἡ εἴσπραξη τόκου μπορεῖ εὔκολα νὰ θεωρηθεῖ ὡς παρὰ φύση χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος καὶ ὡς ἐκμετάλλευση τοῦ πολίτη ποὺ βρίσκεται σὲ ἀνάγκη καὶ δανείζεται. Τὸ θέμα αὐτὸ συζητεῖται καὶ πάλι ἀργότερα στὸ πλαίσιο ἑνὸς ἀριστοτελικοῦ μοντέλου γιὰ τὴ μακροοικονομία (βλ. 3.14).

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ δύο χρήσεων κάθε πράγματος, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μιὰ εἶναι *οἰκεία* ἐνῶ ἡ ἄλλη *οὐκ οἰκεία*. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ὁδηγεῖ ἀργότερα τὴν οἰκονομικὴ σκέψη στὴ διάκριση μεταξὺ «ἀξίας χρήσεως» καὶ «ἀνταλλακτικῆς ἀξίας». Τὴν ἐν λόγω διάκριση τὴν ἐπεξεργάστηκε ἀργότερα ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο*.

Ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας παρουσιάζεται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου στὸ Βιβλίο Α τῶν *Πολιτικῶν*. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχει διττὴ σημασία. Πρῶτον, ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὴν ἀνάλυση τῆς οἰκονομίας ἀναγκαῖο προαπαιτούμενο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὑπόλοιπων βιβλίων τῶν *Πολιτικῶν*, στὰ ὁποῖα οἱ ἀναφορὲς σὲ οἰκονομικὰ ζητήματα ἀφοροῦν κυρίως τὰ δημόσια οἰκονομικὰ τοῦ κράτους (τῆς *πόλεως*). Δεύτερον, καὶ παράλληλα, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, παρὰ τὴ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔδινε στὰ οἰ-

κονομικὰ ζητήματα ὡς ἄξια ἰδιαίτερης ἀνάλυσης, θεωροῦσε τὴν ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν θεμάτων ἀναγκαῖο μέρος τῆς πολιτικῆς του ἀνάλυσης. Ἡ εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλης προϋποθέτει, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, πλοῦτο καὶ εὐημερία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

3.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀνήκουν στὴν ἐπιστημονικὴ περιοχὴ ποὺ σήμερα χαρακτηρίζουμε Μακροοικονομία, δὲν περιλαμβάνουν τὰ συνήθη κεφάλαια τῆς μακροοικονομίας, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὴ συνάρτηση κατανάλωσης, τὴ συνάρτηση ἐπενδύσεων, τὴ νομισματικὴ θεωρία καὶ πολιτική. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται κυρίως στὰ δημόσια οἰκονομικὰ τῆς πόλης καὶ στὸ πῶς οἱ κυβερνήσεις πρέπει νὰ διαχειρίζονται τὰ δημόσια ἔσοδα καὶ τὶς δημόσιες δαπάνες, στὴν ἀνάγκη διαφάνειας κλπ. Ὡστόσο, ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις του καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλης, τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴν ἔννοια τῆς καλῆς ζωῆς, προκύπτει ἕνα ἐνδιαφέρον μακροοικονομικὸ ὑπόδειγμα τὸ ὁποῖο παρουσιάζουμε ἐδῶ.

3.2 ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙ ΑΥΤΑΡΚΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

᾿Αναλύοντας τὴν ἑνότητα τῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὴν αὐτάρκεια, ὁ ᾿Αριστοτέλης διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι ἡ σχέση τους εἶναι ἀρνητική. ῾Η ἑνότητα, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ ᾿Αριστοτέλης, εἶναι ἡ πρόταση τοῦ Πλάτωνα ὅτι πρέπει νὰ εἶναι κοινὰ σὲ ὅλους τὰ παιδιά, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ κτήματα. ῾Η ἑνότητα ἐπιτυγχάνεται ὅταν ὁ κάθε πολίτης πιστεύει ὅτι ὅλα ἀνήκουν σὲ αὐτὸν ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἄλλον πολίτη ἐξίσου. Κατ' ἐπέκταση ὡς ἑνότητα μπορεῖ νὰ ἐννοεῖται ἡ ὁμοιότητα τῶν συμφερόντων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τῶν πολιτῶν καὶ ἡ συνακόλουθη ἁρμονικὴ συμβίωση. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ ἄριστο εἶναι νὰ ἀποτελεῖ ὅλη ἡ πόλη ἕνα πράγμα (μία ἑνότητα). ῾Ο ᾿Αριστοτέλης ὅμως γράφει: «῾Η πόλη δὲν ἀποτελεῖται ἁπλῶς ἀπὸ πολλοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἀποτελεῖται καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι εἶναι διαφόρων εἰδῶν. Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει μιὰ πόλη ἀπὸ ὅμοιους ἀνθρώπους» (*Πολιτικὰ* 1261a 22–24). ῾Ο ἕνας ἄνθρωπος ἔχει μεγαλύτερη ἑνότητα ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια καὶ μιὰ οἰκογένεια μεγαλύτερη ἑνότητα ἀπὸ μιὰ πόλη. ῾Η πόλη πετυχαίνει μεγαλύτερη αὐτάρκεια ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ ἡ οἰκογένεια μεγαλύτερη αὐτάρκεια ἀπὸ ἐκείνη ποὺ πετυχαίνει ἕνας ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτό του. ῾Ενότητα καὶ αὐτάρ-

κεια συσχετίζονται ἀρνητικά. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ὁ Πλάτων προτιμάει ἕναν συνδυασμὸ μὲ μεγάλη ἑνότητα καὶ μικρὴ αὐτάρκεια, ἐνῶ ὁ ἴδιος προτιμάει μεγαλύτερη αὐτάρκεια καὶ μικρότερη ἑνότητα. Αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ὅτι ὁ Πλάτων νομίζει πὼς ἡ πόλη πρέπει νὰ μεγιστοποιεῖ τὴν ἑνότητα, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει πὼς πρέπει νὰ μεγιστοποιεῖ τὴν αὐτάρκεια, τὴν ὁποία, ὅπως εἴδαμε, θεωρεῖ μεγάλο ἀγαθό.

Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος:

> Ἀποβαίνει ἐπιπλέον καὶ μὲ ἄλλο τρόπο φανερὸ ὅτι δὲν εἶναι ὠφελιμότερο νὰ ἐπιδιώκουμε τὴν τέλεια ἑνότητα τῆς πόλης. Πράγματι, ἡ οἰκογένεια ἔχει μεγαλύτερη αὐτάρκεια ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο καὶ ἡ πόλη μεγαλύτερη αὐτάρκεια ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια, καὶ τότε πλέον εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχει πράγματι πόλη, ὅταν συμβαίνει νὰ ἔχει αὐτάρκεια τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν πολιτικὴ κοινότητα. Ἐὰν λοιπὸν εἶναι βεβαίως προτιμότερο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἔχει μεγαλύτερη αὐτάρκεια, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ ἡ μικρότερη ἑνότητα εἶναι προτιμότερη ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἑνότητα (*Πολιτικὰ* 1261b 10–15).

3.3 Η ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Ἡ σταθερότητα τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου θεωρεῖται ἐξαιρετικὰ σημαντικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνάπτυξη. Στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία τονίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς ἀξιοπιστίας καὶ τῆς συνέπειας στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης καὶ θεωρεῖται σημαντικὸ νὰ μὴν ἐγκλωβίζονται τὰ οἰκονομοῦντα ἄτομα (νοικοκυριὰ καὶ ἐπιχειρήσεις) σὲ δυσμενεῖς καταστάσεις ἐξαιτίας τῆς ἀσυνέπειας τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς.

Στὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀκολουθοῦν ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὸ ζήτημα τῆς μεταβολῆς τῶν νόμων:

> Οὔτε τοὺς γραπτοὺς νόμους εἶναι καλὸ νὰ τοὺς ἀφήνουν οἱ ἄνθρωποι ἀναλλοίωτους. Πράγματι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σὲ σχέση πρὸς τὶς ἄλλες τέχνες, ἔτσι καὶ ὡς πρὸς τὴ διευθέτηση καὶ τακτοποίηση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθοῦν τὰ πάντα καὶ νὰ καταγραφοῦν μὲ ἀκρίβεια, διότι κατ' ἀνάγκη θὰ καθορίσει κανεὶς γραπτῶς τὶς γενικὲς γραμμές, ἐνῶ οἱ καθημερινὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα θέματα (*Πολιτικὰ* 1269a 8–12).

Κατὰ συνέπεια, εἶναι φανερὸ ὅτι μπορεῖ κατὰ καιροὺς νὰ χρειάζονται μεταβολὲς στοὺς ἰσχύοντες νό-

μους. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως τονίζει ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεται μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ παραθέτει τρεῖς συναφεῖς λόγους. Πρῶτον, «ἡ βελτίωση τῶν δημόσιων πραγμάτων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῶν νόμων εἶναι μικρή». Δεύτερον «εἶναι ἐπιζήμιο νὰ συνηθίζει κανεὶς τοὺς πολίτες νὰ καταργοῦν εὔκολα τοὺς νόμους». Τρίτον, «ἡ εὔκολη καὶ ἀβασάνιστη μεταβολὴ τῶν ἰσχυόντων νόμων συντελεῖ στὸ νὰ ἐξασθενεῖ ἡ δύναμη τοῦ νόμου γενικὰ» (*Πολιτικὰ* 1269a 15–20).

Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἀποδίδει ὁ Ἀριστοτέλης στὴ σταθερότητα τοῦ νομικοῦ πλαισίου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ γνώμη ποὺ διατυπώνει (1269a 16–18) ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ παραβλέπουμε μερικὰ σφάλματα τοῦ νομοθέτη ἀπὸ τὸ νὰ μεταβάλλουμε συνεχῶς τοὺς νόμους ἢ νὰ μὴν τοὺς ὑπακοῦμε.

3.4 Η ΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Ἡ ἀνάγκη γιὰ σταθερότητα τοῦ νομικοῦ πλαισίου συνυπάρχει, λογικά, μὲ τὴν ἀνάγκη τήρησης τῶν νόμων. Ἡ πολιτικὴ κοινωνία (καὶ μάλιστα ἡ *εὖ κεκραμένη*) πρέπει νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τὴν παρανομία, καὶ κυρίως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «ἀπὸ τὴ μικρὴ παρανομία, διότι ἡ μικρὴ παρανομία ὑπεισέρχεται λαθραῖα καὶ καταστρέφει τὰ πολιτεύματα, ὅ-

πως ἀκριβῶς ἡ μικρὴ δαπάνη, ὅταν γίνεται πολλὲς φορές, καταστρέφει τὶς περιουσίες» (*Πολιτικὰ* 1307b 32–34). Ἡ μικρὴ παρανομία, ἂν δὲν παταχθεῖ, συνηθίζει τὸν πολίτη στὴν ἀνυπακοὴ καὶ «ὁ νόμος οὐδεμία ἄλλη δύναμη ἔχει γιὰ νὰ πείθει πέρα ἀπὸ τὴ συνήθεια» (*Πολιτικὰ* 1269a 20–21).

3.5 ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ, ΚΟΙΝΗ ΧΡΗΣΗ

Στὸ Βιβλίο Β τῶν *Πολιτικῶν*, ὁ Ἀριστοτέλης ἀσκεῖ κριτικὴ στὶς ἰδέες τοῦ Πλάτωνα περὶ κοινοκτημοσύνης τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν καὶ διατυπώνει μιὰ γενικὴ γνώμη σχετικὰ μὲ τὴν ἀτομικὴ ἢ τὴν κοινὴ ἰδιοκτησία τῶν πραγμάτων, γνώμη ἡ ὁποία ἔχει ἀναφερθεῖ ἐπανειλημμένα στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ εἶναι ἡ ἑξῆς:

> Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀνήκει ἀπὸ κοινοῦ σὲ πάρα πολλοὺς ἀνθρώπους ἔχει ἐλάχιστη ἐπιμέλεια ἀπὸ μέρους τους. Πράγματι, οἱ ἄνθρωποι φροντίζουν προπάντων γιὰ τὰ δικά τους, ἐνῶ γιὰ τὰ κοινὰ πράγματα φροντίζουν λιγότερο ἢ τόσο μόνον ὅσο ἀντιστοιχεῖ στὸν καθένα (*Πολιτικὰ* 1261b 34–36).

Πιὸ κάτω, ὁ Ἀριστοτέλης θέτει εὐθέως τὸ ἐρώτημα: «Ποιὸ ἐκ τῶν δύο πρέπει νὰ ἰσχύει, νὰ εἶναι κοινὰ σὲ ὅλους τοὺς πολίτες τὰ κτήματα ἢ νὰ μὴν

εἶναι κοινά» (*Πολιτικά* 1262b 39–40) καὶ ἀμέσως διευκρινίζει: «ἐννοῶ (...) ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο εἶναι καλύτερο, νὰ εἶναι κοινὰ τὰ κτήματα ἢ νὰ εἶναι κοινὴ μόνον ἡ χρησιμοποίηση καὶ ἡ ἐκμετάλλευσή τους;» (*Πολιτικά* 1263a 1–3).

Ἡ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ τρόπους ἰδιοκτησίας καὶ ἐκμετάλλευσης περιορίζεται σὲ τέσσερις συνδυασμούς, ἤτοι:

1	κοινὴ ἰδιοκτησία	–	κοινὴ ἐκμετάλλευση
2	κοινὴ ἰδιοκτησία	–	ἰδιωτικὴ ἐκμετάλλευση
3	ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία	–	ἰδιωτικὴ ἐκμετάλλευση
4	ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία	–	κοινὴ ἐκμετάλλευση

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ καλύτερος συνδυασμὸς εἶναι ὁ 1, διότι θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα καλύτερη φροντίδα τῶν κτημάτων καὶ συνεπῶς μεγαλύτερη ἀπόδοση: «Καθίσταται λοιπὸν φανερὸ ὅτι εἶναι καλύτερο νὰ ἔχουν οἱ πολίτες δικά τους κτήματα, νὰ τὰ καθιστοῦν ὅμως κοινὰ μὲ τὴν κοινὴ χρησιμοποίηση (*Πολιτικά* 1263a 37–39). Ἀφήνει ὡστόσο ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ πῶς θὰ γίνεται ἡ κοινὴ ἐκμετάλλευση, ἂν θὰ γίνεται, δηλαδή, μὲ κοινὴ ἐργασία τῶν ἰδιοκτητῶν καὶ τοῦ προσωπικοῦ τους (καὶ ἀνάλογη διανομὴ τοῦ προϊόντος) ἢ μὲ ἐνοικίαση κτημάτων σὲ ἄλλους ἰδιοκτῆτες ἢ καὶ ἀκτήμονες ἢ μὲ προσωρινὴ δωρεὰν παροχὴ τῆς χρήσης ἢ μὲ κά-

ποιο ἄλλο τρόπο. Δὲν ἀναφέρει ἐπίσης τὸ πῶς θὰ διανέμεται τὸ παραγόμενο προϊόν, παρότι δὲν ἀποκλείει, στὶς καλῶς διοικούμενες πόλεις, νὰ διανέμεται σύμφωνα μὲ τὴν παροιμία «τὰ πράγματα τῶν φίλων εἶναι κοινὰ στοὺς φίλους» (*κοινὰ τὰ φίλων*) (*Πολιτικὰ* 1263a 31). Ἀντὶ νὰ προτείνει τρόπους κοινῆς χρήσης καὶ διανομῆς, προτιμάει νὰ πεῖ ὅτι «τοῦτο εἶναι ἔργο τὸ ὁποῖο ἀνήκει ἰδιαιτέρως στὴν ἁρμοδιότητα τοῦ νομοθέτη» (*Πολιτικὰ* 1263a 39–40), ἐννοώντας ἴσως ὅτι πρόκειται γιὰ ζήτημα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διευθετηθεῖ μὲ βάση γενικὲς ἀρχές, ἀλλὰ μὲ βάση τὶς συγκεκριμένες περιστάσεις ποὺ ἐπικρατοῦν σὲ κάθε περίπτωση ἢ σὲ κάθε πόλη.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ Ἀριστοτέλη ὑπὲρ τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι οἰκονομικό, ἐφόσον στόχος εἶναι ἡ καλύτερη φροντίδα τῶν κτημάτων καὶ ἡ μεγαλύτερη παραγωγή. Στὴ συνέχεια προσθέτει δύο ἀκόμη ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἰδιοκτησίας. Πρῶτον, εἶναι τεράστια ἡ εὐχαρίστηση τοῦ νὰ θεωρεῖ κάποιος ὅτι κάτι εἶναι δικό του, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶναι φίλαυτος (φιλαυτία δὲν σημαίνει τὸ νὰ ἀγαπᾶς τὸν ἑαυτό του, πράγμα φυσικό, ἀλλὰ τὸ νὰ τὸν ἀγαπᾶς περισσότερο ἀπὸ ὅσο πρέπει). Δεύτερον, οἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν πολιτῶν θὰ εἶναι μεγαλύτερες σὲ ἕνα σύστημα κοινῆς ἰδιοκτησίας παρὰ στὸ σύστημα ἀτομικῆς ἰδιοκτη-

σίας. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔχει μεγάλη σημασία ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἐξετάζει τὸ φαινόμενο ποὺ ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς **tragedy of the commons** καὶ ἀφορᾶ τὴν καταστροφὴ τῶν βοσκοτόπων λόγω τῆς ὑπερβολικῆς βόσκησης ἢ τὴν ἐξάντληση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ψαριῶν λόγω τῆς ὑπεραλίευσης καὶ τὶς συγκρούσεις ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ αὐτὲς τὶς καταστάσεις.

3.6 ΤΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ διατυπώνονται στὸ σημεῖο ὅπου ἀναλύει τὰ διάφορα πολιτεύματα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ προτάσεις του ἔχουν περισσότερο θεσμικὸ χαρακτήρα παρὰ τὸν χαρακτήρα ἀνάλυσης τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος. Κρίσιμης σημασίας γιὰ νὰ διατυπώσει τὶς σχετικὲς προτάσεις του εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν *μερῶν* τῆς πόλης.

Οἱ πόλεις, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕνα μέρος ἀλλὰ ἀπὸ πολλά, καὶ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς (*Πολιτικὰ* 1290b 39–1291a 40):

Γεωργοὶ	Ἔργο τους εἶναι νὰ ἐξασφαλίζουν τὰ μέσα διατροφῆς
Τεχνίτες (*βάναυσοι*)	Χωρὶς τὶς τέχνες εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξει καὶ νὰ κατοικηθεῖ μιὰ πόλη
Ἔμποροι	Ἄνθρωποι τῆς ἀγορᾶς ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο ἐμπόριο
Ἐργάτες (*θῆται*)	Μισθωτοὶ ἐργάτες
Ὁπλίτες	Προμαχοῦν ὑπὲρ τῆς πόλης
Δικαστὲς καὶ βουλευτὲς	Ἔργο τους εἶναι ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης καὶ ἡ πολιτικὴ
Πλούσιοι (*εὔποροι*)	Μὲ τὴν περιουσία τους ἐξυπηρετοῦν τὴν πόλη
Ἄρχοντες	Ἔχουν ἀξιώματα καὶ ἐκτελοῦν δημόσια καθήκοντα

Ἕνας πολίτης μπορεῖ νὰ ἀνήκει ταυτόχρονα σὲ δύο διαφορετικὰ *μέρη*. Αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ συμβεῖ γιὰ ὅλα τὰ *μέρη* τῆς πόλης: ὁ ἴδιος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι γεωργὸς καὶ τεχνίτης ἢ τεχνίτης καὶ πολεμιστής. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα χαρακτηριστικὸ τὸ ὁποῖο χωρίζει τὰ ἄτομα σὲ δύο τελείως διαφορετικὲς ὁμάδες. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ εἶναι ἡ περιουσία. Ὑπάρχουν πλούσιοι πολίτες καὶ φτωχοὶ πολίτες. Ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ἴδιος ἄνθρωπος νὰ εἶναι

ταυτόχρονα καὶ πλούσιος καὶ φτωχός. Συνεπῶς, ἐνῶ τὰ σύνολα τῶν πολιτῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὰ παραπάνω *μέρη* δὲν εἶναι ἀμοιβαίως ἀποκλειόμενα, στὴν περίπτωση τῶν πλουσίων καὶ στὴν ἀντίθετη περίπτωση τῶν φτωχῶν τὰ σύνολα τῶν ἀτόμων εἶναι ἀμοιβαίως ἀποκλειόμενα.

> Εἶναι ὅμως ἀδύνατον νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι συγχρόνως πλούσιοι καὶ φτωχοί. Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο θεωρεῖται ὅτι τὰ δύο αὐτὰ ἀποτελοῦν προπάντων μέρη τῆς πόλης, δηλαδὴ οἱ εὔποροι καὶ οἱ ἄποροι (*Πολιτικὰ* 1291b 7–8).

Τὰ συστατικὰ *μέρη* τῆς πόλης μποροῦν νὰ παρουσιασθοῦν πολὺ παραστατικὰ μὲ τὴ χρήση διαγραμμάτων τῆς θεωρίας τῶν συνόλων. Στὸ ἀκόλουθο Διάγραμμα 4Α φαίνονται τομὲς διαφόρων συνόλων οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι κενές. Γιὰ παράδειγμα, στὴν τομὴ τοῦ συνόλου τῶν γεωργῶν καὶ τοῦ συνόλου τῶν τεχνιτῶν ὑπάρχει τὸ ἄτομο *δ* τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ γεωργὸς καὶ τεχνίτης. Στὸ Διάγραμμα 4Β τὰ δύο σύνολα δὲν τέμνονται. Βέβαια τὰ ἄτομα τῶν συνόλων στὸ Διάγραμμα 4Α εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ ἄτομα τῶν συνόλων στὸ Διάγραμμα 4Β.

Ἡ διάκριση μεταξὺ πλούσιων καὶ φτωχῶν καὶ ἡ ἔμφαση στὴ μεταξύ τους ἀντίθεση εἶναι στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἀξιοποιεῖ ὅταν ἐξετάζει τὰ

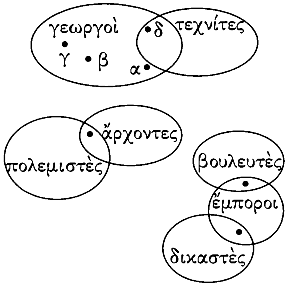

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4Α

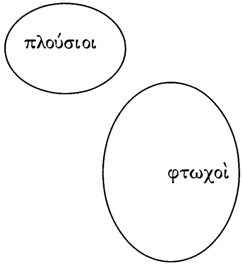

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4Β

διάφορα πολιτεύματα καὶ ὅταν διατυπώνει τὶς οἰκονομικές του παρατηρήσεις. Πιθανότατα, ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐν λόγω ἀντίθεση ἀποτελεῖ τὸν κρίσιμο παράγοντα στὴν ἀνάλυση τοῦ πῶς λειτουργεῖ ἡ κοινωνία καὶ τὸ πολίτευμα γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Σὲ ἄλλο σημεῖο, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει τὴν ὕπαρξη καὶ τρίτης ὁμάδας πολιτῶν, μεταξὺ τῶν πολὺ πλούσιων καὶ τῶν πολὺ φτωχῶν, δηλαδὴ τῆς ὁμάδας ποὺ βρίσκεται στὸ μέσον, τὴν ὁποία θεωρεῖ μεγάλης σημασίας γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ὅπως γράφει:

> Καθίσταται λοιπὸν φανερὸ ὅτι ἄριστη εἶναι καὶ ἐκείνη ἡ πολιτικὴ κοινωνία ἡ ὁποία στηρίζεται στοὺς πολίτες τοῦ μέσου καὶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ πολιτεύονται καλὰ

ἐκεῖνες οἱ πόλεις στὶς ὁποῖες τὸ μέσον εἶναι τὸ πολυπληθέστερο καὶ ἰσχυρότερο μέρος τῆς πόλης (*Πολιτικὰ* 1295b 34–37).

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πλούσιων καὶ φτωχῶν χάνει τὴν ἔντασή της ὅταν ὑπάρχει μεγάλη καὶ ἰσχυρὴ μεσαία τάξη.

3.7 ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ

Ἡ κατάχρηση τοῦ δημόσιου χρήματος ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῶν κρατῶν, κυρίως στὶς χῶρες τοῦ τρίτου κόσμου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνεπτυγμένου, ἔχει ὁδηγήσει στὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει διαφάνεια στὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν καὶ στὴν ἀπόδοση λογαριασμῶν ἀπὸ τοὺς ἀσκοῦντες τὴ διαχείριση. Στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία, ἡ διαφάνεια καὶ ἡ λογοδοσία θεωροῦνται σημαντικοὶ παράγοντες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας, διότι ἡ ἔλλειψή τους ὁδηγεῖ σὲ κακὴ χρήση καὶ σπατάλη τοῦ δημόσιου χρήματος ἢ τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας ποὺ λαμβάνουν διάφορες χῶρες καὶ συνεπῶς στὴν ἀδυναμία τους νὰ ἀναπτυχθοῦν. Ἡ κατάχρηση τοῦ δημόσιου χρήματος δὲν εἶναι, βέβαια, φαινόμενο τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ἀλλὰ διαχρονικό.

Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης γράφει:

> Πρὸς ἀπόδειξη τοῦ ὅτι δὲν κλέβονται τὰ δημόσια χρήματα, ἡ παράδοσή τους πρέπει νὰ γίνεται ἐπὶ παρουσία ὅλων τῶν πολιτῶν, ἐπίσης δὲ νὰ κατατίθενται ἀντίγραφα (τῶν λογαριασμῶν) χωριστὰ κατὰ φατρίες καὶ λόχους καὶ φυλές. Γιὰ νὰ ἐνθαρρύνεται ἐξάλλου ἡ ἀφιλοκερδὴς ἄσκηση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν πρέπει νὰ ὑπάρχει νόμος μὲ τὸν ὁποῖο νὰ καθορίζεται ἡ ἀπονομὴ τιμῶν σὲ ὅσους ἄρχοντες τὸ καταφέρνουν (*Πολιτικὰ* 1309a 10–14).

Καὶ πάλι στὰ *Πολιτικά*, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει διαφάνεια καὶ λογοδοσία, προσθέτοντας ὅμως ὅτι ὁ ἔλεγχος πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ ἀνεξάρτητη ἀρχή.

> Ἐπειδὴ ὅμως μερικὲς ἀρχὲς (ἐνν. ἄρχοντες), μολονότι βεβαίως ὄχι ὅλες, διαχειρίζονται πολλὰ χρήματα τοῦ δημόσιου ταμείου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχει κάποια ἄλλη ἀρχή, διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες, ἡ ὁποία θὰ ἀναλάβει τὸν ἔλεγχο τῶν λογαριασμῶν καὶ θὰ ζητήσει λογοδοσία, ἐνῶ ἡ ἴδια δὲν θὰ διαχειρίζεται τίποτε ἄλλο (*Πολιτικὰ* 1322b 7–10).

Στὰ δύο παραπάνω ἀποσπάσματα φαίνεται σαφῶς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης γράφει γιὰ δύο ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ σύγχρονη δημόσια οἰκονομία, ἤτοι τὴν ἀνάγκη διαφάνειας καὶ λογοδοσίας καὶ τὴν ἀνάγκη ἀνεξάρτητης ἐλεγκτικῆς ἀρχῆς.

3.8 ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΣΟΔΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ ᾿Αριστοτέλη στὰ ἔσοδα καὶ τὶς δαπάνες τῆς πόλης προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν διάφορων πολιτευμάτων καὶ ἀπὸ τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὰ πολιτεύματα, γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλης γενικὰ καὶ γιὰ τὴν εὐπορία καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς πόλης. Δὲν ἐξετάζει θέματα τὰ ὁποῖα βρίσκει κανεὶς σήμερα στὰ ἐγχειρίδια Δημόσιας Οἰκονομικῆς, ὅπως τὴ σύνθεση τῶν ἐσόδων, τὴν προοδευτικότητα τῆς φορολογίας, τὰ ἀποτελέσματα τῶν δημόσιων δαπανῶν, ὅπως εἶναι, λόγου χάρη, ὁ ἐκτοπισμὸς τῶν ἰδιωτικῶν ἐπενδύσεων (τὸ γνωστὸ crowding out). Καθὼς ἀναφέραμε καὶ στὴν εἰσαγωγή, ὁ ᾿Αριστοτέλης δὲν γράφει γιὰ οἰκονομικὰ θέματα ὡς οἰκονομολόγος ἀλλὰ ὡς φιλόσοφος. Συνεπῶς, λεπτομέρειες τεχνικοῦ χαρακτήρα μπορεῖ νὰ μὴν παρουσιάζονται ἐκτενῶς.

Εὐδαιμονία καὶ εὐπορία τῆς πόλης δὲν νοοῦνται παρὰ μόνον ὅταν καὶ οἱ πολίτες εἶναι εὐδαίμονες καὶ εὔποροι. Στὴν κριτική του γιὰ τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα γράφει: «᾿Αλλὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ εὐδαιμονεῖ ὁλόκληρη ἡ πόλη, ὅταν δὲν ἔχουν ὅλα τὰ μέρη της τὴν εὐδαιμονία ἢ τουλάχιστον τὰ περισσότερα ἢ ὅταν μόνο λίγα μέρη ἔχουν τὴν εὐδαιμονία» (*Πολιτικὰ* 1264b 17–19).

Ἡ καλὴ κατάσταση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ἀπαιτεῖ σωστὴ πολιτικὴ καὶ ἡ σωστὴ πολιτικὴ ἀπαιτεῖ γνώσεις. Ὅποιος πρόκειται

> νὰ συμβουλεύει περὶ δημόσιων πόρων θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζει ποιὲς καὶ πόσες εἶναι οἱ πρόσοδοι τῆς πολιτείας, ὥστε ἂν κάποια λείπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἂν εἶναι μικρότερη τοῦ δέοντος νὰ αὐξηθεῖ. Ἐπίσης θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζει καὶ ὅλες τὶς δαπάνες τῆς πολιτείας ὥστε ἂν ὑπάρχει κάποια περιττὴ νὰ καταργηθεῖ ἢ κάποια μεγαλύτερη τοῦ δέοντος νὰ μειωθεῖ. Διότι δὲν γίνεται κανεὶς πλουσιότερος μόνον ὅταν αὐξάνει τὶς ὑπάρχουσες προσόδους, ἀλλὰ καὶ ὅταν μειώνει τὶς δαπάνες (*Ρητορικὴ Τέχνη* 1359b 23–30).

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶναι σαφὴς ἡ ἔγνοια τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν καλὴ κατάσταση τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν. Περισσότερο σαφὴς γίνεται στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ποὺ ἀναφέρεται στὸ τί πρέπει νὰ κάνει ἕνας τύραννος γιὰ νὰ φαίνεται ὅτι φέρεται ὡς *βασιλεύς*:

> Κατὰ πρῶτον νὰ φαίνεται ὅτι φροντίζει γιὰ τὰ κοινά, χωρὶς οὔτε νὰ ξοδεύει σὲ δωρεὲς τέτοιες γιὰ τὶς ὁποῖες ἐξοργίζεται ὁ λαός, ὅπως ὅταν οἱ τύραννοι λαμβάνουν ἀπὸ τὸ μικρὸ εἰσόδημα τῶν ἐργαζόμενων καὶ μοχθούντων πολιτῶν καὶ δίνουν ἀφειδῶς σὲ ἑταῖρες καὶ σὲ ξένους καὶ σὲ καλλιτέχνες. Ἐπιπλέον, νὰ δίνει λογαριασμὸ γιὰ τὰ εἰσπραττόμενα καὶ τὰ δαπανώμε-

να χρήματα (...). Ἔπειτα πρέπει νὰ φαίνεται ὅτι τὶς εἰσφορὲς καὶ τὰ χρήματα γιὰ τὶς λειτουργίες τὰ συγκεντρώνει χάριν τῆς διοίκησης καὶ ἂν κάποτε παραστεῖ ἀνάγκη τὰ χρησιμοποιεῖ σὲ πολεμικὲς περιστάσεις (*Πολιτικὰ* 1314b 1–16).

Οἱ πηγὲς προσόδου τὶς ὁποῖες συχνὰ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι δύο, ἡ φορολογήσιμη περιουσία τῶν ἰδιωτῶν καὶ τὰ δημόσια ἔσοδα (δηλαδὴ ἔσοδα ἀπὸ περιουσία τοῦ Δημοσίου). Ἡ ἀναφορὰ στὴ φορολογήσιμη περιουσία γίνεται σχεδὸν πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὸ δικαίωμα τῶν πολιτῶν νὰ μετέχουν στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ νὰ διεκδικοῦν ἀξιώματα. Ἡ πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι τὸ μέγεθος τῆς φορολογήσιμης περιουσίας πρέπει νὰ εἶναι ὅσο γίνεται μικρότερο, διότι στὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα ὅλοι πρέπει νὰ ἔχουν ἴσα δικαιώματα. Ἕνα στοιχεῖο δημοκρατικοῦ χαρακτήρα εἶναι τὸ νὰ μὴν ἐξαρτᾶται τὸ δικαίωμα τῶν πολιτῶν νὰ ἀναδεικνύονται ἄρχοντες «ἀπὸ κανένα μέγεθος φορολογήσιμης περιουσίας ἢ νὰ εἶναι τὸ μέγεθος αὐτὸ ὅσον τὸ δυνατὸν μικρότερο» (*Πολιτικὰ* 1317b 22–23), «ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁρίσουν τὸ μέγεθος τῆς φορολογήσιμης περιουσίας (...) ἀφοῦ ἐξετάσουν τὸ πόσο μεγάλη πρέπει νὰ εἶναι αὐτὴ ὥστε ὅσοι συμμετέχουν στὴν πολιτικὴ ζωὴ νὰ εἶναι περισσότεροι ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι

δὲν συμμετέχουν» (*Πολιτικὰ* 1297b 2–6). Εἶναι φανερὸ ὅτι ἕνας ὅρος γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς φορολογίας εἶναι ἡ εὔρυθμη λειτουργία τῆς πολιτείας.

Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἀνάλυση ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ φορολογίας περιουσίας καὶ φορολογίας εἰσοδήματος, λόγω τῶν διάφορων μορφῶν περιουσίας καὶ τῶν διάφορων πηγῶν εἰσοδήματος καὶ ἐπίσης λόγω τῶν κινήτρων (ἀποταμιευτικῶν καὶ ἐπενδυτικῶν) ποὺ δημιουργεῖ κάθε μορφὴ φορολογίας. Στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἡ διάκριση αὐτὴ μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε μεγάλη σημασία, διότι ἡ σχέση εἰσοδήματος καὶ περιουσίας ἴσως νὰ μὴν παρουσίαζε μεγάλη διακύμανση, καὶ γι' αὐτὸ ὁ 'Αριστοτέλης δὲν ἀναφέρει φορολογία εἰσοδήματος.

Φορολογίες ἔκτακτου χαρακτήρα, ὅπως οἱ *εἰσφορὲς* (φόροι ποὺ ἐπιβάλλονταν γιὰ τὴν κάλυψη δαπανῶν σὲ ἔκτακτες περιστάσεις), οἱ δημεύσεις περιουσιῶν τῶν πλουσίων, οἱ διανομὲς περιουσιῶν καὶ εἰσοδημάτων, ἡ ἀνάθεση δαπανηρῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν σὲ πλούσιους θεωροῦνται ἄδικες καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τὸ πολίτευμα. Γράφει ὁ 'Αριστοτέλης:

> Ἄλλοτε μὲν οἱ δημαγωγοί, γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τὸν λαό, ἀναγκάζουν τοὺς ἐπιφανεῖς πλούσιους νὰ συνενώνονται σὲ ἑνιαία παράταξη, ἐπειδὴ τοὺς ἀδικοῦν ἢ μὲ τὸ νὰ ἐπιχειροῦν ἀναδιανομὴ τῶν περιουσιῶν τους ἢ μὲ τὸ νὰ περιορίζουν τὰ εἰσοδήματά τους ἀναθέτο-

ντάς τους δαπανηρὲς δημόσιες ὑπηρεσίες, ἄλλοτε πάλι μὲ διαβολὲς γιὰ νὰ μποροῦν νὰ δημεύσουν τὶς περιουσίες τῶν πλουσίων (*Πολιτικὰ* 1305a 3–7).

Γράφει ἐπίσης:

> Πρέπει, ὡστόσο, στὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα οἱ ἄρχοντες νὰ εἶναι προσεκτικοὶ μὲ τοὺς πλούσιους μὲ τὸ νὰ μὴν προβαίνουν σὲ διανομὴ ὄχι μόνο τῶν κτηματικῶν τους περιουσιῶν ἀλλὰ οὔτε τῶν εἰσοδημάτων τους, πράγμα τὸ ὁποῖο συμβαίνει σὲ μερικὰ πολιτεύματα χωρὶς νὰ γίνεται φανερό. Εἶναι ἀντιθέτως πιὸ συμφέρον νὰ ἐμποδίζουν οἱ ἄρχοντες τοὺς πλούσιους, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ ἴδιοι τὸ ἐπιθυμοῦν, νὰ ἀναλαμβάνουν μὲ δικά τους ἔξοδα πολυδάπανες δημόσιες ὑπηρεσίες, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν εἶναι χρήσιμες, τὴ διδασκαλία τοῦ χοροῦ, ἂς ποῦμε, γιὰ τὶς θεατρικὲς παραστάσεις, τὶς λαμπαδηδρομίες καὶ ἄλλα παρόμοια (*Πολιτικὰ* 1309a 14–20).

Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ δείχνουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ ὄχι φροντίδα γιὰ τοὺς πλούσιους πολίτες. Στὴ συνέχεια τοῦ παραπάνω ἀποσπάσματος προτείνει νὰ λαμβάνεται στὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα μέριμνα γιὰ τοὺς φτωχοὺς πολίτες. Συγκεκριμένα, γράφει:

> Στὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα πρέπει νὰ λαμβάνουν οἱ

ἄρχοντες μεγάλη πρόνοια γιὰ τοὺς φτωχοὺς πολίτες καὶ πρέπει ἐπίσης νὰ τοὺς ἀναθέτουν ἀξιώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται κάποιο ὑλικὸ κέρδος (1309a 20–22).

Τὸ ὕψος τῶν δημόσιων δαπανῶν πρέπει νὰ περιορίζεται στὸ ὕψος τῶν δημόσιων ἐσόδων. Αὐτὸ προκύπτει ἔμμεσα ἀλλὰ σαφῶς ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «σὲ ὅσες πόλεις δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ δημόσια ἔσοδα (ὥστε νὰ πληρώνουν μισθοὺς στοὺς πολίτες ὅταν λαμβάνουν μέρος στὴ συνέλευση τοῦ λαοῦ), τότε πρέπει νὰ κάνουν λίγες συνελεύσεις (ὥστε νὰ μειωθεῖ ἡ σχετικὴ δαπάνη) καὶ ἐπίσης πρέπει τὰ δικαστήρια νὰ ἀπαρτίζονται μὲν ἀπὸ πολλοὺς δικαστὲς ἀλλὰ νὰ συνεδριάζουν λίγες μόνο ἡμέρες (ὥστε νὰ μειώνεται ἡ δαπάνη λειτουργίας τους)» (*Πολιτικὰ* 1320a 22–24). Οἱ δημόσιες δαπάνες, τὶς ὁποῖες συχνὰ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι οἱ δαπάνες γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης, οἱ δαπάνες γιὰ τὰ συσσίτια, οἱ δαπάνες γιὰ θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις καὶ τελετὲς καὶ οἱ λειτουργικὲς δαπάνες τῆς πολιτείας, ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω.[1]

---

1. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἀφιερώσει ὁλόκληρο τὸ Βιβλίο Θ τῶν *Πολιτικῶν* στὴν ἐκπαίδευση καὶ ἀρχίζει τὴν παρουσίαση μὲ τὴ φράση: «Οὐδεὶς λοιπὸν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμφισβητήσει

Συγκεκριμένα, γιὰ τὶς δαπάνες τῶν συσσιτίων καὶ τῆς θρησκευτικῆς λατρείας γράφει:

> ...καὶ ὡς πρὸς τὰ συσσίτια ὅλοι ἔχουν τὴ γνώμη ὅτι εἶναι χρήσιμο νὰ ὑπάρχουν στὶς καλὰ ὀργανωμένες πόλεις. (...) Πρέπει ὅμως νὰ λαμβάνουν μέρος σὲ αὐτὰ ὅλοι οἱ πολίτες, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὔκολο οἱ ἄποροι νὰ συνεισφέρουν ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους τὸ καθορισμένο ποσὸ (...). Ἐπιπλέον, οἱ δαπάνες γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεῶν πρέπει νὰ εἶναι κοινὲς γιὰ ὅλη τὴν πόλη. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖο νὰ χωρισθεῖ ἡ χώρα σὲ δύο μέρη, καὶ τὸ ἕνα μέρος νὰ εἶναι κοινό, τὸ ἄλλο νὰ ἀνήκει στοὺς ἰδιῶτες. Καὶ καθένα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ μέρη νὰ χωρισθεῖ πάλι σὲ δύο: τῆς κοινῆς περιουσίας το ἕνα μέρος νὰ εἶναι γιὰ τὶς δαπάνες τῆς λατρείας

ὅτι ὁ νομοθέτης πρέπει προπάντων νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν παιδεία τῶν νέων», φράση χαρακτηριστικὴ τῆς σπουδαιότητας τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴν παιδεία. Ὑποστηρίζει ὅτι «ἐπειδὴ ὁλόκληρη ἡ πόλη ἔχει ἕναν σκοπό, καθίσταται φανερὸ ὅτι καὶ ἡ παιδεία εἶναι κατ' ἀνάγκην μία καὶ ἡ αὐτὴ γιὰ ὅλους καὶ ὅτι ἡ φροντίδα γιὰ τὴν παιδεία εἶναι κοινὴ καὶ ὄχι ἰδιαίτερη γιὰ τὸν καθένα, κατὰ τὸν τρόπο δηλαδὴ κατὰ τὸν ὁποῖο τώρα ὁ καθένας φροντίζει γιὰ τὰ δικά του παιδιὰ κατ' ἰδίαν καὶ τὰ διδάσκει ἰδιαίτερα μαθήματα, ὁποιαδήποτε αὐτὸς κρίνει καλά. Πρέπει ὅμως τῶν κοινῶν ὑποθέσεων καὶ ἡ διαχείριση νὰ εἶναι κοινή» (*Πολιτικὰ* 1337a 21–26). Βλ. καὶ παρακάτω. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς παιδείας στὰ *Πολιτικά*, βλ. Τερέζης (1998).

τῶν θεῶν καὶ τὸ ἄλλο νὰ καλύπτει τὰ ἔξοδα τῶν συσσιτίων (*Πολιτικὰ* 1330a 3–13).

Τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν *Πολιτικῶν*, ὅπου συγκρίνει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Κρήτη μὲ αὐτὴν ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Σπάρτη καὶ διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι ἡ κατάσταση στὴν Κρήτη εἶναι καλύτερη. Γράφει:

> Ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν συσσιτίων τὰ πράγματα στοὺς Κρῆτες εἶναι καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι στοὺς Λάκωνες. Διότι στὴ μὲν Λακεδαίμονα κάθε πολίτης συνεισφέρει κατὰ κεφαλὴν τὰ καθορισμένα (γιὰ τὰ συσσίτια εἴδη), καί, ἂν δὲν συνεισφέρει, ὁ νόμος ἀπαγορεύει τὴ συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ζωή, ἐνῶ στὴν Κρήτη ἡ συνεισφορὰ γιὰ τὰ συσσίτια γίνεται κατὰ τρόπο ποὺ ἐπιβαρύνει περισσότερο τὸ κοινό. Ἀπὸ ὅλα δηλαδὴ τὰ προϊόντα ποὺ παράγονται καὶ ἀπὸ τὰ ζῶα ποὺ ἀνήκουν στὸ δημόσιο καὶ ἐπίσης ἀπὸ τοὺς φόρους ποὺ καταβάλλουν οἱ περίοικοι ἕνα μέρος ὁρίζεται γιὰ τὶς θυσίες πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ γιὰ τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὰ συσσίτια, ὥστε νὰ τρέφονται ἀπὸ τὰ κοινὰ ὅλοι, καὶ οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἄντρες (*Πολιτικὰ* 1272a 12–21).

Οἱ προτάσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς δαπάνες καὶ τὰ ἔσοδα τῆς πόλης ἀποτελοῦν αὐτὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε δημοσιονομικὴ πολιτική. Ἡ βάση αὐ-

τῶν τῶν προτάσεων δὲν εἶναι κάποια ταξικὴ προτίμηση τοῦ φιλοσόφου. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι ὑπὲρ τῶν πλούσιων ἢ ὑπὲρ τῶν φτωχῶν. Οἱ προτάσεις στόχο ἔχουν τὴν εὐημερία καὶ τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης, καὶ ἡ πόλη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εὐτυχισμένη καὶ νὰ εὐημερεῖ, ἂν οἱ πολίτες ἢ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πολιτῶν δὲν εἶναι εὐτυχισμένοι καὶ δὲν εὐημεροῦν. Συμπερασματικά, δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλης, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει τὴν πολιτικὴ τοῦ ἰσοσκελισμένου προϋπολογισμοῦ.

3.9 Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΩΝ

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ φορολογήσιμη περιουσία καὶ ἡ πρότασή του γιὰ μείωση τοῦ μεγέθους τῆς φορολογητέας ὕλης σὲ τέτοια ὅρια ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ συμμετοχὴ τῶν περισσότερων πολιτῶν στὴν πολιτικὴ ζωὴ δείχνουν πῶς γνωρίζει καλὰ ὅτι ὑπάρχει ἀνισότητα περιουσιῶν καὶ πλούτου. Ἐπίσης θεωρεῖ ὅτι «ἡ ἰσορροπία τῆς περιουσίας τῶν πολιτῶν ἔχει σημασία γιὰ τὴν πολιτικὴ κοινωνία» (*Πολιτικὰ* 1266b 14–16). Ἐδῶ ὡς ἰσορροπία ἀποδίδεται ἡ λέξη *ὁμαλότης* τοῦ ἀρχαίου κειμένου καὶ εἶναι σημαντικὸ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ λέξη σχετικὴ μὲ τὴν ἰσότητα ἢ τὸ ἴσον.

Τὰ σχόλια τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν Φαλέα τὸν Χαλκηδόνιο, ὁ ὁποῖος προτείνει ἰσότητα περιουσιῶν, καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος στοὺς *Νόμους* προτείνει ὅρια στὴν ἀνισότητα τῶν περιουσιῶν (δηλαδὴ ἡ μεγαλύτερη περιουσία μπορεῖ νὰ εἶναι μέχρι πενταπλάσια τῆς μικρότερης) εἶναι ἐπιδοκιμαστικά, καὶ μᾶλλον τοὺς ἐπικρίνει διότι, παράλληλα μὲ τὸ ποσὸ τῆς περιουσίας, δὲν καθορίζουν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν τέκνων ποὺ εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἰσότητα τῶν περιουσιῶν. Ἡ ἰσότητα δὲν ἐξασφαλίζει εὐημερία, διότι μπορεῖ οἱ περιουσίες νὰ εἶναι μεγάλες καὶ ὅλοι νὰ ζοῦν πλούσια, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι μικρὲς καὶ ὅλοι νὰ ζοῦν φτωχικά.

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἰσότητα τῶν περιουσιῶν δὲν εἶναι οὔτε ἀναγκαία οὔτε ἱκανὴ συνθήκη γιὰ εὐημερία. Γράφει:

> Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ καταστήσει ὁ νομοθέτης τὶς περιουσίες ἴσες, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχει στόχο τὴ μεσότητα. Ἀλλὰ κι ἂν καταφέρει κάποιος νὰ ὁρίσει μιὰ μέτρια περιουσία γιὰ ὅλους, δὲν θὰ προκύψει καμία ὠφέλεια, διότι ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ ἐπιδιώκει μᾶλλον τὴν ἐξισορρόπηση τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν πολιτῶν παρὰ τῶν περιουσιῶν τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν ἂν οἱ πολίτες δὲν ἐκπαιδεύονται καὶ δὲν ἀσκοῦνται ὅσο πρέπει ἀπὸ τοὺς νόμους (*Πολιτικὰ* 1266b 26–31).

Τὸ εἶδος τῆς ἐκπαίδευσης ἄρα πρέπει νὰ εἶναι τέτοιο ὥστε νὰ περιορίζει τὴν ἐπιθυμία τῶν πολιτῶν νὰ πλεονεκτοῦν ἔναντι ἄλλων συμπολιτῶν τους, ὄχι μόνο κατὰ τὰ χρήματα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὶς τιμές. Διαφορετικὰ οἱ πολίτες θὰ διαπράττουν ἀδικήματα προκειμένου νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν πλεονεξία τους, καὶ ἡ ἀρχικὴ ἰσότητα περιουσιῶν θὰ ἀνατραπεῖ. Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει:

> Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι ἡ μοχθηρία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀκόρεστη: καταρχὰς ἡ χορήγηση μόνο δύο ὀβολῶν (*διωβελία*)[2] φαινόταν ἀρκετή, ὅταν ὅμως αὐτὸ γίνεται πατροπαράδοτο, τότε οἱ ἄνθρωποι ζητοῦν τὸ περισσότερο, ἕως ὅτου καταντήσουν νὰ προβάλλουν ἀπεριόριστες ἀπαιτήσεις (*Πολιτικὰ* 1267a 41–1267b 3).

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης μαζὶ μὲ τὴν *ἀνισότητα* τῶν περιουσιῶν ἀναφέρει, ὡς πηγὴ δυσαρέσκειας τῶν πολιτῶν, τὴν *ἰσότητα* τῶν τιμῶν, ὅταν αὐτὲς ἀποδίδονται σὲ ἄτομα ποὺ δὲν εἶναι ἴσα. Το νὰ ἀπολαμβάνουν ἄνισοι πολίτες ἴσες τιμὲς εἶναι πηγὴ δυσαρέσκειας γιὰ τοὺς καλύτερους πολίτες. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐπισημαίνει:

---

2. Ἡ διωβελία ἦταν ἡ καθημερινὴ καταβολὴ δύο ὀβολῶν σὲ κάθε πολίτη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑορτῶν.

> Ἐπίσης οἱ ἄνθρωποι ἐπαναστατοῦν ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς ἀνισότητας τῶν περιουσιῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀνισότητας τῶν τιμῶν (...). Τὸ μέγα πλῆθος τῶν πολιτῶν ἐπαναστατεῖ λόγω τῆς ἀνισότητας τῶν περιουσιῶν, ἐνῶ οἱ μορφωμένοι καὶ ἀνεπτυγμένοι (*χαρίεντες*) πολίτες γιὰ τὶς τιμές, ἄν εἶναι ἴσες γιὰ ὅλους (*Πολιτικὰ* 1266b 38–1267a 1).

Ἡ ταυτόχρονη ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ περιουσία καὶ τιμὲς μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ μὲ δύο τρόπους. Πρῶτον, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ πλοῦτος (περιουσία) καὶ ἡ κοινωνικὴ καταξίωση καὶ προβολὴ (τιμὲς καὶ ἀξιώματα) ἦταν γιὰ τοὺς πολίτες δύο σημαντικὲς καὶ ἀνεξάρτητες πηγὲς εὐχαρίστησης (χρησιμότητας) καὶ ἡ μὴ ἀναλογικὴ διανομή τους ἦταν αἰτία ταραχῶν καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ πολίτευμα. Δεύτερον, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ τιμὲς καὶ τὰ ἀξιώματα ποὺ ἀπολαμβάνει ἕνας πολίτης εἶναι ἴσης σημασίας μὲ τὸν πλοῦτο —μὲ ἄλλα λόγια, ἡ κοινωνικὴ καταξίωση καὶ ἀποδοχὴ εἶναι κατ' οὐσίαν περιουσιακὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ πολίτης μπορεῖ νὰ ἀντλήσει εὐχαρίστηση ἢ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Φυσικὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκρίνει τὸν προσπορισμὸ οἰκονομικοῦ ὀφέλους ἀπὸ τὴν ἀνάληψη πολιτικῶν ἀξιωμάτων. Ἀντίθετα, δηλώνει ρητὰ ὅτι

> σημαντικότατο σὲ κάθε εἴδους πολίτευμα εἶναι τὸ νὰ

> ἔχουν διευθετηθεῖ καὶ μέσω τῶν νόμων καὶ μέσω τοῦ ἄλλου τρόπου διοίκησης τῆς πόλης κατὰ τέτοιο τρόπο τὰ δημόσια πράγματα ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν οἱ ἄρχοντες οἰκονομικὰ ὀφέλη (*Πολιτικὰ* 1308b 31–33).

Ἐντούτοις, ἂν πράγματι συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ θεωρήσει τὴν ἀπονομὴ ἀξιωμάτων καὶ τιμῶν ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἀπόκτηση περιουσίας.

3.10 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Στὶς σύγχρονες οἰκονομίες, τὰ μέτρα οἰκονομικῆς πολιτικῆς ποὺ προτείνουν οἱ οἰκονομολόγοι, οἱ σύμβουλοι τῶν πολιτικῶν καὶ τὰ διάφορα θεσμικὰ ὄργανα καθὼς καὶ οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοὶ μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες. Πρῶτον, σὲ μέτρα θεσμικοῦ χαρακτήρα ποὺ καθορίζουν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα καὶ ἐπηρεάζουν τὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Δεύτερον, σὲ μέτρα πολιτικῆς ποὺ ἔχουν στόχο τὴν ἀντιμετώπιση συγκεκριμένης οἰκονομικῆς συγκυρίας, ὅπως, ἂς ποῦμε, τῆς οἰκονομικῆς ὕφεσης καὶ τῶν συνεπειῶν της ἢ τοῦ πληθωρισμοῦ. Στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις, οἱ οἰκονομικὲς ἀλλαγὲς ἦταν συνήθως θεσμι-

κοῦ χαρακτήρα. Οἱ μεταβολὲς ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ συγκυρία θὰ πρέπει νὰ ἦταν μικρὲς ἢ νὰ προέρχονταν ἀπὸ ἐξωοικονομικοὺς παράγοντες, λόγου χάρη, καιρικὲς συνθῆκες καὶ κακὲς σοδειὲς ἢ πολεμικὲς συρράξεις καὶ καταστροφές. Ἡ δομὴ τῶν τότε οἰκονομιῶν δὲν ἐπέτρεπε μεγάλες οἰκονομικὲς μεταβολὲς ἐνδογενοῦς χαρακτήρα, ὅπως βιομηχανικὴ κρίση ἢ κρίσεις στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν.

Τὰ μέτρα λοιπὸν ποὺ προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι κυρίως θεσμικοῦ χαρακτήρα. Τὰ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει σὲ διάφορα προηγούμενα σημεῖα:

1 Σταθερότητα τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου
2 Αὐστηρὴ τήρηση τῶν νόμων
3 Διαφάνεια καὶ λογοδοσία τῶν ἀρχόντων γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ δημόσιου χρήματος
4 Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν περιουσιῶν μὲ κοινὴ ἐκμετάλλευση
5 Ἐξασφάλιση τῆς περιουσίας τῶν πολιτῶν (ἀποφυγὴ δημεύσεων)
6 Κοινὰ συσσίτια γιὰ ὅλους καὶ κοινὴ λατρεία τῶν θεῶν.

Παρότι στὶς ἀρχαῖες πόλεις δὲν παρουσιάζονταν συγκυριακὲς οἰκονομικὲς κρίσεις καὶ ἐξάρσεις τῆς ἀνεργίας καὶ τῆς φτώχειας λόγω οἰκονομικῆς ὕφεσης, φτωχοὶ πολίτες ὑπῆρχαν. Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει ὅτι

ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ πλούσιους καὶ φτωχοὺς πολίτες μεγάλης σημασίας καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος. Θεωροῦσε ἐπίσης τὴν ὑλικὴ εὐημερία καὶ τὸν πλοῦτο σημαντικὸ παράγοντα γιὰ τὴν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων. Προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ φτώχεια καὶ νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ ἄποροι πολίτες, ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τέσσερις προτάσεις. Καταρχάς, κάνει τὴ σημαντικὴ παρατήρηση ὅτι ἡ καταβολὴ μισθοῦ στοὺς φτωχοὺς πολίτες γιὰ τὴ συμμετοχή τους στὶς συνελεύσεις τοῦ δήμου δὲν λύνει τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας, διότι οἱ φτωχοὶ πολίτες θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τὶς ἴδιες ἀνάγκες καὶ τὴν ἴδια ἔλλειψη πόρων. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, «αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ βοήθεια πρὸς τοὺς ἄπορους πολίτες εἶναι ὅπως ὁ τρύπιος πίθος»[3] (*Πολιτικὰ* 1320a 31–32). Ὡστόσο δὲν προτείνει τὴν κατάργηση αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ. Προτείνει ὅμως ἡ καταβολὴ νὰ γίνεται γιὰ συμμετοχὴ σὲ συνελεύσεις ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες, οἱ δὲ πλούσιοι νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν

3. Μὲ τὴν ἔκφραση *τετρημένος πίθος* ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὸν μύθο τῶν Δαναΐδων, τῶν πενήντα θυγατέρων τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ἄργους Δαναοῦ, οἱ ὁποῖες, ἐπειδὴ σκότωσαν τοὺς συζύγους τους, καταδικάστηκαν στὸν Ἅδη νὰ γεμίσουν μὲ νερὸ ἕνα πιθάρι χωρὶς πάτο, πρᾶγμα ἀδύνατον.

μισθῶν, ἀφοῦ βέβαια ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναλαμβάνουν δαπάνες γιὰ ἄσκοπες καὶ ἀνώφελες λειτουργίες. Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει ὄχι μόνο τὴν ἀπαλλαγὴ τῶν πλουσίων, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ καὶ τὴν κατάργηση τῶν ἄσκοπων καὶ ἀνώφελων λειτουργιῶν, διότι, ἂν ἡ δαπάνη τῶν λειτουργιῶν ἐπρόκειτο νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ δημόσιο χρῆμα, τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν μηδενικὸ γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικά.

Δεύτερον, ἀντὶ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες νὰ προσπαθοῦν νὰ γεμίσουν τὸν τρύπιο πίθο μὲ βοηθήματα πρὸς τοὺς ἄπορους πολίτες, πρέπει νὰ φροντίζουν ὥστε νὰ μὴν εἶναι ὁ λαὸς πολὺ φτωχός, διότι ἡ μεγάλη φτώχεια δημιουργεῖ προβλήματα στὴ δημοκρατία. Ἡ βασικὴ πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι νὰ ἔχει ὁ λαὸς μακροχρόνια εὐπορία καὶ ὄχι βοηθήματα γιὰ νὰ ἀνακουφίζεται ἡ φτώχεια του. Γράφει χαρακτηριστικά:

> Ὁ πολιτικὸς ἄνδρας ποὺ ἀληθινὰ ἀγαπάει τὸν λαὸ (...) πρέπει νὰ βρίσκει τὰ κατάλληλα μέσα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ καταστεῖ δυνατὸν νὰ ἔχει ὁ λαὸς μακροχρόνια εὐπορία. Ἐπειδὴ αὐτὸ συμφέρει καὶ τοὺς εὔπορους πολίτες, εἶναι ἐπιβεβλημένο οἱ ἄρχοντες νὰ συναθροίζουν ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὶς δημόσιες προσόδους καὶ αὐτὰ ὅλα μαζὶ νὰ τὰ διανέμουν στοὺς ἄπορους πολίτες μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ δύναται ὁ καθένας (φτωχὸς) νὰ συγκεντρώνει τὸ ποσὸ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἀ-

ποκτήσει ἕνα μικρὸ χωράφι, διαφορετικά, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ κάνει αὐτό, νὰ χρησιμοποιήσει τὸ ποσὸ ὡς κεφάλαιο γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἐμπόριο ἢ μὲ κάποια γεωργικὴ ἐργασία (*Πολιτικὰ* 1320a 32–1320b 1).

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας δὲν ἀντιμετωπίζεται μὲ ἐπιδόματα καὶ ἐνισχύσεις διαφόρων τύπων. Τὰ ἐπιδόματα ἀνακουφίζουν τοὺς φτωχοὺς ποὺ τὰ λαμβάνουν ἀλλὰ δὲν λύνουν τὸ πρόβλημα. Αὐτὸ ποὺ ἀπαιτεῖται εἶναι βοήθεια πρὸς τοὺς φτωχοὺς ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ λύσουν οἱ ἴδιοι τὸ πρόβλημά τους ὁριστικά.

Τρίτον, προτείνει οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες νὰ μιμοῦνται κάτι ποὺ ἔκαναν οἱ Ταραντίνοι, οἱ κάτοικοι τοῦ Τάραντα, οἱ ὁποῖοι παρέχουν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ, στοὺς ἄπορους πολίτες τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὰ κτήματα κερδίζοντας ἔτσι τὴν εὔνοια τοῦ λαοῦ. Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μὲ κοινὴ ἐκμετάλλευση σύμφωνα μὲ τοὺς τρόπους ποὺ θὰ προσδιορίζει ὁ νομοθέτης (1320b 9–11).

Τέταρτον, προτείνει μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς, ποὺ εἶναι εὐφυεῖς καὶ φρόνιμοι ἄνθρωποι, νὰ ξεχωρίζουν τοὺς ἄπορους ποὺ ἔχουν ἱκανότητες καὶ νὰ τοὺς βοηθοῦν ὥστε νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν ἐργασία (*Πολιτικὰ* 1320b 7–9).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ βασική ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέουν οἱ πολιτικὲς προτάσεις τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζεται ὅταν οἱ πολίτες εἶναι εὐχαριστημένοι. Οἱ κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, κυρίως ἀνάμεσα σὲ πλούσιους καὶ φτωχούς, καὶ ἡ ἀνισότητα γενικῶς διαταράσσουν τὸ πολίτευμα. Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἔχει τὸν χαρακτήρα πολιτικῆς γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ οἰκονομικὴ συγκυρία (δὲν εἶναι δηλαδὴ δημοσιονομικὴ ἢ νομισματικὴ πολιτική, ὅπως λέμε σήμερα) ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ καλὴ καὶ σταθερὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας μὲ μέτρα δομικοῦ χαρακτήρα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ πολιτική, δηλαδὴ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς φτώχειας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται πλήρως αὐτὸ ποὺ πολλοὶ σημερινοὶ πολιτικοὶ ἡγέτες ἀδυνατοῦν νὰ κατανοήσουν, ὅτι δηλαδὴ τὰ μέτρα προσωρινῆς ἐνίσχυσης τῶν φτωχῶν μὲ ἐπιδόματα μπορεῖ νὰ προσφέρουν κάποια ἀνακούφιση ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν λύση. Ἡ λύση τοῦ προβλήματος εἶναι νὰ ἐνταχθοῦν μὲ διάφορους τρόπους οἱ φτωχοὶ πολίτες στὴν παραγωγικὴ διαδικασία.

3.11 ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Στὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν, ὁ Μάλθος (1766–1834) ἀναφέρεται ὡς ὁ πρῶτος οἰκονομολόγος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ ὡς κρίσιμης σημασίας μεταβλητὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας. Πρὶν ἀπὸ τὸν Μάλθο, ἀναφορὲς στὸν πληθυσμὸ σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομία καὶ τοὺς παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὸ μέγεθός του, ἔγιναν ἀπὸ τὸν Μοντεσκιέ, τὸν Βενιαμὶν Φραγκλίνο, τὸν Γκούντγουικ κ.ἄ. Πάντως ὁ πρῶτος ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ στὸ πλαίσιο τῆς οἰκονομίας εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος στὰ *Πολιτικὰ* ἐξετάζει τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὴν ἔκτασή της. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μάλθος, στὴν πρώτη ἔκδοση (1798) τοῦ *Δοκιμίου ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πληθυσμοῦ*, δὲν ἀναφέρει τὸν Ἀριστοτέλη, παρότι ἐκφράζει παρόμοιες ἀπόψεις. Στὶς ἑπόμενες ὅμως ἐκδόσεις ἀναφέρεται στὸν Ἀριστοτέλη καὶ σὲ ἄλλους κλασικοὺς συγγραφεῖς, πιθανότατα ἐπειδὴ χρειαζόταν ὑποστήριξη ἔναντι τῶν ἀντιδράσεων ποὺ προκάλεσε τὸ ἔργο του.[4]

4. Ἀναφορὲς στὶς ἀριστοτελικὲς σκέψεις γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ τὴν ἀνάγκη πληθυσμιακοῦ ἐλέγχου ὑπάρχουν σὲ πολλὰ σύγχρονα ἐγχειρίδια. Βλ. π.χ. Spengler/Allen, σ. 40. Ἕνα

Τὰ σημεῖα ἐκκίνησης στὴν ἀριστοτελικὴ ἀνάλυση εἶναι δύο, ἡ αὐτάρκεια τῆς πόλης καὶ ἡ ἰσχύς της. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, ἡ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ ἔκταση τῆς ἐπικράτειας τῆς πόλης (πόση καὶ μὲ ποιὰ χαρακτηριστικὰ) εἶναι τὰ στοιχεῖα μὲ βάση τὰ ὁποῖα ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ νομοθέτης θὰ μπορέσουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ εὐτυχισμένη πόλη. Γράφει ὁ Ἀριστοτέλης:

> Εἶναι λοιπὸν τὸ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο παρέχεται στὸν πολιτικό, πρῶτον, τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων, πόσοι δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι αὐτοὶ καὶ τί λογῆς περίπου κατὰ τὴ φύση τους, καὶ ὁμοίως ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτεια τῆς πόλης, πόση πρέπει νὰ εἶναι καὶ τί λογῆς περίπου (*Πολιτικὰ* 1326a 5–8).

Φυσικὰ δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ ἀριθμὸ κατοίκων οὔτε σὲ ἀριθμὸ στρεμμάτων. Πρέπει ὅμως ἡ σχέση τῆς ποιότητας καὶ τῆς ποσότητας γῆς ποὺ ἀνήκει στὴν πόλη πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ της νὰ εἶναι τέτοια ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει αὐτάρκεια καὶ ἰσχύ:

> Κατ' ἀνάγκη τέτοιου εἴδους περιοχὴ εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία παράγει τὰ πάντα, διότι τὸ νὰ ὑπάρχουν τὰ πάν-

---

πρόσφατο ἄρθρο εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένο στὴν ἀνάλυση περὶ πληθυσμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη: Kreager (2008).

> τα καὶ τὸ νὰ μὴν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τίποτα σημαίνει αὐτάρκεια. Κατὰ τὸ πλῆθος πάλι καὶ τὸ μέγεθος νὰ εἶναι ἡ περιοχὴ τόση ὥστε οἱ κάτοικοί της νὰ δύνανται νὰ ζοῦν ζωὴ ποὺ ἁρμόζει σὲ ἐλεύθερους πολίτες καὶ σώφρονα κατὰ τὶς ὧρες τῆς ἀνάπαυσής τους (*Πολιτικὰ* 1326b 28–32).

Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ μιὰ ἀναλογία ἔκτασης πρὸς πληθυσμὸ ἡ ὁποία θὰ εἶναι ἄριστη ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι θὰ ἐξασφαλίζει αὐτάρκεια καὶ ἰσχύ. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ εἶναι παρόμοια μὲ τὴ σχέση γῆς καὶ ἐργασίας στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία, τὴ σχέση μὲ τὴν ὁποία ἐπιτυγχάνεται τὸ μέγιστο κατὰ κεφαλὴ προϊόν. Πέραν ὅμως μιᾶς ἀναλογίας τὴν ὁποία πρέπει νὰ εἶχε κατὰ νοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης προβαίνει σὲ ρητὲς δηλώσεις περὶ περιορισμένου μεγέθους τόσο τοῦ πληθυσμοῦ ὅσο καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης:

> Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ πόλη στὴν ὁποία, μαζὶ μὲ τὸ μέγεθος, ἰσχύει καὶ ἡ προϋπόθεση ποὺ προαναφέραμε (ἐνν. τὸ περιορισμένο πλῆθος) εἶναι κατ' ἀνάγκη ἡ κάλλιστη πόλη (*Πολιτικὰ* 1326a 34–35).

Πιὸ κάτω ἀναφέρει:

> Καθὼς εἴπαμε προηγουμένως ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῶν κατοίκων τῆς πόλης πρέπει νὰ εἶναι περιορισμένος (*εὐσύνοπτος*), ἔτσι καὶ ἡ ἐπικράτειά της πρέπει νὰ

εἶναι περιορισμένη (*εὐσύνοπτος*), διότι αὐτὸ θὰ συντελέσει ὥστε νὰ τὴν ὑπερασπίζουν εὔκολα οἱ κάτοικοί της (*Πολιτικὰ* 1327a 1–3).

Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾶ ὁρισμένα ὅρια, δηλαδὴ νὰ μὴν εἶναι οὔτε πολὺ μικρὸς οὔτε πολὺ μεγάλος, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

(α) Ἂν ὁ πληθυσμὸς εἶναι ὑπερβολικὰ λίγος, τότε ἡ πόλη δὲν θὰ ἔχει αὐτάρκεια καὶ ἔτσι ἀναιρεῖται ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε, «ἐφόσον ἡ πόλη εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν της μὲ τὰ δικά της μέσα (*ἡ δὲ πόλις αὔταρκες*)» (*Πολιτικὰ* 1326b 3). Συνεπῶς τὸ κατώτερο ὅριο τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῆς πόλης εἶναι ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἐξασφαλίζει αὐτάρκεια.

(β) Ἂν ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλος, τότε ἡ διοίκηση τῆς πόλης σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους θὰ εἶναι δύσκολη καὶ ἴσως ἀδύνατη, γιατὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν μπορεῖ εὔκολα νὰ ὑπάρξει τάξη καὶ εὐνομία: «Ὁ νόμος εἶναι κάποιου εἴδους τάξη καὶ ἡ εὐνομία εἶναι κατ' ἀνάγκη καλὴ τακτοποίηση (*εὐταξίαν*), ἐνῶ ὁ τεράστιος ἀριθμὸς κατοίκων σὲ μιὰ πόλη δὲν μπορεῖ νὰ μετέχει στὴν τάξη» (*Πολιτικὰ* 1326a 29–32). Ὡς παραδείγματα τῶν δυσκολιῶν διοίκησης σὲ μιὰ πόλη μὲ ὑ-

περπληθυσμὸ ἀναφέρονται δύο: «διότι ποιὸς θὰ εἶναι στρατηγὸς τοῦ τεράστιου πλήθους ἢ ποιὸς κήρυκας, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἔχει τὴ φωνὴ τοῦ Στέντορα;»[5] (*Πολιτικὰ* 1326b 5–7).

(γ) Ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλος, θὰ εἶναι δύσκολο νὰ παρθοῦν σωστὲς ἀποφάσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατανομὴ τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τῶν πολιτῶν. Ἡ σωστὴ κατανομὴ τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων προϋποθέτει νὰ γνωρίζονται οἱ πολίτες μεταξύ τους, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συμβαίνει σὲ μιὰ πολυάνθρωπη πόλη. Ἔτσι οἱ ἀποφάσεις θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκη πρόχειρες.

Οἱ λόγοι (β) καί (γ) ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ καὶ οἱ δυσκολίες ποὺ ἀνακύπτουν γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ λειτουργία καὶ διοίκηση τῆς πόλης μπορεῖ εὔκολα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶναι ἀνάλυση ἀρνητικῶν οἰκονομιῶν κλίμακας, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴ σύγχρονη θεωρία. Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ προβλήματα συντονισμοῦ καὶ πληροφόρησης ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ μεγάλο μέγεθος, τῆς ἐπιχείρησης ἂς ποῦμε,

---

5. Ὁ ὁμηρικὸς ἥρωας Στέντωρ (*Ἰλιάδα* Ε 785–786) εἶχε τόσο δυνατὴ φωνὴ ὅσο πενήντα ἄντρες μαζί, καὶ ἡ φωνή του μποροῦσε νὰ ἀκουστεῖ σὲ ὅλο τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν. Ἐξοῦ καὶ ἡ στεντόρεια φωνή.

μειώνουν τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς λειτουργίας. Ἡ αὔξηση τοῦ μεγέθους μέχρι ὁρισμένου σημείου αὐξάνει τὴν ἀποτελεσματικότητα, ἀλλὰ ἡ ὑπερβολικὴ ἀνάπτυξη δημιουργεῖ αἰτίες ἀναποτελεσματικότητας καὶ δυσκολεύει τὴν ἀκριβὴ καὶ ἄμεση πληροφόρηση, τὸν συντονισμὸ τῶν ἀποφάσεων, τὸν συντονισμὸ τῶν λειτουργιῶν κλπ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύοντας τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης.

Ὡς πρὸς τὸν περιορισμὸ τῆς ἔκτασης τῆς πόλης, ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εἶναι περιορισμένη. Τὸ κάτω ὅριο τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει ἡ πόλη αὐτάρκεια, ἐνῶ τὸ ἄνω τὸ καθορίζει ἡ ἀνάγκη νὰ μποροῦν οἱ πολίτες νὰ ὑπερασπίζουν μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὴν πόλη τους. Ἴσως προκαλεῖ ἐρωτηματικὰ ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ ὑπεράσπιση τῆς πόλης εἶναι πιὸ δύσκολη ὅταν ἡ ἔκτασή της ὑπερβεῖ ὁρισμένα ὅρια. Πιθανῶς ἡ ἄποψή του σχετίζεται μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μὲ τὴν τεχνολογία τοῦ πολέμου, μὲ τὴ βραδύτητα τῶν μετακινήσεων καὶ τῶν μεταφορῶν καὶ μὲ ἄλλους παράγοντες ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία ἀπομακρυσμένων περιοχῶν.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ παρουσιάζει κάποιο πρόβλημα, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ὑπάρχουν τρία μεγέθη, ἐδαφικὴ

ἔκταση (Δ), πληθυσμὸς (Π), καὶ ἀναλογία ἐδαφικῆς ἔκτασης πρὸς πληθυσμὸ $\left(\frac{\Delta}{\Pi}\right)$, τὰ ὁποῖα φαινομενικὰ προσδιορίζονται ἀνεξάρτητα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀδύνατον. Ἂν τὰ δύο προσδιορισθοῦν ἀνεξάρτητα, τὸ τρίτο προσδιορίζεται κατ᾽ ἀνάγκη ταυτόχρονα. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν ἐννοεῖ ὅτι καὶ τὰ τρία μεγέθη μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν ἀνεξάρτητα. Αὐτὸ ποὺ εὔλογα μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἐννοεῖ καθίσταται σαφὲς μὲ τὸ ἀκόλουθο Διάγραμμα 5. Ὁ ὁριζόντιος ἄξονας μετρᾶ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅταν ὁ πληθυσμὸς ἔχει μέγεθος Π_1, ἐξασφαλίζεται αὐτάρκεια χωρὶς προβλήματα γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τὴν ἐπαρκὴ πληροφόρηση. Τὸ μέγεθος Π_2 εἶναι ἐκεῖνο πέραν τοῦ ὁποίου ἀρχίζουν σοβαρὰ προβλήματα διοίκησης. Ἄρα τὰ ὅρια τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι: Π_1 τὸ κατώτατο (πέραν τοῦ ὁποίου ἡ *πόλις* εἶναι αὐτάρκης) καὶ Π_2 τὸ ἀνώτατο (πέραν τοῦ ὁποίου ἡ *πόλις* ἀποκτᾶ προβλήματα διοίκησης). Ὁ κάθετος ἄξονας μετρᾶ τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς πόλης. Ἡ ἔκταση Δ_1 εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ αὐτάρκεια, ἐνῶ ἡ Δ_2 εἶναι ἡ ἔκταση ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν καλύτερη ἄμυνα καὶ πέραν αὐτῆς ἡ ἄμυνα δὲν εἶναι ἡ καλύτερη δυνατή. Ἄρα τὰ ὅρια γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης εἶναι Δ_1, τὸ κατώτατο ἀναγκαῖο γιὰ αὐτάρκεια, καὶ Δ_2 τὸ ἀνώτατο, πέραν τοῦ ὁποίου ἡ ἄμυνα τῆς *πόλεως* δὲν εἶναι ἡ καλύτερη

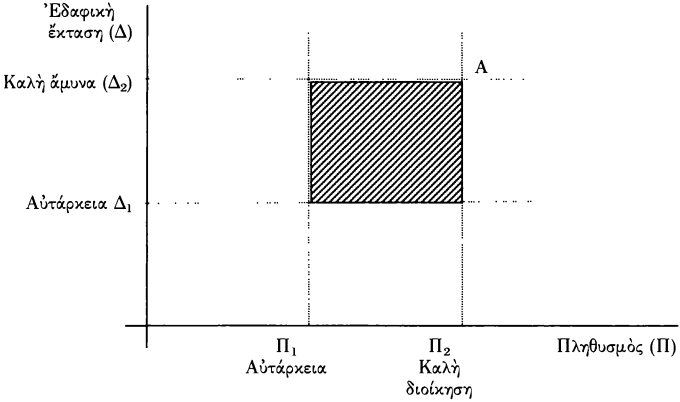

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

δυνατή. Ἡ διαγραμμισμένη περιοχὴ περιέχει τὸ σύνολο τῶν συνδυασμῶν ἐδάφους καὶ πληθυσμοῦ ποὺ εἶναι ἐφικτοὶ καὶ ἐξασφαλίζουν αὐτάρκεια, ἀποτελεσματικὴ διοίκηση, ἐπαρκὴ πληροφόρηση καὶ καλὴ ἄμυνα. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ καλύτερου συνδυασμοῦ ἐδάφους καὶ πληθυσμοῦ δὲν εἶναι προφανής. Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ὁ καλύτερος συνδυασμὸς εἶναι τοῦ σημείου Α ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ ἀνώτατα ὅρια ἐδάφους καὶ πληθυσμοῦ. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι σωστό, διότι ἔδαφος καὶ πληθυσμὸς ἀλληλεπιδροῦν στὰ ἐπίπεδα αὐτάρκειας, καλῆς διοίκησης, πληροφόρησης καὶ ἄμυνας. Γιὰ παράδειγμα, ἐνῶ ἡ μεγαλύτερη αὐτάρκεια ὡς πρὸς τὸν πληθυσμό, ἀνεξαρ-

τήτως ἐδάφους, εἶναι τὸ σημεῖο Π_2 καὶ ἡ μεγαλύτερη αὐτάρκεια ὡς πρὸς τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση, ἀνεξαρτήτως πληθυσμοῦ, εἶναι τὸ Δ_2, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἀλληλεπίδραση ἐδάφους καὶ πληθυσμοῦ, τότε ἡ μεγαλύτερη αὐτάρκεια ἐπιτυγχάνεται σὲ κάποιο ἄλλο σημεῖο. Κατὰ συνέπεια, ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐνδιαφέρεται νὰ προσδιορίσει μιὰ περιοχή, ὅπως ἡ διαγραμμισμένη περιοχὴ τοῦ διαγράμματος, χωρὶς νὰ ἐξετάζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ ἐπακριβῶς ὁ ἐπιθυμητὸς συνδυασμὸς ἐδάφους καὶ πληθυσμοῦ.

Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀφήνεται ἀπροσδιόριστο στὴν παροῦσα ἀνάλυση, δηλαδὴ ὁ ἄριστος λόγος ἔκτασης πρὸς πληθυσμό, προσδιορίζεται σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν *Πολιτικῶν* μὲ βάση τὸν τρόπο ζωῆς τῶν πολιτῶν ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πρέποντα γιὰ τοὺς πολίτες (βλ. παρακάτω).

3.12 Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Ἡ προηγούμενη ἀνάλυση ἀναφέρεται στὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὴ σχέση πληθυσμοῦ πρὸς ἐδαφικὴ ἔκταση. Μιὰ ἐπιπλέον μεταβλητὴ ποὺ εἰσάγει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἐξέταση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ σύνθεσή του. Ὁ πολίτης ἔχει διαφορετικὴ σημασία

γιὰ τὴν πόλη ἀπὸ τὸν δοῦλο, τὸν μέτοικο ἢ τὸν ξένο. Γράφει σχετικά:

> Εἶναι ἴσως ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχει στὶς πόλεις μεγάλος ἀριθμὸς καὶ δούλων καὶ μετοίκων καὶ ξένων, ἀλλὰ πρέπει νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη πόσοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἀποτελοῦν μέρος τῆς *πόλεως* (*Πολιτικὰ* 1326a 18–20),

νὰ λαμβάνουμε δηλαδὴ ὑπόψη πόσοι εἶναι πολίτες καὶ ἀποφασίζουν, συνεπῶς, γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῆς πόλης. Καὶ ἀμέσως πιὸ κάτω προσθέτει:

> Διότι ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀριθμοῦ τους (ἐνν. τῶν πολιτῶν) εἶναι ἔνδειξη (*σημεῖον*) ὅτι ἡ πόλη εἶναι μεγάλη (...)· διότι πράγματι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα ἡ μεγάλη πόλη καὶ ἡ πολυάνθρωπη πόλη (*Πολιτικὰ* 1326a 21–25).

Ἡ ἀναγκαία ὕπαρξη ξένων καὶ μετοίκων στὴν πόλη εἶναι ἕνας πρόσθετος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ πληθυσμὸς τῶν πολιτῶν δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει συγκεκριμένο ὅριο. Αὐτὸ ἰσχύει ἐπειδὴ σὲ μιὰ πολυάνθρωπη πόλη

> εἶναι ἐπιπλέον εὔκολο νὰ λαμβάνουν μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ ξένοι καὶ μέτοικοι, διότι δὲν εἶναι δύσκολο λόγω τοῦ ὑπερβολικοῦ πληθυσμοῦ νὰ διαφεύγουν τὴν προσοχὴ (*Πολιτικὰ* 1326b 20–22).

Ἡ παρουσία δούλων, μετοίκων καὶ ξένων ἀναφέρεται ὅτι εἶναι ἴσως ἀναγκαία στὴν πόλη, χωρὶς ὡστόσο νὰ προσδιορίζεται ὁ λόγος. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ λόγος εἶναι οἰκονομικός. Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν στοιχείων εἶναι ἔντονη στὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, λέγοντας ὅτι «εἶναι ἴσως ἀναγκαία», δέχεται πὼς ἡ συμβολή τους στὴν οἰκονομία εἶναι θετική. Ἡ συμμετοχή τους ὅμως στὰ πολιτικὰ πράγματα ἀποτελεῖ νόθευση τοῦ πολιτεύματος. Οἱ ἀποφάσεις τῆς πόλης πρέπει νὰ λαμβάνονται ἀπὸ πολίτες καὶ μόνον. Συνεπῶς ὅ,τι διευκολύνει τὴ συμμετοχὴ τῶν ξένων στὴν πολιτικὴ ζωή, ὅπως ἡ πολυανθρωπία, πρέπει νὰ ἐξοβελίζεται.[6]

---

6. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης εἶναι ἴσως ἀντίδραση στὶς προτάσεις τοῦ Ξενοφώντα. Ὁ Ξενοφῶν προτείνει νὰ φροντίζουν οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ τοὺς μετοίκους, «διότι ἡ πρόσοδος τῆς πόλης ποὺ προέρχεται ἀπὸ τοὺς μετοίκους νομίζω ὅτι εἶναι πάρα πολὺ καλή, ἐπειδὴ οἱ μέτοικοι, ποὺ ἐξοικονομοῦν μόνοι τους τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ συντήρησή τους καὶ παρέχουν πολλὲς ὠφέλειες στὶς πόλεις, δὲν λαμβάνουν μισθό, ἀλλὰ πληρώνουν τὸν φόρο τῶν μετοίκων» (*Πόροι ἢ Περὶ προσόδων*, II, 1, 3–II, 2, 1). Τὸ ἔργο γράφτηκε περίπου τὸ 365 π.Χ. καὶ εἶναι προγενέστερο τῶν *Πολιτικῶν*. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη του πρόταση ὁ Ξενοφῶν ἔχει κατακριθεῖ, ἐφόσον δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὶς πολιτικὲς

3.13 ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Στὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέραμε καὶ σχολιάσαμε πιὸ πάνω, ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὰ ὅρια γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης τῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὰ προβλήματα διοίκησης ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνακύψουν ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν καλὴ ἄμυνα τῆς πόλης. Μνημονεύει ἐπίσης ἐπιτροχάδην τὸ πρόβλημα ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων, τῶν μετοίκων καὶ τῶν ξένων εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλος σὲ σχέση μὲ τῶν πολιτῶν. Σὲ δύο ἄλλα σημεῖα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὴν περιουσία τῶν πολιτῶν.

Στὸ Βιβλίο Β τῶν *Πολιτικῶν* ἀσκεῖ κριτικὴ στὶς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ μέγεθος τῆς κτηματι-

---

καὶ κοινωνικὲς συνέπειές της. Ὁ Γιάννης Κορδάτος, στὴν εἰσαγωγή του στὴν ἀνωτέρω ἔκδοση, ἐξηγεῖ τὴν ἀδιαφορία τοῦ Ξενοφώντα γιὰ τὶς συνέπειες αὐτὲς λέγοντας ὅτι «ἐκεῖνον τὸν καιρὸ οὔτε ὁ Ξενοφῶν, οὔτε ὁ Πλάτων, οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης, οὔτε κανένας ἄλλος σοφὸς ἢ δημοσιολόγος, εἶχαν ἀνεπτυγμένη ἐθνικὴ συνείδηση καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀντίκριζαν τὰ προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς καὶ ἠθικῆς κρίσεως τοῦ καιροῦ τους ἀπὸ τὴ μεριὰ αὐτὴ» (σ. 10). Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη προκύπτει ὅτι τὸ σχόλιο τοῦ Κορδάτου εἶναι χονδροειδῶς ἀνακριβές.

κῆς περιουσίας (ὅπως ἐκφράζονται στοὺς *Νόμους*) καὶ γράφει:

> Λέει (ἐνν. ὁ Πλάτων) ὅτι τὸ μέγεθος τῆς κτηματικῆς περιουσίας κάθε πολίτη πρέπει νὰ εἶναι τόσο ὥστε νὰ ζεῖ μὲ τρόπο σώφρονα, καὶ τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ἔλεγε κάποιος ὥστε νὰ ζεῖ καλά. Διότι ἡ λεκτικὴ αὐτὴ διατύπωση ἔχει καθολικὴ (γενικὴ) μᾶλλον ἔννοια. Ἐκτὸς ὅμως τούτου εἶναι ἐπιπλέον δυνατὸν νὰ ζεῖ κάποιος σώφρονα βίο, ἀλλὰ ὁ βίος αὐτὸς νὰ εἶναι ταλαίπωρος (*Πολιτικὰ* 1265a 29–32).

Ὁ προσδιορισμὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τοῦ ἐνδεικνυόμενου μεγέθους γιὰ τὴν κτηματικὴ περιουσία χρειάζεται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, συμπλήρωση. Δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ κτηματικὴ περιουσία ποὺ ἐπιτρέπει βίο σώφρονα, διότι πρέπει νὰ ζεῖ κανεὶς καὶ κατὰ τρόπο γενναιόδωρο. Ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ πολίτη πρέπει νὰ εἶναι τέτοιου μεγέθους ὥστε ἡ ζωὴ τῶν πολιτῶν νὰ μὴν εἶναι ἐπίπονη ἀλλὰ οὔτε πολυτελὴς καὶ σπάταλη. Γράφει:

> Ἐπιτυχέστερος ὅμως φαίνεται ὁ ἀκόλουθος ὁρισμός, νὰ λέμε δηλαδὴ τοῦτο: νὰ διάγει κάποιος τὸν βίο του μὲ σώφρονα καὶ γενναιόδωρο τρόπο, διότι χωρὶς τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο, στὴ μιὰ περίπτωση τὸ ἐπακολούθημα θὰ εἶναι βίος τρυφηλὸς καὶ στὴν ἄλλη βίος ἐπίπονος. (...) ὥστε καὶ οἱ ἕξεις ποὺ πρέπει νὰ ἐπιλέγονται γιὰ

τὴ χρησιμοποίηση τῆς περιουσίας αὐτὲς εἶναι κατ' ἀνάγκη (ἐνν. ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ γενναιοδωρία)» (*Πολιτικὰ* 1265a 32–38).

Ἡ δεύτερη κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀφορᾶ μιὰ παράλειψη τοῦ Πλάτωνα. Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ Πλάτων καθόρισε ἴση κτηματικὴ περιουσία γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες, δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν καὶ ἄφησε ἀτακτοποίητο τὸ ζήτημα τῶν γεννήσεων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐνδεχόμενες μεταβολὲς στὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἄλλαζαν τὴν ἐπιθυμητὴ σχέση κτηματικῆς περιουσίας καὶ πληθυσμοῦ. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ ὁ Πλάτων δὲν προβλέπει ἀναδιανομὴ τῶν περιουσιῶν, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὁρισμένοι πολίτες νὰ εἶναι χωρὶς περιουσία καὶ χωρὶς εἰσοδήματα.

> Τὸ νὰ παραμελεῖται ὅμως τὸ θέμα αὐτὸ (ἐνν. τοῦ καθορισμοῦ τῶν γεννήσεων), καθὼς συμβαίνει στὶς περισσότερες πόλεις, γίνεται κατ' ἀνάγκη αἰτία πενίας γιὰ τοὺς πολίτες, καὶ ἡ πενία προξενεῖ στὶς πόλεις ἀναστατώσεις καὶ κακουργήματα (*Πολιτικὰ* 1265b 10–13).

Τὴν ἴδια γνώμη διατυπώνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν κριτική του γιὰ πολιτικὰ συστήματα σὰν αὐτὸ ποὺ πρότεινε ὁ Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος. Γράφει:

> Ἀλλὰ δὲν πρέπει οὔτε αὐτὸ νὰ διαφεύγει τὴν προσοχὴ (...) ὅτι δηλαδὴ οἱ νομοθέτες, καθορίζοντας τὸ ποσὸ τῆς περιουσίας τῶν πολιτῶν, πρέπει νὰ καθορίζουν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν τέκνων, διότι, ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν τέκνων ξεπερνάει τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας, κατ' ἀνάγκη ὁ σχετικὸς νόμος (ποὺ καθορίζει τὸ ποσὸν τῆς περιουσίας τοῦ καθενὸς) καταργεῖται, ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κατάργησή του εἶναι κακὸ πράγμα νὰ γίνονται πολλοὶ πολίτες ἀπὸ πλούσιοι φτωχοὶ (*Πολιτικὰ* 1266b 8–13).

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα, ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων καὶ οἱ συνακόλουθες μεταβολὲς τοῦ πληθυσμοῦ δὲν εἶναι πρόβλημα δημογραφικό, ἀλλὰ μᾶλλον οἰκονομικό, ἐφόσον ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν αὔξηση ἢ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ per se, ἀλλὰ γιὰ τὴ διατήρηση τῆς σχέσης κτηματικῆς περιουσίας πρὸς πληθυσμὸ προκειμένου νὰ ἐξασφαλίζεται ἕνας τρόπος ζωῆς σώφρων καὶ γενναιόδωρος, ἤτοι χωρὶς φτώχεια ἀλλὰ καὶ χωρὶς πολυτέλεια καὶ σπατάλη, δηλαδὴ ὁ ἄριστος βίος.

Εἴχαμε πεῖ προηγουμένως ὅτι τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης τῆς πόλης (Δ), τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ (Π) καὶ ὁ λόγος ἔκτασης πρὸς πληθυσμὸ $\left(\frac{\Delta}{\Pi}\right)$ δὲν μποροῦν νὰ προσδιορίζονται ἀνεξάρτητα. Ἂν προσ-

διορίσουμε τὰ δύο μεγέθη, τὸ τρίτο προσδιορίζεται ταυτόχρονα. Ἡ ἐξέταση τῆς σχέσης περιουσίας πρὸς πληθυσμὸ ὑποδεικνύει ὅτι οἱ δύο μεταβλητὲς ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὡς ἀνεξάρτητες εἶναι ἡ ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς πόλης καὶ ἡ σχέση ἔκτασης πρὸς πληθυσμὸ ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τέτοια κτηματικὴ περιουσία γιὰ τὸν πολίτη ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ διάγει βίο σώφρονα καὶ γενναιόδωρο. Στὴ συνέχεια μπορεῖ ἀμέσως νὰ προσδιορισθεῖ ὁ πληθυσμός, διότι, ἂν γνωρίζουμε τὸ $\left(\frac{\Delta}{\Pi}\right)$ καὶ τὸ (Δ), γνωρίζουμε καὶ τὸ (Π). Ἡ πληθυσμιακὴ πολιτικὴ ποὺ προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων, ἔτσι ὥστε νὰ διατηρεῖται ὁ ἐπιθυμητὸς λόγος ἐδάφους πρὸς πληθυσμό.

Τὸ κρίσιμο μέγεθος σὲ αὐτὴ τὴν ἀνάλυση τῆς περιουσίας καὶ τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ μεταξύ τους σχέση. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν εἶναι τεχνολογική. Τὰ ὅρια στὰ μεγέθη τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κεφάλαιο τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν περιουσία τῶν πολιτῶν, καὶ τοῦ πληθυσμοῦ προσδιορίζονται ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω καὶ οἱ ὁποῖοι μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι εἶναι παράγοντες τεχνολογικοί, ἀλλὰ ἡ σχέση ἐδαφικῆς ἔκτασης πρὸς πληθυσμὸ εἶναι στόχος τῆς πολιτικῆς ποὺ ἐπιτυγχάνεται μέσω τοῦ ἐλέγχου τῶν γεννήσεων. Ὁ στόχος αὐτὸς ἐπιλέγεται μὲ τρόπον ὥστε οἱ πολίτες νὰ μπο-

ροῦν νὰ ζοῦν χωρὶς ἐλλείψεις ἀλλὰ καὶ χωρὶς πολυτέλεια, νὰ ζοῦν δηλαδὴ μὲ τρόπο «σώφρονα καὶ γενναιόδωρο».

3.14 ΤΟ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς πόλης, γιὰ τὴ δημόσια καὶ τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία, γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἐπιπέδου ζωῆς τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι ἱκανοποιητικό, ἀλλὰ ὄχι πολυτελὲς καὶ σπάταλο, μέσω τοῦ ἐλέγχου τῶν γεννήσεων, εἶναι στοιχεῖα ἑνὸς ὑποδείγματος ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μακροοικονομικὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῆς πόλης. Τὸ ὑπόδειγμα αὐτὸ εἶναι μακροχρόνιο, δεδομένου ὅτι βασίζεται στὶς μεταβολὲς τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ ὁποῖες μόνον μακροχρόνια μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ ὑπόδειγμα δὲν εἶναι ἀμιγῶς οἰκονομικό, διότι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνάλυσης δὲν εἶναι ἡ μέγιστη παραγωγὴ ἢ ἡ μέγιστη ἀπασχόληση, ἀλλὰ ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ εὐστάθεια τῆς πόλης, ἡ «σωτηρία» της.

Στὰ προηγούμενα ἔχουμε ἤδη παρουσιάσει σὲ διάφορα σημεῖα ὁρισμένες ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ ὁποῖες πρέπει

νὰ πληροῦνται γιὰ νὰ ἔχει ἡ *πόλις* εὐστάθεια, νὰ μὴν τὴ μαστίζουν δηλαδὴ ταραχές, ἀναστατώσεις ἢ ἐπαναστάσεις. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς εἶναι:

(α) Μεγάλη μεσαία τάξη πολιτῶν σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν φτωχῶν καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν πλουσίων.
(β) Διαφάνεια στὴ διοίκηση τῆς πόλης καὶ ἀπολογισμὸς τῶν ἀρχόντων γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρήματος.
(γ) Ἰσότητα μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν οἱ ἄνισοι ἴσα καὶ οἱ ἴσοι ἄνισα. Ὁ καθένας πρέπει νὰ ἔχει ὅ,τι τοῦ ἀξίζει.

Ὁ στόχος ποὺ πρέπει νὰ θέτει καὶ νὰ πετυχαίνει μιὰ εὐδαιμονούσα πολιτεία εἶναι ἡ εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν, διότι, ὅπως τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ὑπάρχει εὐδαίμων πολιτεία χωρὶς εὐδαιμονοῦντες πολίτες. Εὐημερία τῶν πολιτῶν, ὅπως εἴπαμε πιὸ πάνω, δὲν σημαίνει ἀπεριόριστο πλοῦτο, πολυτελὴ καὶ σπάταλο βίο. Οἱ πολίτες δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε πολὺ φτωχοὶ οὔτε πολὺ πλούσιοι, ἀλλὰ νὰ μποροῦν νὰ διάγουν βίο σώφρονα καὶ γενναιόδωρο. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ μὲ δύο παράλληλους τρόπους.

Πρῶτον, μὲ τὴ σωστὴ σχέση ἐδαφικῆς ἔκτασης πρὸς πληθυσμό, καὶ αὐτὸ σημαίνει ἔλεγχο τῶν γεννήσεων. Ἡ αὔξηση τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης τῆς πόλης δὲν εἶναι κάτι ποὺ συνιστᾶ ἢ εὐνοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης.

Ἡ πόλη πρέπει νὰ εἶναι ἰσχυρὴ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀμυνθεῖ, ἀλλὰ ὄχι τόσο ἰσχυρὴ ὥστε νὰ κάνει κατακτητικοὺς πολέμους καὶ νὰ ἀποκτᾶ ἐπιπλέον γῆ. Συνεπῶς ἡ σωστὴ σχέση ἔκτασης πρὸς πληθυσμὸ πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μὲ κατάλληλη πληθυσμιακὴ πολιτική.

Δεύτερον, μὲ τὴν ἐνίσχυση τῶν φτωχῶν πολιτῶν, ὄχι βέβαια μὲ τὴ μορφὴ ἐπιδομάτων ἢ χρηματικῶν βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀνακουφίσουν τοὺς φτωχοὺς πολίτες, ἀλλὰ δὲν λύνουν τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας. Ἡ λύση εἶναι ἡ ἐνίσχυση τῶν φτωχῶν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν ἀξιοπρεπὴ βίο μακροχρόνια. Πάντως, σὲ κάθε περίπτωση, οἱ πολίτες πρέπει νὰ ἔχουν ἐξασφαλισμένη τὴν τροφή, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ γίνεται μὲ τὰ κοινὰ συσσίτια, τὰ ἔξοδα τῶν ὁποίων καλύπτονται ἀπὸ τὰ δημόσια ἔσοδα. Ἀπὸ τὰ δημόσια ἔσοδα καλύπτονται καὶ τὰ ἔξοδα γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετές.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦν νὰ παρουσιασθοῦν διαγραμματικὰ ὡς ἑξῆς: στὸ Διάγραμμα 6 ἡ ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς πόλης $Δ_2$ ἐξασφαλίζει τὴν καλύτερη ἄμυνα. Ἂς θεωρήσουμε ὅτι αὐτὴ εἶναι δεδομένη καὶ δὲν ἀλλάζει ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες, ἐφόσον ὁ Ἀριστοτέλης δὲν συνιστᾶ κατακτητικοὺς πολέμους γιὰ αὔξηση τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης τῆς πόλης.

Ἡ ἀρχὴ τῶν ἀξόνων δείχνει τὸ ἐλάχιστο μέγεθος

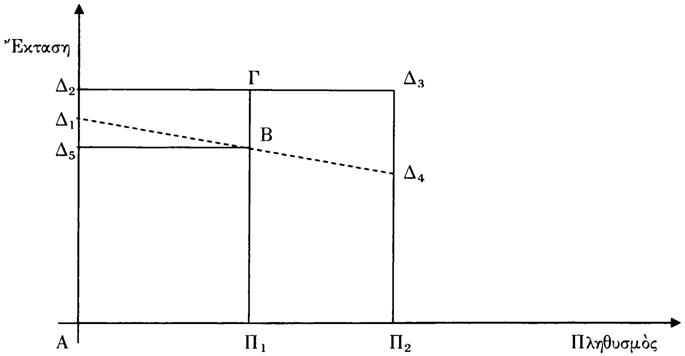

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

ἔκτασης καὶ πληθυσμοῦ ποὺ ἀπαιτεῖται ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ αὐτάρκεια. Στὸν ὁριζόντιο ἄξονα τὸ σημεῖο $Π_2$ δείχνει τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ πέραν τοῦ ὁποίου ἀρχίζουν οἱ ἀρνητικὲς συνέπειες (ἀναποτελεσματικὴ διοίκηση, ἀτελὴς πληροφόρηση). Ἡ διακεκομμένη γραμμὴ $Δ_1Δ_4$ χωρίζει τὴν ἔκταση τῆς πόλης σὲ δύο μέρη, στὴ δημόσια καὶ τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία. Ἡ δημόσια περιουσία εἶναι πηγὴ ἐσόδων γιὰ νὰ καλύπτονται οἱ δαπάνες τῶν κοινῶν συσσιτίων καὶ τῶν τελετῶν λατρείας τῶν θεῶν. Οἱ δαπάνες αὐξάνουν ὅσο αὐξάνει ὁ πληθυσμὸς καὶ συνεπῶς γίνεται ἐπιτακτικότερη ἡ ἀνάγκη νὰ αὐξηθεῖ ἡ δημόσια περιουσία. Γι' αὐτὸ ἡ διακεκομμένη γραμμὴ δὲν εἶναι παράλληλη μὲ τὴ γραμμὴ $Δ_2Δ_3$

ποὺ δείχνει τὴν ἔκταση τῆς πόλης. Ὅταν ὁ πληθυσμὸς εἶναι μικρός, ὅπως στὸ σημεῖο Α τῆς ἀρχῆς τῶν ἀξόνων, ἡ ἀπαιτούμενη δημόσια περιουσία εἶναι $\Delta_1\Delta_2$, ἀλλὰ ὅταν ὁ πληθυσμὸς αὐξάνει, ἂς ποῦμε, σὲ Π_2, ἡ δημόσια περιουσία εἶναι $\Delta_3\Delta_4$, δηλαδὴ μεγαλύτερη ἀπὸ $\Delta_1\Delta_2$. Αὐτὸ συμβαίνει διότι ὅσο αὐξάνει ὁ πληθυσμὸς τόσο αὐξάνει καὶ ἡ ἀπαιτούμενη δαπάνη γιὰ τὰ κοινὰ συσσίτια καὶ γιὰ τὶς τελετὲς τῆς λατρείας τῶν θεῶν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὰ δημόσια ἔσοδα.

Ὁ καλύτερος συνδυασμὸς ἔκτασης καὶ πληθυσμοῦ θὰ βρίσκεται ἐπὶ τῆς διακεκομμένης γραμμῆς $\Delta_1\Delta_4$, διότι εἶναι συμφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς παραγωγῆς προϊόντων νὰ ἔχει ἡ πόλη μεγαλύτερη ἰδιωτικὴ γῆ δεδομένου τοῦ μεγέθους τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅλα τὰ σημεῖα τῆς $\Delta_1\Delta_4$ εἶναι ἐφικτά, ἀλλὰ τὸ καλύτερο, τὸ ἄριστο, θὰ προσδιορισθεῖ ταυτόχρονα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἂν ὁ ἐπιδιωκόμενος στόχος ἦταν τὸ μέγιστο προϊὸν ἀνὰ πολίτη, τότε τὸ ἄριστο σημεῖο θὰ ἦταν τὸ Δ_1, διότι ἐκεῖ εἶναι ὁ μεγαλύτερος λόγος γῆς καὶ πληθυσμοῦ καὶ ἐκεῖ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ μέγιστο. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅμως τὸ μέγιστο προϊὸν δὲν εἶναι τὸ ἄριστο. Ὁ στόχος εἶναι ἕνας λόγος ἐδάφους πρὸς πληθυσμὸ ποὺ νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ ἕνα σώφρονα καὶ γενναιόδωρο βίο, οὔτε ἐξαθλιωμένο ἀλλὰ οὔτε πολυτελὴ καὶ σπάταλο. Ἕνα τέτοιο ση-

μεῖο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ Β στὸ διάγραμμα. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ σημείου Β δὲν εἶναι τυχαῖος οὔτε ἐπιλέγεται κατὰ βούληση. Προκύπτει ἀπὸ τὴ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καὶ τὴν τεχνολογία τῆς παραγωγῆς. Οὐσιαστικά, τὸ ἐπιθυμητὸ ἀνὰ πολίτη προϊὸν καὶ τὰ δεδομένα τῆς παραγωγῆς προσδιορίζουν καὶ τὴ θέση τοῦ σημείου Β ἐπὶ τῆς διακεκομμένης γραμμῆς. Στὸ σημεῖο Β ἀντιστοιχεῖ ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης $Π_1$, ἡ ἰδιωτικὴ γῆ $Δ_5$ ἢ $Π_1Β$, καὶ ἡ δημόσια γῆ $Δ_2Δ_5$ ἢ ΒΓ. Ἐφόσον γνωρίζουμε τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς δημόσιας γῆς ($Δ_2Δ_5$), γνωρίζουμε καὶ τὸ συνολικὸ ἔσοδο ποὺ θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὰ κοινὰ συσσίτια καὶ τὶς τελετὲς λατρείας.

Στὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἐμφαίνεται στὸ παραπάνω διάγραμμα προσδιορίζεται μιὰ ἀνὰ πολίτη κτηματικὴ περιουσία καὶ συνεπῶς ἕνα ἀνὰ πολίτη προϊὸν (εἰσόδημα). Στὴν πραγματικότητα, βέβαια, ὑπάρχουν διαφορὲς μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Ὑπάρχουν πολίτες πλούσιοι καὶ πολίτες φτωχοί. Τὸ ὑπόδειγμα δείχνει τὸ μέγεθος τῆς κτηματικῆς περιουσίας στὸ ὁποῖο ἀποσκοπεῖ ἡ πόλη ὥστε νὰ διάγουν οἱ πολίτες γενικῶς βίο ἄριστο, δηλαδὴ χωρὶς ἐλλείψεις καὶ χωρὶς ὑπερβολές. Ἡ δομὴ τοῦ ὑποδείγματος γίνεται φανερὴ ἂν διατυπωθεῖ μὲ τὶς ἀκόλουθες τέσσερις ἐξισώσεις.

$$\Delta_1 + \Delta_2 = \Delta \quad (1)$$
$$Q = \alpha\sqrt{\Pi}\sqrt{\Delta_2} \quad (2)$$
$$\Delta_2 = \beta - \lambda\Pi \quad (3)$$
$$\frac{Q}{\Pi} = q^* \quad (4)$$

Ἡ ἐξίσωση (1) δίνει τὴ συνολικὴ ἔκταση γῆς Δ καὶ τὴν κατανομὴ μεταξὺ δημόσιας (Δ_1) καὶ ἰδιωτικῆς (Δ_2). Ἡ ἐξίσωση (2) εἶναι συνάρτηση παραγωγῆς ἡ ὁποία συνδέει δύο παραγωγικοὺς συντελεστές, γῆ καὶ ἐργασία, ποὺ γιὰ ἁπλούστευση λαμβάνεται ἴση μὲ τὸν πληθυσμό (Π),[7] μὲ τὸ παραγόμενο προϊὸν τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα. Ἡ μορφὴ τῆς συνάρτησης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν τεχνολογία τῆς παραγωγῆς ποὺ στὴν περίπτωση τῆς ἐξίσωσης (2) εἶναι ἡ γνωστὴ καὶ ἁπλὴ συνάρτηση Cobb/Douglas. Ἡ ἐξίσωση (3) εἶναι ἡ ἐξίσωση τῆς διακεκομμένης στὸ διάγραμμα γραμμῆς $\Delta_1\Delta_4$ καὶ ἡ ποσότητα β εἶναι ἡ ἔκταση τῆς γῆς ποὺ εἶναι δημόσια, ὅταν ὁ πληθυσμὸς εἶναι στὸ σημεῖο Α τοῦ διαγράμματος. Ἡ ἐξίσωση (4) δίνει τὸ ἐπιθυμητὸ κατὰ κεφαλὴ προϊὸν q* ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐπίπεδο ὅπου ἐξασφαλίζεται βίος χωρὶς ὑ-

7. Βέβαια, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν δὲν εἶναι ἴσος μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει σημαντικὸς ἀριθμὸς δούλων ποὺ ἀπασχολεῖται στὴν παραγωγή. Αὐτὸ περιπλέκει τὴν ἀνάλυση, ἀλλὰ δὲν ἀλλάζει τὴ λογικὴ στὴ δομὴ τοῦ ὑποδείγματος.

περβολὲς καὶ χωρὶς ἐλλείψεις. Ἔτσι ἔχουμε τέσσερις μεταβλητές, τὶς Δ_1, Δ_2, Π καὶ Q, καὶ τέσσερις ἐξισώσεις. Ἡ συνολικὴ ἐδαφικὴ ἔκταση, δηλαδὴ τὸ ἄθροισμα $\Delta_1 + \Delta_2$, εἶναι δεδομένη.

3.14.i *Μεταβολὲς στὴν ἐδαφικὴ ἔκταση*

Ἂν ἡ ἐδαφική ἔκταση τῆς πόλης μεταβληθεῖ γιὰ ὁποιονδήποτε λόγο, λόγω πολέμων, ἂς ποῦμε, ἢ ἐγγείων βελτιώσεων ποὺ αὐξάνουν τὴν καλλιεργούμενη γῆ, θὰ μεταβληθεῖ καὶ ἡ θέση ἰσορροπίας τοῦ ὑποδείγματος. Στὸ Διάγραμμα 7, ἡ ἀρχικὴ θέση ἰσορροπίας εἶναι στὸ σημεῖο Β μὲ πληθυσμὸ Π_1. Ἂν ἡ συνολικὴ ἐδαφικὴ ἔκταση αὐξηθεῖ ἀπὸ Δ σὲ Δ′, ἡ διαθέσιμη ἰδιωτικὴ γῆ θὰ αὐξηθεῖ κατὰ ΒΓ καὶ θὰ εἶναι $\Pi_1\Gamma$, δηλαδὴ ὁ ἴδιος πληθυσμὸς θὰ ἔχει πε-

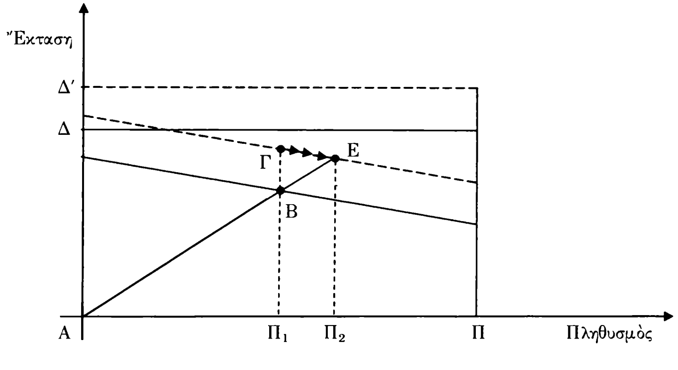

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

ρισσότερη γῆ πρὸς καλλιέργεια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ κατὰ κεφαλὴ προϊὸν θὰ αὐξηθεῖ. Ἂν ὅμως τὸ ἐπιθυμητὸ ἐπίπεδο διαβίωσης παραμένει σταθερὸ στὸ ὕψος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ σημεῖο Β, τότε ὁ πληθυσμὸς πρέπει νὰ αὐξηθεῖ μὲ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεννήσεων τῶν πολιτῶν μέχρις ὅτου ἀποκατασταθεῖ ἡ προηγούμενη σχέση ἐδάφους πρὸς πληθυσμό. Αὐτὸ θὰ συμβεῖ στὸ σημεῖο Ε ποὺ βρίσκεται στὴν προέκταση τῆς εὐθείας ΑΒ, ὅπου ἡ σχέση ἐδάφους καὶ πληθυσμοῦ εἶναι $\frac{\mathrm{E\Pi_2}}{\mathrm{A\Pi_2}}$, ἡ ὁποία εἶναι ἴση μὲ τὴν $\frac{\mathrm{B\Pi_1}}{\mathrm{A\Pi_1}}$. Μὲ ἄλλα λόγια, καθὼς ὁ πληθυσμὸς αὐξάνει, ἡ οἰκονομία θὰ μετακινεῖται ἀπὸ τὸ σημεῖο Γ στὸ Ε, ὅπως δείχνουν τὰ βέλη.

Ἀνάλογη θὰ εἶναι ἡ μεταβολὴ ἂν ἡ ἐδαφικὴ ἔκταση μειωθεῖ, ὁπότε ἡ νέα ἰσορροπία θὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μικρότερο πληθυσμὸ ἀλλὰ στὴν ἴδια σχέση γῆς πρὸς πληθυσμό.

3.14.ii *Μεταβολὲς στὸν πληθυσμὸ*

Ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης μπορεῖ νὰ αὐξηθεῖ λόγω ἔλλειψης ἐλέγχου τῶν γεννήσεων ἢ νὰ μειωθεῖ λόγω πολέμων καὶ γενικὰ νὰ μεταβληθεῖ γιὰ διάφορους λόγους. Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐξάνει ἀπὸ Π_1 σὲ Π_2, μὲ δεδομένη τὴ συνολικὴ ἐδαφικὴ ἔκταση ὅπως φαίνεται στὸ Διάγραμμα 8. Τὸ ἀρχικὸ σημεῖο ἰσορροπίας εἶναι τὸ Β. Ἡ αὔξηση τοῦ πλη-

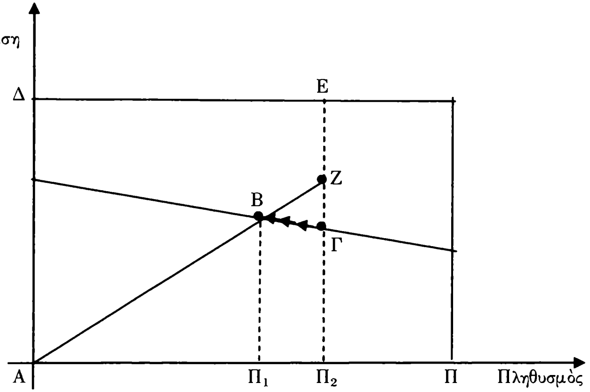

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

θυσμοῦ σὲ $Π_2$ σημαίνει ὅτι ὁ λόγος ἰδιωτικῆς γῆς πρὸς πληθυσμὸ ἔχει μειωθεῖ σὲ $ΓΠ_2$ πρὸς $ΑΠ_2$ καὶ ταυτόχρονα ἡ δημόσια γῆ, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὰ ἔσοδα γιὰ τὰ κοινὰ συσσίτια καὶ τὶς τελετὲς λατρείας, ἔχει αὐξηθεῖ σὲ ΕΓ.

Συνέπεια τῶν μεταβολῶν στὸν πληθυσμὸ εἶναι ἡ μείωση τοῦ κατὰ κεφαλὴ προϊόντος καὶ τοῦ ἐπιπέδου διαβίωσης κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιθυμητό, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὸ σημεῖο Β. Σὲ περίπτωση ποὺ ὁ πληθυσμὸς εἶναι Π2, τὸ ἐπίπεδο διαβίωσης μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ, ἂν ἀφαιρεθεῖ δημόσια γῆ ἔκτασης ἴσης πρὸς τὸ ΓΖ καὶ ἀποδοθεῖ στοὺς πρόσθετους πολίτες ὥστε ὁ λόγος γῆς πρὸς πληθυσμὸ νὰ ἐπα-

νέλθει στὸ προηγούμενο ἐπίπεδο, δηλαδὴ $\frac{ΖΠ_2}{ΑΠ_2}=\frac{ΒΠ_1}{ΑΠ_1}$. Αὐτὸ ὅμως θὰ ἔχει ὡς συνέπεια δυσαρέσκεια καὶ ἀναταραχὴ μεταξὺ τῶν πολιτῶν, κυρίως τῶν φτωχότερων, ἐφόσον μειώνονται τὰ ἔσοδα γιὰ τὰ συσσίτια καὶ τὶς θρησκευτικὲς τελετές. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἐπιπέδου διαβίωσης πρέπει νὰ γίνει μὲ ἔλεγχο τῶν γεννήσεων καὶ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ οἰκονομία θὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τὸ σημεῖο Γ πρὸς τὸ Β κατὰ τὴ φορὰ τῶν βελῶν.

Ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλύσεις, τὸ βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς δυναμικῆς τοῦ ὑποδείγματος εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι τὸ ἐπίπεδο διαβίωσης προσδιορίζεται ὄχι ἀπὸ ἀνεξέλεγκτες δυνάμεις, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄριστο ἐπίπεδο ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ βίο χωρὶς ἐλλείψεις καὶ χωρὶς ὑπερβολές. Τὸ ἄριστο ἐπίπεδο θὰ προσδιορίζει τὴν πολιτικὴ τῶν γεννήσεων ἔτσι ὥστε, γιὰ κάθε δεδομένο μέγεθος ἐδαφικῆς ἔκτασης τῆς πόλης, νὰ προσδιορίζεται τὸ κατάλληλο μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ. Τέλος, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἡ διαδικασία προσαρμογῆς στὸ ἄριστο σημεῖο εἶναι μακροχρόνια, δεδομένου ὅτι οἱ πληθυσμιακὲς μεταβολὲς ἀπαιτοῦν σχετικὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους.

3.15 ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ

Στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ βιβλιογραφία, ὡς κράτος εὐημερίας ἐννοεῖται τὸ κράτος τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει σημαντικὲς οἰκονομικὲς (καὶ ἄλλες) πρωτοβουλίες μὲ σκοπὸ νὰ βελτιωθεῖ ἡ εὐημερία τῶν πολιτῶν. Οἱ πρωτοβουλίες αὐτὲς σχετίζονται μὲ μέτρα θεσμικοῦ χαρακτήρα γιὰ τὴν προστασία, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν περίθαλψη καὶ τὴν ἀσφάλιση τῶν πολιτῶν καὶ ταυτόχρονα μὲ μέτρα οἰκονομικῆς πολιτικῆς ποὺ ἀποσκοποῦν στὴ βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης γενικά, μὲ σταθερότητα, ἂς ποῦμε, τῶν τιμῶν καὶ πλήρη ἀπασχόληση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ μείωση τῶν οἰκονομικῶν διαφορῶν, τὴν ἐξάλειψη τῆς φτώχειας καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς μεσαίας τάξης. Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος:

> Ἀλλὰ ἡ πόλη θέλει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολίτες ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο ἴσους καὶ ὅμοιους μεταξύ τους, καὶ αὐτὸ προπάντων συμβαίνει ὅταν οἱ πολίτες ἀνήκουν στὴ μέση τάξη (*Πολιτικὰ* 1295b 25–27).

Γράφει ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης:

> Καθίσταται ἄρα φανερὸ ὅτι καὶ ἡ ἄριστη πολιτικὴ κοινωνία εἶναι ἐκείνη ποὺ στηρίζεται στοὺς πολίτες τῆς μέσης τάξης καὶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ πολιτεύονται

καλὰ οἱ τέτοιας λογῆς πόλεις στὶς ὁποῖες ἡ μέση τάξη τῶν πολιτῶν εἶναι τὸ πολυπληθέστερο καὶ ἰσχυρότερο μέρος τῆς πόλεως τους, προπάντων ὅταν εἶναι ἰσχυρότερο καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα μέρη (*Πολιτικὰ* 1295b 34–37).

Στὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ πόλη εἶναι ἄριστη, ὅταν ἔχει πολυπληθὴ καὶ ἰσχυρὴ μεσαία τάξη, ἀλλὰ δὲν ὁρίζει τί εἶναι ἡ ἄριστη πολιτικὴ κοινωνία. Ὁ ὁρισμὸς τῆς ἄριστης πολιτικῆς κοινωνίας δίδεται στὸ Βιβλίο Η τῶν *Πολιτικῶν* (1324a 23–25) καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:[8]

> Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι κατ' ἀνάγκη ἄριστο πολίτευμα εἶναι ἐκείνη ἡ τάξη (τῶν πολιτικῶν πραγμάτων) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ὁποιοσδήποτε μπορεῖ νὰ περνάει καλύτερα καὶ νὰ διάγει βίο μακάριο (εὐτυχισμένο).

Ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς θεωρεῖται ἀπὸ σύγχρονους συγγραφεῖς ὅτι θέτει τὸ θεμέλιο τῆς θεωρίας τοῦ κράτους εὐημερίας. Ὁ J. H. Randall γράφει: «Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει τὴν παντοδυναμία τοῦ κράτους. Κανένα μέτρο δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγει μιὰ

---

8. *ὅτι μὲν οὖν ἀναγκαῖον εἶναι πολιτείαν ἀρίστην ταύτην καθ' ἣν τάξιν κἂν ὁστισοῦν ἄριστα πράττοι καὶ ζῴη μακαρίως, φανερόν ἐστιν.*

πολιτικὴ κυβέρνηση, ἐφόσον τὸ μέτρο αὐτὸ προάγει τὴν ἀνθρώπινη εὐημερία. Ἔτσι, ὁ Ἀριστοτέλης κυριολεκτικὰ διατυπώνει τὴ θεωρία τοῦ κράτους εὐημερίας».[9] Ὁ παραπάνω ὁρισμὸς τῆς ἄριστης πολιτείας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ὁρισμὸ τῆς εὐδαιμονίας στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ἔχει ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ σύγχρονες ἀναλύσεις ποὺ ἀποκαλοῦνται «νεοαριστοτελικὲς» καὶ ἀφοροῦν τὸ κράτος εὐημερίας.[10]

Τὸ Βιβλίο Η τῶν *Πολιτικῶν* μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν περιγραφὴ τῆς ἰδανικῆς πολιτείας κατὰ Ἀριστοτέλη καὶ ἐξετάζει τὶς βασικὲς προϋποθέσεις «πρὸς σύσταση τῆς πόλης, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ συσταθεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία μας», *τῆς μελλούσης κατ᾽ εὐχὴν συνεστάναι πόλεως* (1325b 36). Ἔχουμε ἤδη παρουσιάσει στὸ παρὸν κεφάλαιο τὶς οἰκονομικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύσταση τῆς *κατ᾽ εὐχὴν μελλούσης συνεστάναι πόλεως*, τῆς ἰδανικῆς δηλαδὴ πολιτείας. Πέρα ἀπὸ αὐτὲς ὅμως, ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν τοποθεσία καὶ τὴν ὑγιεινὴ τῆς πόλης, γιὰ τὴ θέση τῶν ναῶν, τῶν δημόσιων οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἀγορῶν μέσα στὸ ἀστικὸ περιβάλλον. Διατυπώνει ἐπίσης προτάσεις γιὰ τὴν εὐγονία τοῦ πληθυσμοῦ καὶ

9. Ἀναφέρεται στὸ Pack (2010), σ. 43.

10. Βλ. Nussbaum (1997), Sen (2000), Richter (2004).

τὶς ἀπαραίτητες σχετικὲς φροντίδες, δηλαδὴ φροντίδες γιὰ τὸν γάμο, γιὰ τὴν κατάλληλη ἡλικία, τὸν τρόπο ζωῆς κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνη, γιὰ τὰ παιδιὰ κατὰ τὴ γέννηση καὶ μετά.

Στὰ ζητήματα τῆς παιδείας, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ συστατικὸ τῆς ἰδανικῆς πολιτείας, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιερώνει τὸ Βιβλίο Θ τῶν *Πολιτικῶν*. Ἀπὸ τὶς προτάσεις γιὰ τὴν παιδεία, οἱ περισσότερο σχετικὲς μὲ τὴν ἐξέτασή μας εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

(α) «Ἐπειδὴ ὁλόκληρη ἡ πόλη ἔχει ἕναν σκοπό, καθίσταται ἐκ τούτου φανερὸ ὅτι καὶ ἡ παιδεία εἶναι κατ᾽ ἀνάγκην μία καὶ ἡ αὐτὴ γιὰ ὅλους, καὶ ἡ φροντίδα γι᾽ αὐτὴν εἶναι κοινὴ καὶ ὄχι ἰδιαίτερη γιὰ τὸν καθένα» (1337a 21–24). Δὲν εἶναι φανερὸ ἂν ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ καὶ τὴ δημόσια δαπάνη γιὰ τὴν παιδεία. Οἱ ὅροι ποὺ χρησιμοποιεῖ (*τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν*) καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναφέρει δημόσια δαπάνη γιὰ τὴν παιδεία σὲ ἄλλο σημεῖο, μᾶλλον μᾶς ὠθεῖ νὰ ἐννοήσουμε ὅτι μόνον ἡ ἐποπτεία τῆς παιδείας πρέπει νὰ εἶναι δημόσια.

(β) Ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς παιδείας τὴν ὁποία πρέπει νὰ λαμβάνουν οἱ νέοι, ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι πρέπει νὰ διδάσκονται τὰ μαθήματα ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἁρμόζουν σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους καὶ ὄχι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ὑπάρχει φόβος νὰ τοὺς καταστήσουν *βαναύσους*.

> Δὲν εἶναι βέβαια κρυφὸ ὅτι ἀπὸ τὰ χρήσιμα μαθήματα οἱ νέοι πρέπει νὰ διδάσκονται ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα τοὺς εἶναι ἀπαραίτητα. Εἶναι ἐπίσης φανερὸ ὅτι δὲν πρέπει νὰ διδάσκονται ὅλα τὰ χρήσιμα, ἐφόσον τὰ ἔργα διαχωρίζονται στὰ ἁρμόζοντα σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους καὶ στὰ μὴ ἁρμόζοντα σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους, καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ χρήσιμα ἔργα πρέπει νὰ μετέχουν σὲ ἐκεῖνα μόνον τὰ ὁποῖα δὲν θὰ κάνουν βάναυσο ὅποιον μετέχει σὲ αὐτά. Βάναυσο ἔργο καὶ βάναυση τέχνη καὶ βάναυση μάθηση πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅσα καθιστοῦν ἄχρηστο τὸ σῶμα τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων [ἢ τὴν ψυχὴ] ἢ τὴ διάνοια γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν πραγματοποίηση ἐνάρετων πράξεων (1337b 4–11).

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ ἐκπαίδευση καὶ τὸ περιεχόμενό της συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν προετοιμασία γιὰ τὸν ἐνάρετο βίο. Ἡ ἐκπαίδευση δὲν πρέπει νὰ ἀποβλέπει σὲ πρακτικοὺς σκοποὺς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ νὰ καθιστᾶ τὸ ἄτομο ἱκανὸ νὰ ζήσει ὡραῖα ὡς ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Σημειώνει ὁ Ἀριστοτέλης:

> Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι ὑπάρχει πράγματι κάποια παιδεία, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἐκπαιδεύουμε τοὺς γιούς μας, ὄχι βεβαίως παιδεία ποὺ νὰ ἀποβλέπει σὲ χρησιμοθηρικοὺς σκοποὺς οὔτε στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν

> ὑλικῶν ἀναγκῶν μας, ἀλλὰ ποὺ νὰ ἁρμόζει στοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους καὶ ὡραία (1338a 32–35).

Ὡστόσο, ἀμέσως πιὸ κάτω ἐπισημαίνει:

> Εἶναι ἐπιπλέον φανερὸ ὅτι τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ λαμβάνουν καὶ κάποια χρήσιμη πρακτικὰ ἐκπαίδευση, ὄχι μόνο διότι εἶναι χρήσιμη καθαυτή, ὅπως ἡ γνώση τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθουν ἀπὸ αὐτὴ καὶ πολλὲς ἄλλες γνώσεις (1338a 37–40).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα φαίνεται ὅτι στὴν ἰδανικὴ πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα πρέπει νὰ ἔχει στόχο τὴ διάπλαση ἐλεύθερων ἀνθρώπων ἱκανῶν γιὰ ἐνάρετο βίο, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ παροχὴ χρήσιμων πρακτικῶν γνώσεων.

Τέλος, ἀξίζει ἴσως νὰ ληφθεῖ ὑπόψη, προκειμένου νὰ κατανοήσουμε τὴν ἰδανικὴ κατὰ Ἀριστοτέλη πολιτεία, τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ ἰδέες του. Μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο (431–404 π.Χ.), ἡ νικημένη Ἀθήνα, παρότι παραμένει τὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδας, ἀντιμετωπίζει οἰκονομικά, πολιτικά, κοινωνικὰ προβλήματα καὶ ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις. Ἡ Σπάρτη χάνει τὴν ἡγεμονία της ἀπὸ τὴ Θήβα (371 π.Χ.), ἐνῶ σὲ πολλὲς ἑλληνικὲς πόλεις ξεσποῦν πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναταραχές. Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰώνα

π.Χ. εἶναι περίοδος ἀστάθειας καὶ βίαιων ἀναταραχῶν. Αὐτὴ τὴν περίοδο, ὁ Πλάτων γράφει τὴν *Πολιτεία* (380 π.Χ.) καὶ τοὺς *Νόμους* (360 π.Χ.), ἀναζητώντας τὴ δική του ἰδανικὴ πολιτεία. Ὁ Ξενοφῶν γράφει τὸν *Οἰκονομικὸ* (362 π.Χ.) γιὰ νὰ διδάξει τὴ σωστὴ οἰκονομικὴ διαχείριση καὶ τὸ *Περὶ προσόδων* (365 π.Χ.) προτείνοντας μέτρα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη τῆς Ἀθήνας. Ὁ Ἀριστοτέλης γράφει τὰ *Πολιτικὰ* (350 π.Χ.) καὶ στὰ Βιβλία Η καὶ Θ θέτει τὶς βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς πόλης-κράτους ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἰσχυρή, σταθερὴ καὶ αὐτάρκης καὶ στὴν ὁποία οἱ πολίτες θὰ μποροῦν νὰ διάγουν βίο ἄριστο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Γ΄

Ἔστω ὅτι ἡ πόλη ἔχει συνολικὴ ἐδαφικὴ ἔκταση $\Delta = 1000$. Ἡ ἔκταση αὐτὴ πρέπει νὰ χωρισθεῖ σὲ δημόσια (Δ_1) καὶ σὲ ἰδιωτική (Δ_2). Ὅσο αὐξάνει ὁ πληθυσμός, ἡ δημόσια ἔκταση πρέπει νὰ αὐξάνει, διότι ἀπαιτοῦνται μεγαλύτερα δημόσια ἔσοδα γιὰ τὶς δαπάνες τῶν κοινῶν συσσιτίων καὶ τῶν τελετῶν λατρείας. Ἡ ἰδιωτικὴ γῆ σὲ συνάρτηση μὲ τὸν πληθυσμὸ (Π) εἶναι $\Delta_2 = 900 - 0{,}5\Pi$ καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴ διακεκομμένη γραμμὴ ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ σημεῖο Ε στὸ Διάγραμμα 7 τῆς σ. 149. Τὸ ἐπι-

θυμητὸ ἐπίπεδο προϊόντος (Q) ἀνὰ πολίτη εἶναι $\frac{Q}{\Pi}=20$, διότι μὲ αὐτὸ τὸ προϊὸν (ἢ εἰσόδημα) ἐξασφαλίζεται βίος σώφρων καὶ γενναιόδωρος, χωρὶς ἐλλείψεις καὶ χωρὶς σπατάλες. Ἡ τεχνολογία τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους ἐνσωματώνονται σὲ μιὰ συνάρτηση παραγωγῆς ἡ ὁποία εἶναι $Q=10\sqrt{\Pi}\sqrt{\Delta_2}$.

Τὰ παραπάνω δεδομένα σχηματίζουν τὸ ἑξῆς ἁπλὸ ὑπόδειγμα:

$\Delta_1+\Delta_2=1000$	(1)	περιορισμὸς στὴ χρήση γῆς
$Q=10\sqrt{\Pi}\sqrt{\Delta_2}$	(2)	συνάρτηση παραγωγῆς
$\Delta_2=900-0,5\Pi$	(3)	σχέση ἰδιωτικῆς γῆς πρὸς πληθυσμὸ
$\frac{Q}{\Pi}=20$	(4)	ἐπιθυμητὸ προϊὸν ἀνὰ πολίτη

Τὸ ὑπόδειγμα ἔχει τέσσερις ἐξισώσεις καὶ τέσσερις ἀγνώστους, ἤτοι Δ_1, Δ_2, Q καὶ Π. Ἡ λύση τοῦ συστήματος δίνει τὶς ἑξῆς τιμὲς ἰσορροπίας:

$$\Delta_2=800,\ \Delta_1=200,\ Q=4000,\ \Pi=200.$$

Ἡ σχέση γῆς πρὸς πληθυσμὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐπιθυμητὸ προϊὸν ἀνὰ πολίτη εἶναι $\frac{\Delta_2}{\Pi}=\frac{800}{200}=4$.

Σχόλια

Ἡ θέση ἰσορροπίας τοῦ ὑποδείγματος ποὺ παρουσιάσαμε πιὸ πάνω μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ εἴτε λόγω μεταβολῶν στὴν ἔκταση τῆς πόλης εἴτε λόγω μεταβολῶν στὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὶς μεταβολὲς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἀναφέρεται σὲ αὐτὲς σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀνάλυσής του, ἀλλὰ δὲν λαμβάνει ὑπόψη του τὶς μεταβολὲς στὴν ἔκταση τῆς πόλης. Ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης, ἂν ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι χωρὶς ἔλεγχο, τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ θὰ ἐμφανίζεται συνεχῶς. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναλύει τὸν ἀποικισμὸ ὡς διέξοδο στὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ.

Τὸ ὑπόδειγμα αὐτὸ μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐξηγήσει γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἐπιτόκιο πρέπει νὰ εἶναι μηδενικό, δηλαδὴ νὰ μὴν πληρώνονται τόκοι. Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τὴ ρητὴ ἄποψή του ὅτι ἡ πληρωμὴ τόκου εἶναι παρὰ φύση. Τὸ παραπάνω ὑπόδειγμα ὑποδεικνύει καὶ ἕναν ἀκόμη λόγο. Ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, τὸ ὑπόδειγμα ἔχει μακροχρόνια ἰσορροπία, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μέσω τοῦ ἐλέγχου τῶν γεννήσεων. Στὸ σημεῖο ἰσορροπίας, οἱ πολίτες ζοῦν ἄνετα ἀλλὰ χωρὶς πολυτέλεια καὶ σπατάλη καὶ ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ κοινωνικὴ σταθερότητα. Οἱ πολιτικὲς καὶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ὑπόδειγμα αὐτό, ἐξηγοῦν τὴν παράλειψη ἢ τὴν ἀδιαφορία του γιὰ τὴ θεωρία ἀνάπτυξης (ὅπως ἐξετάζεται σήμερα), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι

ἀναγνωρίζει τὴ διάκριση τῶν ἀγαθῶν σὲ κεφαλαιουχικὰ (κάρπιμα) καὶ καταναλωτικὰ (ἀπολαυστικά). Στὴ μακροχρόνια ἰσορροπία οἱ πολιτικὲς καὶ ἠθικὲς ἀπαιτήσεις τῆς καλῆς διαβίωσης ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ καὶ συνεπῶς ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη πέραν αὐτοῦ τοῦ σημείου δὲν ἔχει ἔννοια. Ἡ περαιτέρω συσσώρευση κεφαλαίου εἶναι περιττή. Οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις δὲν προσθέτουν τίποτα στὴν κοινωνικὴ εὐημερία καὶ συνεπῶς τὸ ὁριακὸ προϊὸν τοῦ κεφαλαίου εἶναι μηδέν. Ἂν τὸ ὁριακὸ προϊὸν τοῦ κεφαλαίου εἶναι μηδέν, τὸ ἐπιτόκιο θὰ εἶναι ἐπίσης μηδέν. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, τὸ χρῆμα εἶναι στεῖρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἕνα ἀπὸ τὰ περισσότερο συζητούμενα καὶ σχολιαζόμενα κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ Βιβλίο Ε τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, στὸ ὁποῖο ἀναλύεται ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καὶ τὰ εἴδη της. Γράφει ὁ Ἀριστοτέλης: «Ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ εἴδη δικαιοσύνης καὶ ὅτι κοντὰ στὴ γενικὴ ὑπάρχει καὶ μιὰ εἰδικότερη ἀρετὴ εἶναι ὁλοφάνερο· νὰ δοῦμε τότε ποιὰ εἶναι καὶ τί λογῆς ὡς πρὸς τὴ φύση της» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1130b 5–7). Τὰ εἴδη τῆς δικαιοσύνης ποὺ ἐξετάζει καὶ ποὺ παρουσιάζουμε παρακάτω εἶναι τὸ διανεμητικό, τὸ διορθωτικὸ καὶ τὸ ἀνταποδοτικὸ δίκαιο.

4.2 Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΑΝΟΜΗΣ (ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ)

Ἡ σύγχρονη θεωρία διανομῆς ἐξετάζει τὸν τρόπο μὲ

τὸν ὁποῖο προσδιορίζονται τὰ εἰσοδήματα τῶν ἀτόμων μὲ βάση τὸν μηχανισμὸ τῶν τιμῶν τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν καὶ μὲ βάση τὴν ἰδιοκτησία ποὺ διαθέτουν τὰ ἄτομα.

Ἡ θεωρία διανομῆς τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἀνάλυση τοῦ πῶς προσδιορίζεται ἡ διανομὴ ἀλλὰ τοῦ πῶς *πρέπει* νὰ προσδιορίζεται ὥστε νὰ εἶναι δίκαιη καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ διανεμητικὸ δίκαιο. Ἡ ἔλλειψη δικαιοσύνης, δηλαδὴ «ὅταν ἔχουν καὶ ἀπολαμβάνουν εἴτε ἴσοι ἄνισα εἴτε ἄνισοι ἴσα» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1130b 34), προκαλεῖ διενέξεις καὶ ἀντιδικίες μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Ἡ δικαιοσύνη στὴ διανομὴ εἶναι ὁρισμένη σχέση προσώπων καὶ πραγμάτων καὶ εἶναι σχέση ἀναλογική. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ κριτήριο μὲ βάση τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ γίνεται ἡ διανομὴ εἶναι ἡ ἀξία τῶν ἀτόμων. Τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἀντικείμενα διανομῆς εἶναι ὑλικὰ ἀγαθὰ καὶ τιμές. Ἂν ἔχουμε δύο ἄτομα, A καὶ B, τῶν ὁποίων οἱ ἀξίες εἶναι ἀντίστοιχα V_a καὶ V_b καὶ τὰ μερίδια ποὺ λαμβάνουν Q_a καὶ Q_b, ἡ δίκαιη διανομὴ πρέπει νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν ἰσότητα τῶν ἀναλογιῶν $\frac{V_a}{V_b}$ καὶ $\frac{Q_a}{Q_b}$, δηλαδὴ διανεμητικὴ ἰσότητα ὑπάρχει ὅταν

$$\frac{V_a}{V_b} = \frac{Q_a}{Q_b} \qquad (1)$$

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀναλογία τῶν ἀξιῶν τῶν δύο

ἀτόμων εἶναι ἴση μὲ τὴν ἀναλογία τῶν μεριδίων ποὺ λαμβάνουν τὰ δύο ἄτομα.

Ἐναλλακτικά, ἡ ἰσότητα μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς

$$\frac{V_a}{Q_a} = \frac{V_b}{Q_b} \qquad (2)$$

δηλαδὴ ἡ ἀναλογία τοῦ μεριδίου τοῦ κάθε ἀτόμου πρὸς τὴν ἀξία του εἶναι ἡ ἴδια γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα.

Ὅταν οἱ ἀνωτέρω ἰσότητες ἰσχύουν, τότε ἡ σχέση τῶν συνόλων συμπίπτει μὲ τὴ σχέση τῶν μερῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι

$$\frac{V_a+V_b}{Q_a+Q_b} = \frac{V_a}{Q_a} = \frac{V_b}{Q_b} \qquad (3)$$

δηλαδὴ ἡ σχέση ἀξιῶν καὶ μεριδίων ποὺ ἰσχύει συνολικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ κάθε ἄτομο.[1]

Ἄν, ἂς ποῦμε, ἔχουμε τρία ἄτομα τῶν ὁποίων ἡ ἀξία εἶναι $V_a = 60$, $V_b = 30$, καὶ $V_c = 10$ καὶ τὸ σύνολο τῶν ἀγαθῶν πρὸς διανομὴ εἶναι $Q = 1000$, τότε, γιὰ νὰ ἔχουμε ἰσότητα, δηλαδὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη, πρέπει ἡ διανομὴ γιὰ κάθε ἄτομο νὰ ἀντιστοι-

1. Ὁρισμένοι σχολιαστὲς γράφουν τὴν ἀναλογία (3) ὡς $\frac{V_a+Q_a}{V_b+Q_b} = \frac{V_a}{Q_a}$. Ὅμως αὐτὸ προκαλεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ V_a καὶ τὸ Q_a μποροῦν νὰ προστεθοῦν δεδομένου ὅτι εἶναι διαφορετικὰ πράγματα, ἐφόσον τὸ V_a εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου A καὶ τὸ Q_a εἶναι τὸ μερίδιό του σὲ ἀγαθὰ ἢ τιμές. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἄθροισμα $V_b + Q_b$.

χεῖ σὲ ἀναλογία ἴση πρὸς τὴ συνολική. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀναλογία

$$\frac{V_a+V_b+V_c}{Q}=\frac{V}{Q}=\frac{100}{1000}=0,1$$

θὰ πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ στὰ ἐπιμέρους καὶ νὰ εἶναι

$$\frac{V_a}{Q_a}=\frac{60}{600}=0,1$$

$$\frac{V_b}{Q_b}=\frac{30}{300}=0,1 \text{ καὶ}$$

$$\frac{V_c}{Q_c}=\frac{10}{100}=0,1.$$

Αὐτὸ ποὺ εἶναι φανερὸ ἀλλὰ ἀξίζει νὰ τονισθεῖ εἶναι ὅτι ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπιβάλλει οἱ ἀπολαβὲς νὰ εἶναι ἀνάλογες τῆς ἀξίας τοῦ κάθε ἀτόμου.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ προκύπτουν δύο ἐρωτήματα. Πρῶτον, τί εἶναι ἡ «ἀξία» καὶ πῶς μετριέται; Δεύτερον, πῶς σχετίζεται ἡ ἀξία τῶν ἀτόμων μὲ τὴν παραγωγὴ τῶν ἀγαθῶν; Στὸ πρῶτο ἐρώτημα, ὁ Ἀριστοτέλης δίνει μιὰ ἀπάντηση ποὺ δὲν βοηθάει τὸν σύγχρονο ἀναλυτὴ νὰ καταλάβει τί εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου καὶ πῶς μετριέται. Ἡ ἀπάντησή του ἔχει ὡς ἑξῆς:

> Φανερό, ἄλλωστε, ὅτι κριτήριο ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ ἀξία. Πράγματι, ὅλοι παραδέχονται πὼς θεμέλιο τοῦ διανεμητικοῦ δικαίου εἶναι ὁρισμένη ἀξία, διαφωνοῦν μό-

νο γιὰ τὸ ποιὰ εἶναι αὐτὴ συγκεκριμένα. Γιὰ τοὺς δημοκρατικοὺς εἶναι ἡ ἐλευθερία, γιὰ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ὁ πλοῦτος ἢ ἡ καταγωγή, γιὰ τοὺς ἀριστοκρατικοὺς ἡ ἀρετὴ (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1131a 24–29).

Ἡ ἀπάντηση δημιουργεῖ δυσκολίες σχετικὰ μὲ τὸ πῶς μετριέται ἡ ἀξία καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὸ δεύτερο ἐρώτημα, δηλαδὴ πῶς συνδέεται ἡ ἀξία τῶν ἀτόμων μὲ τὰ ἀγαθὰ ποὺ δικαίως ἀντιστοιχοῦν στὸ μερίδιό τους. Ἂν ἐξετάσουμε τὴν ἄποψη τῶν δημοκρατικῶν, λόγου χάρη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀξία εἶναι ἡ ἐλευθερία, τὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς θὰ διακρίνουμε τὴν ἀξία τῶν ἀτόμων, ἂν ὅλοι εἶναι ἐλεύθεροι καὶ ἰσότιμοι πολίτες; Ἢ μήπως εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ ἴσης ἀξίας, ἐπειδὴ εἶναι ἐλεύθεροι, μὲ τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις πρὸς τὴν πολιτεία; Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅμως δὲν προκύπτει θέμα ἀνισότητας. Ἡ ἴδια δυσκολία ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸ ἀξιολογικὸ κριτήριο τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ τῶν ἀριστοκρατικῶν: πῶς μετριέται ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ ἀρετὴ καὶ πῶς γίνεται ἡ σύγκριση μεταξὺ ἀτόμων;

Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τί θεωρεῖται ἀξία ἀπὸ τοὺς ἄλλους, χωρὶς νὰ λέει τί θεωρεῖ ὁ ἴδιος ἀξία. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει βρεῖ τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί εἶναι ἀξία, ὅταν πρόκειται περὶ διανομῆς, καὶ

συνεπῶς περιορίζεται νὰ διατυπώσει ἕναν γενικὸ κανόνα δικαιοσύνης στὴ διανομὴ ἀνάλογα μὲ τὸ τί ἡ κάθε κοινωνία θεωρεῖ ἀξία τῶν ἀτόμων.

Τὸ δεύτερο ἐρώτημα, τὸ πῶς συνδέεται ἡ ἀξία τῶν ἀτόμων μὲ τὰ πρὸς διανομὴ ἀγαθά, μένει ἀναπάντητο. Μιὰ μᾶλλον ἀκραία περίπτωση θὰ ἦταν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ πρὸς διανομὴ ἀγαθὰ παράγονται ἀπὸ ἕνα σύνολο ἀτόμων διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀτόμων ποὺ θὰ τὰ ἀποκτήσουν καὶ θὰ τὰ ἀπολαύσουν: τὰ ἀγαθὰ παράγονται, ἂς ποῦμε, ἀπὸ δούλους καὶ ὅλα ἢ μέρος τους διανέμονται στοὺς ἐλεύθερους πολίτες σύμφωνα μὲ κάποιο ἀξιολογικὸ κριτήριο. Ἡ πιὸ εὔλογη περίπτωση εἶναι τὰ ἀγαθὰ νὰ διανέμονται στοὺς παραγωγοὺς τῶν ἀγαθῶν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ δικαιοσύνη στὴ διανομὴ ἐξασφαλίζεται ἂν κάθε παραγωγὸς κρατήσει αὐτὰ τὰ ὁποῖα παράγει, διότι ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς του, ὑπὸ συνήθεις συνθῆκες, δείχνει καὶ τὴν ἀξία του σὲ σχέση μὲ τὴν παραγωγή. Βέβαια, ἂν ὑπάρχουν θεσμικοὶ παράγοντες, ὅπως, λόγου χάρη, φορολογία ἢ αὐτόματοι μηχανισμοὶ ἀναδιανομῆς, ἢ τυχαῖα γεγονότα ἢ ἐγκληματικὲς ἐνέργειες (κλοπές), ποὺ ἀνατρέπουν τὴ σχέση τῆς προσπάθειας ποὺ καταβάλλει ὁ παραγωγὸς πρὸς τὸ προϊὸν τὸ ὁποῖο λαμβάνει, τότε ὁ κανόνας τοῦ Ἀριστοτέλη καθίσταται ἰσχυρός. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι

ὁ ᾿Αριστοτέλης διαπίστωνε τὴν ὕπαρξη ἄδικων αναδιανεμητικῶν μηχανισμῶν εἴτε στὸν ἰδιωτικὸ εἴτε στὸν δημόσιο τομέα καὶ πρόθεσή του ἦταν νὰ διατυπώσει ἕναν γενικὸ κανόνα διανεμητικῆς δικαιοσύνης ἐφαρμόσιμο σὲ διαφορετικὲς συγκεκριμένες καταστάσεις.

4.3 Η ΘΕΩΡΙΑ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΩΝ (ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ)

Τὸ διορθωτικὸ δίκαιο ἀφορᾶ «τὶς συναλλακτικὲς σχέσεις, τόσο τὶς ἑκούσιες ὅσο καὶ τὶς ἀκούσιες». Ἑκούσιες εἶναι οἱ σχέσεις ποὺ δημιουργοῦνται μὲ τὴν πώληση, τὴν ἀγορά, τὸ δάνειο κλπ. ᾿Ακούσιες εἶναι ὅσες «γίνονται κρυφά, ὅπως ἡ κλοπή, ἡ ψευδομαρτυρία» κλπ. ᾿Απὸ τὶς ἄδικες συναλλακτικὲς σχέσεις προκύπτει κέρδος γιὰ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς συναλλασσόμενους καὶ ζημία γιὰ τὸν ἄλλο. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ δικαίου στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐπέρχεται ὅταν ἕνα ποσὸ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ αὐτὸν ποὺ κέρδισε καὶ προστεθεῖ σὲ αὐτὸν ποὺ ζημιώθηκε. Τὸ ποσὸ αὐτὸ προσδιορίζεται ὡς τὸ μέσον τοῦ ἀθροίσματος κέρδους καὶ ζημίας. «Τὸ διορθωτικὸ δίκαιο (*ἐπανορθωτικὸν δίκαιον*) θὰ ἀποτελεῖ ἑπομένως τὸ μέσον μεταξὺ ζημίας καὶ κέρδους», γράφει ὁ ᾿Αριστοτέλης (*᾿Ηθικὰ Νικομάχεια* 1132a 18–19).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ γιατί ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει ἁπλούστατα ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ διορθωτικὸ δίκαιο, ἡ ἀποζημίωση πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ποσοῦ στὸν ζημιωθέντα. Πράγματι, ὁ Ἀριστοτέλης γράφει: «Τὸ δίκαιο ἑπομένως ἀποτελεῖ, προκειμένου γιὰ ἑκούσιες[2] συναλλακτικὲς σχέσεις, μέσον ἐνδεχόμενου κέρδους καὶ ζημίας, συνίσταται δηλαδὴ στὸ νὰ ἔχουν οἱ συναλλασσόμενοι τὸ ἴσο καὶ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν συναλλαγὴ» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1132b 18–20). Ἂν ἔχουμε τὸ ἄτομο Α, παραδείγματος χάρη, μὲ περιουσία Π_1 καὶ τὸ ἄτομο Β μὲ περιουσία Π_2 καὶ ὁ Α ἀδικεῖ τὸν Β κερδίζοντας τὸ ποσὸ Κ, τὸ ὁποῖο

2. Μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθεῖ ὅτι, ἂν μιὰ συναλλαγὴ εἶναι ἑκούσια, τότε εἶναι καὶ δίκαιη, ἐφόσον οἱ συναλλασσόμενοι συμφωνοῦν γιὰ τὴν ποσότητα τῶν ἀνταλλασσόμενων προϊόντων ἢ γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ προϊόντος κατὰ τὴν ἀγορὰ ἢ τὴν πώληση. Εἶναι ὡστόσο εὔκολο νὰ σκεφθοῦμε περιπτώσεις ὅπου, παρότι ἡ συναλλαγὴ ἑκούσια, ἡ ἀπόφαση λαμβάνεται κάτω ἀπὸ συνθῆκες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ βούληση τοῦ ἑνὸς τῶν συμβαλλομένων. Παραδείγματος χάρη, μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νὰ δεχθεῖ νὰ πουλήσει τὸ σπίτι του σὲ ἐξευτελιστικὴ τιμή, ὅταν βρίσκεται σὲ μεγάλη ἀνάγκη, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει στὸν ἄλλο νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴν κατάσταση. Ὑπάρχουν ἐπίσης περιπτώσεις ὅπου οἱ πληροφορίες τὶς ὁποῖες ἔχουν οἱ συναλλασσόμενοι εἶναι ἀσύμμετρες καὶ ὁ ἕνας μπορεῖ νὰ κερδοσκοπήσει εἰς βάρος τοῦ ἄλλου.

χάνει ὁ Β, ἡ λύση εἶναι ἁπλή. Πρὶν ἀπὸ τὴ συναλλαγὴ ἡ κατάσταση τῶν δύο ἀτόμων εἶναι $Π_1$ καὶ $Π_2$. Μετὰ τὴν ἄδικη συναλλαγὴ ἡ κατάσταση εἶναι $Π_1 + Κ$ γιὰ τὸν Α καὶ $Π_2 - Κ$ γιὰ τὸν Β. Ἡ ἀπόδοση τοῦ δικαίου μὲ μεταφορὰ τοῦ ποσοῦ Κ ἀπὸ τὸν Α στὸν Β θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα $(Π_1 + Κ) - Κ = Π_1$ καὶ $(Π_2 - Κ) + Κ = Π_2$, δηλαδὴ τὴν ἀποκατάσταση στὴν ἀρχικὴ θέση. Αὐτὸ θὰ ἴσχυε, ἂς ποῦμε, στὴν περίπτωση κλοπῆς τοῦ ποσοῦ Κ.

Ἴσως ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης νὰ εἶχε κατὰ νοῦ τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὸ κέρδος τοῦ Α εἶναι μεγαλύτερο τῆς ζημίας τοῦ Β, ὁπότε ἡ ἁπλὴ ἐπιστροφὴ δὲν ἀρκεῖ, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ μέσου ὅρου τοῦ κέρδους καὶ τῆς ζημίας, ὅπως ἂν στὴν προηγούμενη περίπτωση ἡ ζημία τοῦ Β εἶναι Κ, ἀλλὰ τὸ κέρδος τοῦ Α εἶναι 2Κ. Τέτοιες περιπτώσεις μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἄν, λόγου χάρη, ὁ Α χρησιμοποίησε τὸ ποσὸ Κ γιὰ νὰ ἀγοράσει λαχεῖο ἢ γιὰ νὰ κάνει κάποια συναλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία κέρδισε 2Κ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ διορθωτικὸ δίκαιο ἀπαιτεῖ ὁ Α νὰ ἐπιστρέψει στὸν Β τὸν μέσο ὅρο τοῦ κέρδους καὶ τῆς ζημίας, δηλαδὴ τὸ ποσὸ $\frac{2K+K}{2} = \frac{3K}{2} = 1{,}5$. Συνεπῶς, πρὶν ἀπὸ τὴ συναλλαγὴ ἡ κατάσταση τῶν Α καὶ Β ἦταν $Π_1$ καὶ $Π_2$ ἀντίστοιχα. Μετὰ τὴν ἄδικη συναλλαγὴ ἡ κατάσταση τῶν δύο εἶναι:

τοῦ Α, $\Pi_1 + 2K$ καὶ

τοῦ Β, $\Pi_2 - K$.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ποσοῦ $\frac{3K}{2}$, ἡ κατάσταση γίνεται

γιὰ τὸν Α, $\Pi_1 + 2K - \frac{3K}{2} = \Pi_1 + \frac{1}{2}K$ καὶ

γιὰ τὸν Β, $\Pi_2 - K + \frac{3K}{2} = \Pi_2 + \frac{1}{2}K$.

Αὐτὴ ἡ περίπτωση εἶναι ἐνδιαφέρουσα διότι, ἂν τὸ κέρδος τοῦ ἑνὸς εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ ζημιὰ τοῦ ἄλλου, ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀδικίας μὲ τὸν κανόνα τοῦ μέσου ὅρου καταλήγει σὲ μιὰ κατάσταση ὅπου καὶ οἱ δύο εἶναι ὠφελημένοι. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπὸ μιὰ ἔννοια αὐτὸς ποὺ ἀδίκησε ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει κέρδος καὶ αὐτὸς ποὺ ἀδικήθηκε ὄχι μόνο εἰσπράττει ὅ,τι τοῦ εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀλλὰ καὶ κάτι ἐπιπλέον, σὰν νὰ ἀποζημιώνεται γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἀδικία εἰς βάρος του.

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐξετάζει τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὸ κέρδος τοῦ ἀδικοῦντος εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὴ ζημιὰ τοῦ ἀδικουμένου. Εἶναι ὅμως λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν θὰ ἴσχυε ὁ ἀνωτέρω κανόνας, διότι τότε ὁ ἀδικούμενος δὲν θὰ ἀποζημιωνόταν πλήρως καὶ δὲν θὰ ἐπανερχόταν στὴν ἀρχική του κατάσταση.

4.4 Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΙΜΩΝ (ΑΝΤΑΠΟΔΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ)[3]

Τὰ ἄτομα ἀνταλλάσσουν τὰ προϊόντα τους. Ὁ γεωργὸς παράγει καὶ προσφέρει σιτάρι, τὸ ὁποῖο ἀνταλλάσσει μὲ ὑποδήματα ποὺ παράγει ὁ ὑποδηματοποιός, ὁ ὁποῖος ταυτόχρονα χρειάζεται σιτάρι. Γιὰ νὰ γίνονται ἀνταλλαγὲς (ἢ συναλλαγές, ὅταν χρησιμοποιεῖται χρῆμα), τὰ ἀνταλλασσόμενα προϊόντα πρέπει νὰ εἶναι ἴσα. Γιὰ νὰ μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι δύο προϊόντα εἶναι ἴσα, εἶναι ἀνάγκη νὰ μποροῦμε νὰ τὰ συγκρίνουμε ὡς πρὸς κάποια κοινὴ ἰδιότητα. Ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «χωρὶς ἀνταλλαγὲς δὲν θὰ ὑπῆρχε *κοινωνία*, οὔτε ἀνταλλαγὴ ἂν δὲν ὑπῆρχε ἰσότητα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἰσότητα ἂν δὲν ὑπῆρχε συμμετρία» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133b 17–18).

Οὐσιαστικά, ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ κρίσιμο ἐρώτημα τοῦ σχηματισμοῦ τῶν σχετικῶν τιμῶν γιὰ τὰ προϊόντα. Ἂν πέντε κιλὰ σιτάρι ἀνταλλάσσονται μὲ ἕνα ζευγάρι ὑποδημάτων καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ

3. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἀνταποδοτικοῦ δικαίου ἔχει ἀποτελέσει τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ πρόσφατες ἐργασίες τοῦ Θεοχαράκη, Theocarakis (2006 καὶ 2008), καθὼς καὶ τοῦ Meikle (2000) εἶναι πολὺ κατατοπιστικές.

εἶναι δίκαιη, τότε ἡ σχετικὴ τιμὴ εἶναι 1 ζευγάρι ὑποδημάτων = 5 κιλὰ σιτάρι. Ἂν πάλι πέντε κιλὰ σιτάρι ἀνταλλάσσονται μὲ δύο ἀγγεῖα, τότε ἡ σχετικὴ τιμὴ εἶναι 5 κιλὰ σιτάρι = 2 ἀγγεῖα καὶ ταυτόχρονα 1 ζευγάρι ὑποδημάτων = 2 ἀγγεῖα. Ἔτσι γνωρίζουμε τὶς σχετικὲς τιμὲς τῶν ἀγαθῶν.

Τὸ χρῆμα, ὡς μέτρο «ποὺ μετρᾶ τὸ καθετί», μπορεῖ νὰ μετατρέψει τὶς σχετικὲς τιμές, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν τὴν τιμὴ τοῦ κάθε προϊόντος, σὲ ὅρους ἄλλων προϊόντων, σὲ ἀπόλυτες τιμὲς σὲ ὅρους νομίσματος. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἂν μία οἰκία ἀξίζει 5 μνὲς[4] καὶ ἡ κλίνη ἀξίζει 1 μνά, τότε εἶναι φανερὸ ὅτι, σὲ χρηματικὲς μονάδες, πέντε κλίνες εἶναι ἴσες πρὸς μία οἰκία.

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι πῶς προσδιορίζεται ἡ ἰσότητα στὶς συναλλαγές, γιατί δηλαδὴ μιὰ οἰκία ἰσοδυναμεῖ μὲ πέντε κλίνες καὶ ὄχι μὲ δέκα κλίνες; Ποιὰ εἶναι ἡ βάση ποὺ καθιστᾶ τὰ διάφορα προϊόντα ἰσοδύναμα σὲ συγκεκριμένη σχέση; Τὸ χρῆμα βέβαια δὲν δημιουργεῖ τὶς συναλλαγὲς καὶ δὲν προσδιορίζει τὶς σχετικὲς τιμές, ἀλλὰ ἁπλούστατα ἐκφράζει τὶς σχετικὲς τιμὲς μὲ κοινὸ μέ-

---

4. Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἡ σχέση τῶν νομισμάτων ἦταν: 1 τάλαντο = 60 μνές, 1 μνὰ = 100 ἀττικὲς δραχμές, 1 δραχμὴ = 6 ὀβολοί.

τρο, μετατρέποντάς τες ἔτσι σε ἀπόλυτες τιμές. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ οἰκία πωλεῖται 10 μνὲς καὶ μιὰ κλίνη πωλεῖται 1 μνὰ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ χρῆμα εἶναι ἡ βάση ποὺ καθιστᾶ 1 οἰκία ἴση μὲ 10 κλίνες. Ἁπλούστατα τὸ χρῆμα ἐκφράζει αὐτὴ τὴ βάση. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ ἐρώτημα, ποὺ ὁ ἴδιος θέτει, εἶναι ἡ ἑξῆς:

> Πρέπει ἑπομένως ὅλα τὰ πράγματα νὰ μετριοῦνται μὲ ἕνα μέτρο (...). Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἀνάγκη (*χρεία*), ἡ ὁποία διέπει (*συνέχει*) τὰ πάντα. Διότι ἀπουσία κάθε ἑκατέρωθεν ἀνάγκης ἢ παρουσία ἀνόμοιων ἀναγκῶν θὰ συνεπαγόταν ἢ ἀνυπαρξία συναλλαγῆς ἢ ἄλλου εἴδους συναλλαγή. Καθορίστηκε μάλιστα συμβατικὰ ὡς ὑποκατάστατο (*ὑπάλλαγμα*) τῆς ἀνάγκης τὸ νόμισμα (...). Θὰ ὑπάρχει λοιπὸν ἀναλογικὴ ἀνταπόδοση, ὅταν ἐξισωθοῦν μέσω τοῦ νομίσματος παροχὴ καὶ ἀντιπαροχή, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἔργου τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ὑποδηματοποιοῦ ἡ ἀναλογία ποὺ ὑπάρχει καὶ μεταξύ τους. (...) Τὸ νόμισμα δηλαδή, σὰν ἄλλο μέτρο ποὺ κάνει σύμμετρα τὰ ἀσύμμετρα, κάνει τὰ ἄνισα ἴσα (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133a 25–1133b 17).

Ἡ κρίσιμη φράση ποὺ ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἀτέρμονων συζητήσεων καὶ σχολίων εἶναι: «Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἀνάγκη, ἡ ὁποία διέπει τὰ πάντα». Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐξηγεῖ πῶς ἡ

ἀνάγκη (*χρεία*) προσδιορίζει τὶς σχετικὲς τιμές. Ἐπιπλέον, μερικὲς γραμμὲς πιὸ κάτω γράφει:

> Στὴν πραγματικότητα, βέβαια, εἶναι ἀδύνατον τόσο διαφορετικὰ πράγματα νὰ γίνουν σύμμετρα, ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη (*χρεία*) αὐτὸ εἶναι σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἐνδεχόμενο (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133b 18–20).

Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς διατυπώσεις τοῦ Ἀριστοτέλη προκύπτουν ὁρισμένα κρίσιμα ἐρωτηματικά. Πρῶτον, τί ἀκριβῶς σημαίνει *χρεία*; Πολλοὶ μεταφραστὲς ἔχουν μεταφράσει τὴ λέξη *χρεία* ὡς ζήτηση, ἄλλοι ὅμως νομίζουν ὅτι αὐτὴ ἡ μετάφραση δὲν εἶναι σωστή, διότι ἄλλο τὸ χρειάζομαι, ἄλλο τὸ ζητάω. Βέβαια ἡ ζήτηση προϋποθέτει ἀνάγκη (*χρεία*), ἀλλὰ τὸ πῶς ἡ ἀνάγκη γίνεται ζήτηση δὲν εἶναι προφανές. Ὁρισμένοι σχολιαστὲς πιστεύουν ὅτι οἱ παραπάνω δύο προτάσεις εἶναι ἐν τέλει ἀντιφατικές, ἀλλὰ θεωροῦν πὼς ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται ἀφενὸς ὅτι ἡ χρεία δὲν ἀποτελεῖ τὴ βάση ποὺ ἐξισώνει τὰ προϊόντα καὶ ἀφετέρου ὅτι προσεγγιστικὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει αὐτὴ τὴν ἐξίσωση. Μεταξὺ τῶν σχολιαστῶν τοῦ ἐν λόγω κειμένου ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὸν Κὰρλ Μάρξ, ὁ ὁποῖος λέει ρητὰ[5] ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα ποὺ

---

5. *Κεφάλαιο*, τόμ. I, σ. 65, Progress Publ., Μόσχα χ.χ.

ἔθεσε ὀφείλεται «στὴν ἔλλειψη κάποιας ἔννοιας τῆς ἀξίας» καὶ πιστεύει πὼς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «τέτοιο πράγμα (ποὺ νὰ καθιστᾶ δηλαδὴ σύμμετρα τόσο διαφορετικὰ πράγματα) στὴν πραγματικότητα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει», ἀγνοώντας τὴν πρώτη πρόταση ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὅτι «ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη αὐτὸ εἶναι σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἐνδεχόμενο». Ἐπιπλέον, ὁ Μὰρξ ὑποστηρίζει ὅτι τὴν προφανὴ βάση τῆς ἀξίας, ποὺ κατὰ τὸν ἴδιο εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἐργατικὴ δύναμη, δὲν μποροῦσε εὔκολα νὰ τὴν ἀντιληφθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης λόγω τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος τῆς ἐποχῆς του. Ἀντίθετα, ἄλλοι συγγραφεῖς ἀγνοοῦν τὴν πρώτη πρόταση ἀπὸ τὸ δεύτερο παράθεμα: «Στὴν πραγματικότητα, βέβαια, εἶναι ἀδύνατον τόσο διαφορετικὰ πράγματα νὰ γίνουν σύμμετρα» καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἀνάγκη (*χρεία*) εἶναι ἡ βάση ποὺ ἐξισώνει τὰ προϊόντα καὶ κάνει τὴ συναλλαγὴ δίκαιη.

Γενικὰ οἱ μελετητὲς θεωροῦν ὅτι τὸ χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ποὺ ἐξετάζει τὸ ἀνταποδοτικὸ δίκαιο στὴν οἰκονομία, δηλαδὴ τὴ θεωρία τῶν σχετικῶν τιμῶν, εἶναι «σκοτεινό». Αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ καὶ τὴ διατύπωση διαφορετικῶν καὶ ἀντίθετων ἀπόψεων περὶ τοῦ ποιὰ εἶναι ἡ τελικὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ περὶ τοῦ ἂν τελικὰ διατυπώνει θεωρία περὶ σχετικῶν τιμῶν.

Ὑπάρχει ἕνα σύντομο ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ὡς στοιχεῖο τῆς θεωρίας περὶ σχετικῶν τιμῶν, καὶ εἶναι τὸ ἀκόλουθο: *εἰς σχῆμα δ' ἀναλογίας οὐ δεῖ ἄγειν, ὅταν ἀλλάξωνται (εἰ δὲ μή, ἀμφοτέρας ἕξει τὰς ὑπεροχὰς τὸ ἕτερον ἄκρον), ἀλλ' ὅταν ἔχωσι τὰ αὐτῶν, οὕτως ἴσοι καὶ κοινωνοί, ὅτι αὕτη ἡ ἰσότης δύναται ἐπ' αὐτῶν γίνεσθαι* (1133b 1–4). Τὸ ἀπόσπασμα ἔχει μεταφρασθεῖ ὡς ἑξῆς: «Ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν πρέπει βέβαια νὰ καθορίζεται μετὰ τὴ συναλλαγὴ (ἀλλιῶς τὸ ἕνα μέρος θὰ πλεονεκτεῖ διπλά), ἀλλὰ προηγουμένως, ὅταν ὁ καθένας ὁρίζει ἀκόμη τὰ δικά του, τότε ποὺ εἶναι ἴσοι καὶ σὲ θέση νὰ διαπραγματευθοῦν, διότι τότε ἀκριβῶς εἶναι ἐφικτὴ ἡ ἐπίτευξη τῆς μεταξύ τους ἰσότητας».[6] Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο ἐδῶ εἶναι ὅτι, ἂν ὑπῆρχε ἀντικειμενικὴ βάση ποὺ νὰ καθιστᾶ τὰ ἀγαθὰ ἴσα καὶ τὴν ἰσότητα τῆς ἀνταλλαγῆς δυνατή, ἡ ἐπισήμανση θὰ περίττευε. Ἡ ἀναλογία στὴν ἀνταλλαγὴ θὰ ἦταν γνωστὴ ἐκ τῶν προτέρων καὶ δὲν θὰ χρειαζόταν νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ οἱ συμβαλλόμενοι πρέπει νὰ ἔχουν ὁ καθένας τὰ δικά του, γιατὶ τότε εἶναι ἴσοι καὶ σὲ θέση νὰ γίνουν *κοινωνοὶ* (νὰ διαπραγματευθοῦν). Εἶναι συνεπῶς λογι-

6. Ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ Ἠλία Νικολούδη στὴν ἔκδοση τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Κάκτος.

κὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ φράση τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ νὰ γίνουν σύμμετρα τόσο διαφορετικὰ πράγματα, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη (*χρεία*) αὐτὸ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ γίνει σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμό, λαμβανόμενη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ θεωρία διαπραγματεύσεων γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀνταλλακτικῆς σχέσης τῶν ἀγαθῶν. Ἡ βάση αὐτῆς τῆς διαπραγμάτευσης καὶ συμφωνίας, ἐφόσον ἐπέλθει συμφωνία, εἶναι ἡ *χρεία*, ἡ ἀνάγκη ποὺ ἔχει ὁ καθένας γιὰ τὸ δικό του προϊὸν σὲ σχέση μὲ τὸ προϊὸν τοῦ ἄλλου.

Βέβαια ἡ διαπραγμάτευση καὶ ἡ τελικὴ σχέση ἀνταλλαγῆς θὰ βρίσκεται μέσα σὲ ὅρια τέτοια ὥστε νὰ συμφέρει κάθε παραγωγὸ νὰ ἀνταλλάσσει προϊόντα ἀντὶ νὰ τὰ παράγει ὅλα ὁ ἴδιος. Ἂν ἡ διαπραγμάτευση ὁδηγήσει σὲ συμφωνία ὡς πρὸς τοὺς ὅρους ἀνταλλαγῆς τῶν δύο προϊόντων, τότε μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ συμφωνία δείχνει πὼς ἡ ἑκατέρωθεν ἀνάγκη (*χρεία*) τῶν συμβαλλομένων ἔχει ἱκανοποιηθεῖ. Ἄν, λόγου χάρη, ἕνα ζευγάρι ὑποδήματα ἔχει συμφωνηθεῖ νὰ ἀνταλλαγεῖ μὲ δέκα κιλὰ σιτάρι, τότε ἡ *χρεία* (ἀνάγκη) τοῦ ὑποδηματοποιοῦ ἱκανοποιεῖται ἐξίσου μὲ ἕνα ζευγάρι ὑποδήματα ὅπως καὶ μὲ δέκα κιλὰ σιτάρι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν γεωργό. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι γενικὰ ἡ *χρεία* τοῦ

ὑποδηματοποιοῦ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ *χρεία* τοῦ γεωργοῦ.

Ἐν συντομία, ἡ ἀνάγκη, ὅπως τὴ διαπιστώνει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς μεταξὺ τῶν προϊόντων νὰ προσδιορίζεται πρὸ τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ νὰ ὑπάρχει ἰσότητα τῶν συμβαλλομένων μερῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀναγνώριση ἐκ μέρους του ὅτι τόσο διαφορετικὰ πράγματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν σύμμετρα (συγκρίσιμα) εἰμὴ μόνον σὲ «ἱκανοποιητικὸ βαθμό», εἶναι στοιχεῖα ποὺ καθιστοῦν εὔλογη μιὰ θεωρία διαπραγμάτευσης ὡς τρόπου καθορισμοῦ τῆς ἀνταλλακτικῆς σχέσης. Ἂν δὲν ὑπῆρχε διαπραγμάτευση, δὲν θὰ εἶχε σημασία ἂν ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς (ἡ ἀναλογία) προσδιοριζόταν πρὶν ἢ μετὰ τὴν ἀνταλλαγή. Ἐπίσης, ἂν δὲν ὑπῆρχε διαπραγμάτευση, δὲν θὰ εἶχε σημασία ἂν οἱ συμβαλλόμενοι εἶναι ἴσοι. Τέλος ἡ διατύπωση «εἶναι σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἐνδεχόμενο» ἐκφράζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει μὲ ἀκρίβεια ἐκ τῶν προτέρων ὅταν μεσολαβεῖ διαπραγμάτευση, ἀλλὰ ἡ ἀκρίβεια περιορίζεται σὲ συγκεκριμένα ὅρια.

Σχόλια

Οἱ σύγχρονοι οἰκονομολόγοι καὶ φιλόσοφοι θεωροῦν ὅτι ἡ διατύπωση καὶ μόνο τοῦ προβλήματος ποὺ ἀφορᾶ τὸν σχηματισμὸ τῶν σχετικῶν τιμῶν, δηλαδὴ γιὰ τὸ ποιὰ εἶναι ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων, ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολή. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε καὶ ἀπὸ τὸ ἂν ἡ ἀπάντηση αὐτὴ εἶναι σωστὴ ἢ πλήρης, οἱ μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν κρίνουν πὼς ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος ἀναλυτικὸς (θεωρητικὸς) οἰκονομολόγος. Στὰ σύγχρονα ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν ἡ ἔκθεση ἀρχίζει μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη (καὶ ἐπίσης τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ξενοφώντα).

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει ἀγαθὰ (προϊόντα) στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη*, προβαίνει σὲ δύο συγκρίσεις, πρῶτον μὲ κριτήριο τὸ ἂν εἶναι σπάνια ἢ ἄφθονα, δηλαδὴ μὲ κριτήριο τὴ δυσκολία απόκτησης (παραγωγῆς), καὶ δεύτερον μὲ κριτήριο τὴ χρησιμότητα ποὺ ἔχουν κατὰ τὴ χρήση τους. Τὰ δύο κριτήρια ποὺ χρησιμοποιεῖ δείχνουν ὅτι βρισκόταν πολὺ κοντὰ σὲ μιὰ θεωρία περὶ τιμῶν βασιζόμενη στὸ κόστος παραγωγῆς ἢ στὴ ζήτηση ἢ καὶ στὰ δύο. Εἶναι συνεπῶς ἀπορίας ἄξιο πῶς δὲν ἀξιοποίησε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ διατυπώσει, ρητὰ καὶ ὄχι ὑπαινικτικά, μιὰ θεωρία σχετικῶν τιμῶν (δηλαδὴ δίκαιης ἀνταλλαγῆς).

Εἶναι ἐπίσης περίεργο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐξέτασε εὐρύτερα τὸ κόστος παραγωγῆς, δεδομένου ὅτι σὲ

ἕνα ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη παραθέσει πιὸ πάνω,[7] γράφει: «Θὰ ὑπάρχει λοιπὸν ἀναλογικὴ ἀνταπόδοση, ὅταν ἐξισωθοῦν μέσω τοῦ νομίσματος παροχὴ καὶ ἀντιπαροχή, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἔργου τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ὑποδηματοποιοῦ ἡ ἀναλογία ποὺ ὑπάρχει καὶ μεταξύ τους». Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα ποιὰ ἢ τί εἶναι ἡ ἀναλογία ποὺ ὑπάρχει μεταξύ τους; Ἐδῶ ὁ γεωργὸς καὶ ὁ ὑποδηματοποιὸς ἀναφέρονται ὡς παραγωγοὶ προϊόντων καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ μεταξύ τους ἀναλογία ἀφορᾶ τὴ δυσκολία παραγωγῆς, δηλαδὴ τὸ κόστος παραγωγῆς τῶν προϊόντων τους. Ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Μὰρξ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μποροῦσε νὰ δεῖ πὼς ἡ κοινὴ βάση, τὸ κοινὸ κόστος παραγωγῆς, εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἐργασία, λόγω τοῦ δουλοκτητικοῦ καθεστῶτος ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Συνεπῶς, ἦταν δύσκολο τότε νὰ ἐξισωθεῖ ἡ ἐργασία τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν μὲ τὴν ἐργασία τῶν δούλων καὶ νὰ ἐντοπισθεῖ στὴν ἀφηρημένη ἐργασία ἡ κοινὴ βάση ποὺ καθιστᾶ συγκρίσιμα τὰ διάφορα προϊόντα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Δ΄

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ὑποστηρίξαμε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῶν σχετικῶν τιμῶν τῶν προϊόντων εἶναι ἀποτέλε-

7. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133a 31–33. Βλ. σ. 175.

σμα διαπραγμάτευσης. Στὸ παράρτημα θὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἀνάλυση τοῦ πῶς ἡ διαπραγμάτευση ὁδηγεῖ στὸν προσδιορισμὸ τῶν σχετικῶν τιμῶν.

Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει,[8] ὑπάρχει τὸ ἑξῆς ἀπόσπασμα:

> Ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν πρέπει βέβαια νὰ καθορίζεται μετὰ τὴ συναλλαγὴ (ἀλλιῶς τὸ ἕνα μέρος θὰ πλεονεκτεῖ διπλά), ἀλλὰ προηγουμένως, ὅταν ὁ καθένας ὁρίζει ἀκόμη τὰ δικά του, τότε ποὺ εἶναι ἴσοι καὶ σὲ θέση νὰ διαπραγματευθοῦν, διότι τότε ἀκριβῶς εἶναι ἐφικτὴ ἡ ἐπίτευξη τῆς μεταξύ τους ἰσότητας (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133b 1–4).

Τὸ ἀπόσπασμα δημιουργεῖ ἐρωτήματα καὶ ταυτόχρονα περιέχει τὸ σπέρμα μιᾶς θεωρίας περὶ σχηματισμοῦ τῶν ὅρων τῆς συναλλαγῆς ἐπὶ τῇ βάσει διαπραγματεύσεων. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ ἔχουμε παρουσιάσει πιὸ πάνω,[9] τοῦ ἐν λόγω χωρίου προηγοῦνται τὰ ἑξῆς: «Θὰ ὑπάρχει λοιπὸν ἀναλογικὴ ἀνταπόδοση, ὅταν ἐξισωθοῦν μέσω τοῦ νομίσματος παροχὴ καὶ ἀντιπαροχή, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἔργου τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ὑποδηματοποιοῦ ἡ ἀναλογία

8. Βλ. σ. 178.
9. Βλ. σ. 175.

πού ὑπάρχει καὶ μεταξύ τους» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1133a 31–33). Ἐδῶ προκύπτουν διάφορα ἐρωτήματα: Πρῶτον, ποιὰ εἶναι ἡ ἀναλογία πού ὑπάρχει μεταξύ τους, δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ ὑποδηματοποιοῦ, καὶ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἔργα πού παράγουν; Δεύτερον, ποιὰ εἶναι ἡ βάση πού περιέχεται στὰ δύο προϊόντα καὶ πρέπει νὰ ἐξισωθεῖ στὴν παροχὴ καὶ στὴν ἀντιπαροχή; Τρίτον, ἂν ὑπάρχει τέτοια βάση, ὅπως, παραδείγματος χάρη, τὸ κόστος παραγωγῆς ἢ ἡ ποσότητα ἐργασίας, γιατὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ ἀναλογία πρὶν ἀπὸ τὴν συναλλαγή, ὅταν οἱ συναλλασσόμενοι κατέχουν ὁ καθένας τὸ δικό του προϊὸν καὶ εἶναι ἴσοι; Τέταρτον, πῶς σχετίζεται ἡ ἀνάγκη (*χρεία*) μὲ τὶς προϋποθέσεις αὐτές;

Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει ἐνδεχομένως μιὰ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐξίσωση παροχῆς καὶ ἀντιπαροχῆς προσδιορίζεται μέσω διαπραγματεύσεων. Βέβαια ἡ διαπραγμάτευση καὶ ἡ τελικὴ σχέση ἀνταλλαγῆς θὰ βρίσκεται μέσα σὲ ὅρια τέτοια ὥστε νὰ συμφέρει κάθε παραγωγὸ νὰ ἀνταλλάσσει προϊόντα ἀντὶ νὰ τὰ παράγει ὅλα ὁ ἴδιος. Ἂν ἡ διαπραγμάτευση ὁδηγήσει σὲ συμφωνία ὡς πρὸς τοὺς ὅρους ἀνταλλαγῆς τῶν δύο προϊόντων, τότε μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ συμφωνία δείχνει πὼς ἡ ἀνάγκη (*χρεία*) τῶν συμ-

βαλλομένων ἔχει ἱκανοποιηθεῖ. Ἂν, ἂς ποῦμε, ἕνα ζευγάρι ὑποδήματα ἔχει συμφωνηθεῖ νὰ ἀνταλλαγεῖ μὲ δέκα κιλὰ σιτάρι, τότε ὁ ὑποδηματοποιὸς ἱκανοποιεῖται ἐξίσου χάνοντας ἕνα μόνο ζευγάρι ὑποδήματα καὶ παίρνοντας δέκα κιλὰ σιτάρι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν γεωργό. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι συγκρίνεται ἡ ἀνάγκη (*χρεία*) τοῦ ὑποδηματοποιοῦ μὲ τοῦ γεωργοῦ.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ ἀνάγκη νὰ προσδιορίζεται ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων πρὸ τῆς ἀνταλλαγῆς, ἡ ἀπαιτούμενη ἰσότητα τῶν συμβαλλόμενων μερῶν καὶ ἡ παραδοχὴ ὅτι τόσο διαφορετικὰ πράγματα δὲν μποροῦν νὰ γίνουν σύμμετρα (συγκρίσιμα) εἰμὴ μόνον «σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμό» εἶναι στοιχεῖα ποὺ καθιστοῦν εὔλογη μιὰ θεωρία διαπραγμάτευσης ὡς τρόπου καθορισμοῦ τῆς ἀνταλλακτικῆς σχέσης. Ἂν δὲν ὑπῆρχε διαπραγμάτευση, δὲν θὰ εἶχε σημασία ἂν ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς (ἡ ἀναλογία) προσδιοριζόταν πρὶν ἢ μετὰ τὴν ἀνταλλαγή. Ἐπίσης, ἂν δὲν ὑπῆρχε διαπραγμάτευση, δὲν θὰ εἶχε σημασία ἂν οἱ συμβαλλόμενοι ἦταν ἴσοι. Τέλος, ἡ διατύπωση «ἐνδεχόμενο σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ» ἐκφράζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς, ὅταν γίνεται μέσω διαπραγμάτευσης, εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀκριβὴς μόνον ἐν μέρει.

Στὴ συνέχεια παρουσιάζουμε δύο ὑποδείγματα

διαπραγματεύσεων. Βέβαια, σὲ κάθε εἴδους διαπραγμάτευση ὑπάρχουν ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ συμφωνία. Ἂς πάρουμε ὡς παράδειγμα τὸν γεωργὸ ποὺ παράγει σιτάρι (x) καὶ τὸν ὑποδηματοποιὸ ποὺ παράγει ὑποδήματα (y). Ἡ τελικὴ σχέση ἀνταλλαγῆς πρέπει νὰ εἶναι τέτοια ὥστε ἡ ἀνταλλαγὴ νὰ συμφέρει καὶ τοὺς δύο, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι καλύτερο καὶ γιὰ τοὺς δύο νὰ εἰδικεύονται στὴν παραγωγὴ ἑνός ἀγαθοῦ καὶ νὰ προβαίνουν σὲ ἀνταλλαγὴ παρὰ νὰ παράγει ὁ καθένας καὶ τὰ δύο. Τὸ Διάγραμμα 9 δείχνει τὴ σχέση μετατροπῆς τοῦ x σε y (ἢ ἀντίστροφα) γιὰ τὰ δύο ἄτομα. Ἂν ἡ κλίση τῆς εὐθείας ΟΓ εἶναι $\frac{1}{2}$, τότε ὁ γεωργὸς γιὰ κάθε μονάδα ὑποδημάτων ποὺ θα παρήγαγε θὰ θυσίαζε δύο μονάδες σίτου. Ἂν ἡ κλίση τῆς εὐθείας ΟΥ εἶναι 2, τότε ὁ ὑποδηματοποιὸς γιὰ κάθε μονάδα σίτου ποὺ θὰ παρήγαγε θὰ θυσίαζε δύο μονάδες ὑποδημάτων. Οἱ γραμμὲς ΟΓ καὶ ΟΥ εἶναι εὐθεῖες διότι ὑποθέτουμε ὅτι καὶ γιὰ τοὺς δύο παραγωγοὺς ἡ δυνατότητα παραγωγῆς τοῦ ἑνὸς προϊόντος σὲ σχέση μὲ τὸ ἄλλο εἶναι μὲν σταθερὴ γιὰ κάθε ἐπίπεδο συνολικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ διαφορετικὴ γιὰ τὸν κάθε παραγωγό. Ἡ περιοχὴ ΥΟΓ τοῦ διαγράμματος περιέχει σημεῖα ποὺ δείχνουν σχέσεις ἀνταλλαγῆς μεταξὺ τῶν δύο προϊόντων συμφέρουσες καὶ γιὰ τοὺς δύο παραγωγούς.

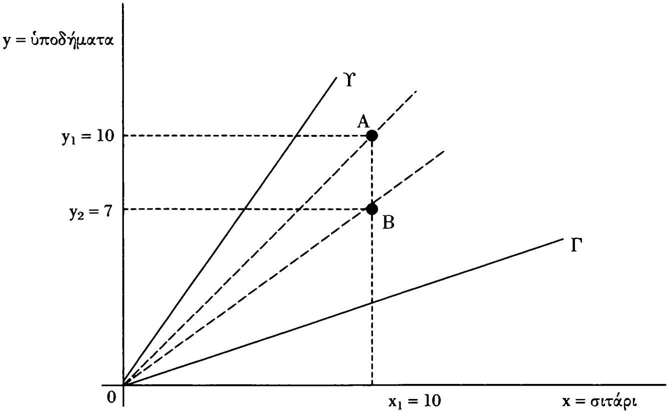

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9

Τὸ πρῶτο ὑπόδειγμα διαπραγμάτευσης βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι κάθε παραγωγὸς ἔχει ἀποφασίσει τὸ μέγεθος τῆς παραγωγῆς του, ἔχει προσδιορίσει τὶς ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ του γιὰ τὸ δικό του προϊὸν καὶ προσέρχεται μὲ τὸ ὑπόλοιπο στὴν ἀγορὰ γιὰ ἀνταλλαγή. Στὴν περίπτωση αὐτή, ἂν οἱ δύο παραγωγοὶ θέλουν νὰ διαθέσουν ὁλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο ποὺ διαθέτουν, ὑπάρχει μόνο μιὰ σχέση ἀνταλλαγῆς μεταξὺ x καὶ y στὴν ὁποία θὰ ἐκπληρωθεῖ ἡ ἐπιθυμία καὶ τῶν δύο. Ἂν ὁ γεωργὸς προσφέρει πρὸς ἀνταλλαγὴ $x_1 = 10$ μονάδες σίτου καὶ ὁ ὑποδηματοποιὸς $y_1 = 10$ μονάδες ὑποδημάτων, ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν κλίση

τῆς εὐθείας ΟΑ ποὺ εἶναι x = y. Οὐσιαστικά, στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει φανερὴ διαπραγμάτευση. Οἱ κρίσιμες ἀποφάσεις ἔχουν ληφθεῖ προηγουμένως, ὅταν κάθε παραγωγὸς ἀποφάσιζε πόσο προϊὸν θὰ ἔφερνε στὴν ἀγορά. Ἂν κατὰ τὴν διαπραγμάτευση ὁ ἕνας παραγωγὸς θεωρήσει ὅτι ἡ τιμὴ ποὺ διαμορφώνεται δὲν τὸν συμφέρει, μπορεῖ νὰ ἀποσύρει μέρος τοῦ προϊόντος του. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ὑποδηματοποιὸς μπορεῖ νὰ μειώσει τὴν ποσότητα πρὸς διάθεση σὲ $y_2 = 7$, ὁπότε οἱ πρὸς ἀνταλλαγὴ ποσότητες ἀντιστοιχοῦν στὸ σημεῖο Β. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ σχετικὴ τιμὴ τῶν ὑποδημάτων ἔχει αὐξηθεῖ, ἐνῶ τοῦ σίτου ἔχει μειωθεῖ. Ὁ παραγωγὸς ὑποδημάτων ὅμως ἔχει τώρα μιὰ ποσότητα τοῦ δικοῦ του προϊόντος τὴν ὁποία πρέπει νὰ καταναλώσει ὁ ἴδιος ἐπιπλέον τῆς ποσότητας ποὺ εἶχε κρατήσει κατὰ μέρος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή. Αὐτὴ ἡ ἐπιπλέον ποσότητα μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ μεταβολὴ τῆς συνολικῆς του παραγωγῆς. Φυσικά, ἀνάλογες ἀποφάσεις μπορεῖ νὰ λάβει καὶ ὁ ἄλλος παραγωγός. Πάντως, κάθε σχετικὴ τιμὴ ἐντὸς τῆς περιοχῆς ΥΟΓ εἶναι συμφέρουσα καὶ γιὰ τοὺς δύο.

Τὸ δεύτερο ὑπόδειγμα παρουσιάζει τὴν περίπτωση ὅπου ἡ ποσότητα τοῦ προϊόντος ποὺ διατίθεται πρὸς ἀνταλλαγὴ ἀπὸ τὸν κάθε παραγωγὸ εἶναι συνάρτηση τῆς σχετικῆς τιμῆς. Ἂν ἡ σχέση ἀνταλλα-

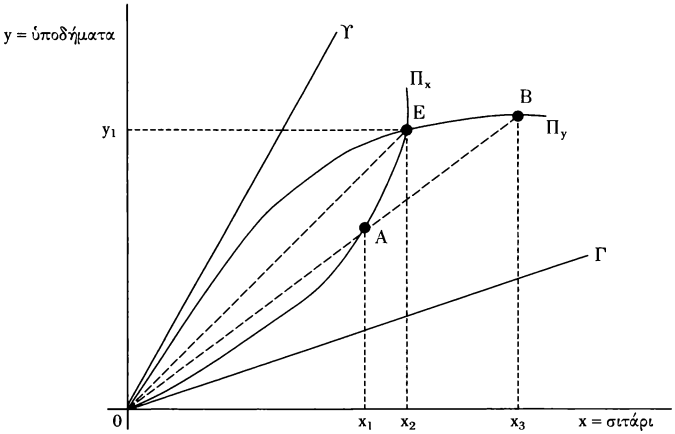

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10

γῆς x πρὸς y εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ σημεῖο Α τοῦ Διαγράμματος 10, ὁ γεωργὸς διαθέτει πρὸς ἀνταλλαγὴ τὴν ποσότητα Ox_1. Ἂν ἡ τιμὴ τοῦ x αὐξηθεῖ, ὅπως φαίνεται στὸ σημεῖο Ε, ὁ γεωργὸς αὐξάνει τὴν ποσότητα ποὺ διαθέτει σὲ Ox_2. Ἡ καμπύλη Πx ἐκφράζει τί προσφέρει πρὸς ἀνταλλαγὴ ὁ γεωργὸς ἀπὸ τὸ προϊόν του καὶ τί ζητάει ἀπὸ τὸ προϊὸν τοῦ ὑποδηματοποιοῦ σὲ διάφορες σχέσεις ἀνταλλαγῆς, δηλαδὴ σὲ διάφορες τιμὲς τοῦ x σὲ ὅρους τοῦ y. Ἡ καμπύλη αὐτὴ στρέφει τὰ κοῖλα πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐπειδὴ ὅσο περισσότερη ποσότητα τοῦ x διαθέτει ὁ γεωργός, μειώνοντας συνεπῶς τὴν ποσότητα ποὺ κρατᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του, τόσο μεγαλύ-

τερη τιμὴ θὰ ἀπαιτεῖ γιὰ νὰ στερηθεῖ πρόσθετες μονάδες τοῦ x. Τὰ ἀντίστοιχα ἰσχύουν γιὰ τὸν ὑποδηματοποιό, τοῦ ὁποίου τὴ συμπεριφορὰ παρουσιάζει ἡ καμπύλη Πy.[10]

Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σχέση ἀνταλλαγῆς ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν εὐθεία ΟΑ. Σὲ αὐτὴν τὴν τιμὴ ὁ γεωργὸς διαθέτει πρὸς ἀνταλλαγὴ Ox_1 καὶ ζητᾶ ὑποδήματα σὲ ποσότητα Ax_1. Ὅμως, στὴν ἴδια τιμή, ὁ ὑποδηματοποιὸς προσφέρει ποσότητα ὑποδημάτων Bx_3 καὶ ζητᾶ σιτάρι σὲ ποσότητα Ox_3. Συνεπῶς στὴν τιμὴ αὐτὴ ἡ προσφερόμενη ποσότητα σίτου εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴ ζητούμενη ($Ox_1 < Ox_3$) καὶ ἡ ζητούμενη ποσότητα ὑποδημάτων εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν προσφερόμενη ($Ax_1 < Bx_3$). Οἱ ἀνισότητες αὐτὲς θὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ σίτου καὶ πτώση τῆς τιμῆς τῶν ὑποδημάτων, δηλαδὴ ἡ ἀνταλλακτική τους σχέση θὰ μεταβληθεῖ ἔτσι ὥστε νὰ αὐξηθεῖ ἡ σχετικὴ τιμὴ τοῦ σίτου (ἢ ἰσοδύναμα νὰ μειωθεῖ ἡ σχετικὴ τιμὴ τῶν ὑποδημάτων).

Στὸ Διάγραμμα 10 φαίνεται ὅτι ὑπάρχει σχέση ἀνταλλαγῆς (σχέση τιμῶν), ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν εὐθεία ΟΕ, ὅπου οἱ ἀμοιβαῖες ζητήσεις καὶ προσφορὲς τῶν δύο προϊόντων ἐξισώνονται. Στὸ σημεῖο

10. Οἱ καμπύλες αὐτὲς εἶναι οὐσιαστικὰ οἱ γνωστὲς καμπύλες προσφορᾶς (offer curves) τῶν J. S. Mill καὶ A. Marshall.

Ε ἡ προσφορὰ καὶ ἡ ζήτηση σίτου τῶν δύο μερῶν ἐξισώνονται μὲ ποσότητα σίτου Ox_2 καί, ἀντίστοιχα γιὰ τὰ ὑποδήματα, μὲ ποσότητα Ex_2. Ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ ὑποδείγματος δὲν εἶναι νὰ περιγραφεῖ μιὰ ἀκριβὴς διαδικασία διαπραγματεύσεων μεταξὺ τῶν δύο παραγωγῶν, ἀλλὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ὑπάρχουν οἰκονομικὲς δυνάμεις ποὺ ὁδηγοῦν σὲ λύση ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς δύο συμβαλλόμενους.

Οἱ δύο παραγωγοί, ὄντας ἴσοι καὶ κύριοι τοῦ προϊόντος τους, ἔρχονται σὲ διαπραγμάτευση καὶ καταλήγουν σὲ συμφωνία ποὺ εἶναι ἀποδεκτὴ καὶ συμφέρουσα γιὰ ἀμφότερους. Τέτοιου εἴδους συμφωνία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁδηγεῖ σὲ δίκαιη ἀνταλλαγή. Ὅταν ἐπιτευχθεῖ συμφωνία, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι κάθε μονάδα τοῦ ἑνὸς ἀγαθοῦ ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴ μονάδα τοῦ ἄλλου ἀγαθοῦ γιὰ κάθε συμβαλλόμενο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ σημασία κάθε προϊόντος εἶναι ἡ ἴδια καὶ γιὰ τοὺς δύο (διότι ἡ ὑποκειμενικὴ σημασία δὲν εἶναι συγκρίσιμη). Ἡ συναλλαγὴ πραγματοποιεῖται, ἐπειδὴ οἱ δύο παραγωγοὶ χρειάζονται ὁ ἕνας τὸ προϊὸν τοῦ ἄλλου καὶ εἶναι συμφέρον καὶ γιὰ τοὺς δύο ἡ ἐξειδίκευση στὴν παραγωγὴ καί, στὴ συνέχεια, ἡ ἀνταλλαγή.

Ἡ προϋπόθεση ποὺ ὁρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὥστε ἡ ἀνταλλαγὴ νὰ ἐξισώνει παροχὴ καὶ ἀντιπαροχή, δηλαδὴ ἡ ἀναλογία τῆς ἀνταλλαγῆς νὰ καθορίζεται

πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή, ὅταν τὰ δύο μέρη εἶναι ἴσα καὶ κάθε μέρος κατέχει τὰ δικά του, καὶ ἐπίσης ἡ πρόταση ὅτι ἡ συμμετρία (συγκρισιμότητα) τῶν πραγμάτων ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη (*χρεία*) εἶναι ἐφικτὴ σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμό, ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἔχει στὸν νοῦ του μιὰ θεωρία σχηματισμοῦ τῶν σχετικῶν τιμῶν ἐπὶ τῇ βάσει διαπραγματεύσεων.

Τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* δὲν εἶναι τὸ μόνο κείμενο στὸ ὁποῖο γίνεται σύγκριση μεταξὺ ἀγαθῶν. Στὴ *Ρητορικὴ Τέχνη* (1364a 24–28), ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει προηγουμένως,[11] ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει ἀγαθὰ μὲ βάση δύο κριτήρια: πρῶτον, τὴ δυσκολία ἀπόκτησης, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς δυσκολία παραγωγῆς, ἀναφέροντας ὡς παράδειγμα τὸν σίδηρο καὶ τὸν χρυσό, καί, δεύτερον, τὴ χρησιμότητα ποὺ ἔχουν κατὰ τὴ χρήση τους τὰ ἀγαθά, δίνοντας τὸ παράδειγμα τοῦ νεροῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιλέγει ὡς στοιχεῖο σύγκρισης τῶν ἀγαθῶν κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴ χρησιμότητα ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης. Πάντως εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κριτήριο τοῦ κόστους παραγωγῆς ἢ κάποιου ἄλλου στοιχείου τῆς παραγωγῆς, ἂς ποῦμε ἡ ἐργασία, δὲν ἐξετάζεται καὶ παραμένει ἀσχολίαστο. Σὲ σχέση μὲ τὸ κόστος παραγω-

11. Βλ. σ. 56.

γῆς ὁ Μὰρξ ὑποστηρίζει, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει στὸ τέταρτο κεφάλαιο, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μποροῦσε νὰ δεῖ πὼς ἡ κοινή βάση, τὸ κοινὸ κόστος παραγωγῆς, εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἐργασία, γιατὶ ἡ ἐργασία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν κυρίως ἡ ἐργασία τῶν δούλων. Ἦταν, ἑπομένως, δύσκολο νὰ ἐξισωθεῖ ἡ ἐργασία τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν μὲ τὴν ἐργασία τῶν δούλων καὶ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἡ ἀφηρημένη ἐργασία ὡς ἡ κοινὴ βάση ποὺ καθιστᾶ συγκρίσιμα τὰ προϊόντα.

Συχνὰ λέγεται ὅτι ἡ διατύπωση ἑνὸς προβλήματος εἶναι ἐξίσου σημαντικὴ μὲ τὴ λύση του, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, ἂν τὸ πρόβλημα τεθεῖ σωστά, ἐγκυμονεῖ τὴ λύση του. Συνεπῶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε καὶ ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὴ εἶναι σωστὴ ἢ/καὶ πλήρης, ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν οἰκονομικὴ θεωρία εἶναι σημαντική. Δίκαια ἄρα θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος ἀναλυτικὸς (θεωρητικὸς) οἰκονομολόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΣΥΝΟΨΗ

Ι. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ὁ κεντρικὸς ἄξονας τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀναλύσεων τοῦ Ἀριστοτέλη, κυρίως σὲ θέματα οἰκονομικῆς πολιτικῆς, εἶναι ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ σταθερότητα τῆς πόλης-κράτους. Ἡ πόλη-κράτος δὲν εἶναι ἀφηρημένη ὀντότητα ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιτυγχάνει διάφορους βαθμοὺς εὐδαιμονίας καὶ σταθερότητας. Ἀντίθετα, εἶναι πραγματικὴ καὶ σύνθετη ὀντότητα ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς πολίτες της. Ἡ πόλη μπορεῖ νὰ κατοικεῖται καὶ ἀπὸ ξένους, δούλους καὶ μέτοικους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀσφαλῶς χρήσιμοι γιὰ τὴν οἰκονομία, ἀλλὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τοὺς πολίτες της. Συνεπῶς, ἡ πόλη θὰ εἶναι εὐδαιμονοῦσα μόνον ἂν οἱ πολίτες της εὐδαιμονοῦν. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει εὐδαίμων πολιτεία χωρὶς εὐδαίμονες πολίτες.

ΙΙ. Ἡ εὐδαιμονία τῶν ἀτόμων εἶναι ἔννοια εὐρύτερη τῆς χρησιμότητας ἢ ὠφελιμότητας ποὺ προ-

βάλλει ἡ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία. Τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ἀποτελοῦν τὸν πλοῦτο ποὺ κατέχει ἕνα ἄτομο καὶ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ σημαντικὰ γιὰ τὴν εὐδαιμονία του. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἀτομικοῦ ἢ κοινωνικοῦ χαρακτήρα ποὺ εἶναι σημαντικὰ ἢ καὶ σημαντικότερα τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὅπως ἡ ὑγεία, ἡ καλὴ οἰκογένεια, οἱ καλοὶ φίλοι, ἡ δόξα, οἱ τιμὲς ποὺ ἀπολαμβάνει ἕνα ἄτομο.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ συμβολὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν στὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου, ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι ἡ αὔξηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν πέραν ἑνός ὁρίου δὲν αὐξάνει τὴν εὐδαιμονία του. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ μέγιστη ποσότητα ὑλικῶν ἀγαθῶν δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη καὶ ἡ ἄριστη. Ἡ διάκριση μεταξὺ μέγιστης καὶ ἄριστης ποσότητας εἶναι σημαντικὴ καὶ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρόταση τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ χρησιμότητα τοῦ ἀτόμου εἶναι αὔξουσα συνάρτηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου πέραν ἑνὸς σημείου ἐπιτρέπει πολυτελὴ καὶ σπάταλη διαβίωση. Ἐπιπλέον, ἡ ἀπόκτηση ὑπερβολικὰ πολλῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν δὲν προσφέρει καμιὰ ὠφέλεια καὶ μπορεῖ μάλιστα νὰ εἶναι ἐπιβλαβής, ἐφόσον καθιστᾶ τοὺς πλούσιους ἄπληστους καὶ ἀλαζόνες.

III. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι σὲ κάθε κοι-

νωνία ὑπάρχουν πάντοτε φτωχοὶ καὶ πλούσιοι. Οἱ δύο αὐτὲς καταστάσεις, δηλαδὴ τῆς φτώχειας καὶ τοῦ πλούτου, ἀποτελοῦν ὑπερβολὲς καὶ πρέπει νὰ ἀποφεύγονται. Ἡ ἐπιθυμητὴ κατάσταση εἶναι ἐκείνη στὴν ὁποία οἱ πολίτες μποροῦν νὰ ἀπολαμβάνουν «καλὴ ζωή», δηλαδὴ ζωὴ ἄνετη ἀλλὰ χωρὶς πολυτέλεια καὶ σπατάλη. Ἐδῶ εἶναι φανερὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεσότητας, τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἄκρων, στὴν κατοχὴ πλούτου. Ἡ ἀντίθεση φτώχειας καὶ πλούτου εἶναι ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν πόλη, δεδομένου ὅτι ἐξ ὁρισμοῦ ἕνα ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ φτωχὸ καὶ πλούσιο. Ἔτσι ὑπάρχει μιὰ τάξη πολιτῶν ποὺ εἶναι πλούσιοι καὶ μιὰ ἄλλη τάξη πολιτῶν ποὺ εἶναι φτωχοί. Ἡ συνύπαρξη ἐκτεταμένης φτώχειας καὶ μεγάλου πλούτου εἶναι πηγὴ ἀναταραχῶν καὶ στάσεων. Γι' αὐτὸ ἡ σταθερότητα τῆς πόλης ἀπαιτεῖ μιὰ μεγάλη μεσαία τάξη πολιτῶν, δηλαδὴ πολιτῶν ποὺ δὲν εἶναι φτωχοὶ ἀλλὰ οὔτε ὑπερβολικὰ πλούσιοι.

Ἡ πόλη πρέπει νὰ φροντίζει τοὺς φτωχούς. Γι' αὐτὸ τὰ δημόσια συσσίτια καὶ οἱ θρησκευτικὲς τελετὲς πρέπει νὰ γίνονται δημοσία δαπάνη χωρὶς οἰκονομικὴ συνεισφορὰ τῶν πολιτῶν. Γενικά, ἡ πολιτεία δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ προσωρινὰ μέτρα γιὰ νὰ ἀνακουφίσει ὅσους βρίσκονται σὲ οἰκονομικὰ δυσχερὴ θέση, διότι τέτοια μέτρα δὲν λύνουν τὸ πρόβλημα ἀλλὰ μᾶλλον τὸ διαιωνίζουν. Τὸ πρόβλημα

τῆς φτώχειας ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν ἔνταξη τῶν φτωχῶν στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνει μὲ χρηματοδότηση τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὸ δημόσιο χρῆμα ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀγοράσουν γῆ ἢ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἐμπόριο. Προτείνεται ἐπίσης ἡ παροχὴ οἰκονομικῆς βοήθειας ἀπὸ τοὺς πλούσιους πολίτες πρὸς τοὺς φτωχοὺς ποὺ ἔχουν ἱκανότητες ὥστε νὰ μποροῦν νὰ στραφοῦν πρὸς ἐπικερδεῖς δραστηριότητες.

IV. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μεγάλη σημασία ἔχει τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς πόλης. Τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστὼς ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ οἰκονομία τῆς πόλης εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, διότι ἔτσι ἐξασφαλίζεται μεγαλύτερη φροντίδα γιὰ τὴν παραγωγή. Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου εἶναι ἡ σταθερότητα τῶν νόμων καὶ ἡ ἐπιβολή τους: ἡ συχνὴ μεταβολὴ τῶν νόμων μειώνει τὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου γενικά, ἐνῶ ἡ παρανομία, ἔστω καὶ ἡ μικρή, διαβρώνει τὸ πολίτευμα.

V. Ἡ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρήματος εἶναι ἰδιαίτερα εὐαίσθητη ὑπόθεση κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Οἱ δημόσιες δαπάνες θὰ πρέπει νὰ αὐξάνονται στοὺς τομεῖς ὅπου εἶναι μικρότερες τοῦ δέοντος καὶ νὰ καταργοῦνται οἱ περιττὲς ποὺ ἐξοργίζουν τὸν λαό. Κύριες πηγὲς τῶν δημόσιων προσόδων εἶναι οἱ φόροι ἐπὶ τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας καὶ τὰ δημόσια ἔσοδα,

καὶ ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει τὸ μέγεθος τῆς φορολογήσιμης περιουσίας νὰ εἶναι μικρὸ ὥστε νὰ μποροῦν ὅλοι οἱ πολίτες νὰ συμμετέχουν στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ νὰ διεκδικοῦν ἀξιώματα. Πρόσοδοι ἔκτακτου χαρακτήρα, ὅπως εἰσφορές, δημεύσεις περιουσιῶν, ἀναθέσεις δαπανηρῶν ἔργων σὲ πλούσιους ἰδιῶτες, θεωροῦνται ἄδικες καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τὸ πολίτευμα καὶ πρέπει νὰ ἀποφεύγονται. Οἱ ἀπαραίτητες δαπάνες τῆς πόλης εἶναι οἱ δαπάνες γιὰ τὴν ἄμυνα, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, γιὰ τὰ συσσίτια, γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ οἱ λειτουργικὲς δαπάνες τῆς πολιτείας. Οἱ δαπάνες αὐτὲς πρέπει νὰ καθορίζονται μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ φειδὼ καὶ νὰ μὴν ὑπερβαίνουν τὸ ὕψος τῶν δημόσιων ἐσόδων. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει δημοσιονομικὴ πολιτικὴ ἰσοσκελισμένου προϋπολογισμοῦ.

Ἀπαραίτητα στοιχεῖα στὴ διαχείριση τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν εἶναι ἡ διαφάνεια καὶ ἡ λογοδοσία. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι δυνατὸν αὐτοὶ ποὺ ἐλέγχουν τὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρήματος νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ αὐτοὺς ποὺ λογοδοτοῦν, δηλαδὴ μὲ αὐτοὺς ποὺ τὸ διαχειρίζονται, ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει νὰ ὑπάρχει ἀνεξάρτητη ἀρχή, στὴν ὁποία θὰ λογοδοτοῦν ὅσοι διαχειρίζονται δημόσιο χρῆμα.

VI. Σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ὅπως

τὴν παρουσιάζει στὶς τρεῖς ἐκδοχές της ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ πρῶτο εἶδος εἶναι ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη, κανόνα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ ἀπολαβὲς κάθε ἀτόμου εἶναι ἀνάλογες μὲ τὴν ἀξία του. Ὅταν ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν ἰσχύει καὶ οἱ ἴσοι ἀπολαμβάνουν ἄνισα καὶ οἱ ἄνισοι ἴσα, ἀναφύονται ἀντιδικίες καὶ διενέξεις ἀνάμεσα στοὺς πολίτες. Τί ἀκριβῶς σημαίνει ἀξία τοῦ ἀτόμου καὶ πῶς μετριέται παραμένει ἀπροσδιόριστο. Τὸ δεύτερο εἶδος δικαιοσύνης εἶναι τὸ διορθωτικὸ δίκαιο, πῶς δηλαδὴ πρέπει ὁ ἀδικῶν νὰ ἀποζημιώνει τὸν ἀδικούμενο. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει ὄχι ἁπλῶς ἀποζημίωση μὲ ἐπιστροφὴ τοῦ ποσοῦ τῆς ζημίας στὸν ἀδικούμενο, ἀλλὰ ἐπιστροφὴ τοῦ μέσου τοῦ ἀθροίσματος τῆς ζημίας τοῦ ἀδικούμενου καὶ τοῦ κέρδους τοῦ ἀδικοῦντος. Τὸ τρίτο εἶδος δικαιοσύνης εἶναι τὸ ἀνταποδοτικὸ δίκαιο, δηλαδή, στὴν περίπτωσή μας, ἡ δίκαιη ἀνταλλαγὴ προϊόντων μεταξὺ παραγωγῶν, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ εἶναι θεωρία προσδιορισμοῦ τῶν σχετικῶν τιμῶν καὶ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἄφησε ἀδιευκρίνιστο, δεδομένου ὅτι τὸ σχετικὸ κείμενο ἐπιδέχεται διαφορετικὲς ἑρμηνεῖες.

VII. Ἡ ἐπίτευξη ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν τῆς «καλῆς ζωῆς», δηλαδὴ μιᾶς κατάστασης στὴν ὁποία οἱ πολίτες ζοῦν μὲ σωφροσύνη καὶ γενναιοδωρία, ἤ, μὲ ἄλλα λόγια, ἄνετα ἀλλὰ χωρὶς πολυτέλεια καὶ σπα-

τάλη, προϋποθέτει συγκεκριμένη σχέση ἀνάμεσα στὸ μέγεθος τῆς πόλης καὶ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πολιτῶν. Τὸ μέγεθος τῆς πόλης πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει αὐτάρκεια, ἀλλὰ ὄχι τόσο μεγάλο ὥστε νὰ καθιστᾶ δύσκολη τὴν ἄμυνά της. Αὐτάρκεια καὶ καλὴ ἄμυνα προσδιορίζουν τὰ ὅρια τῆς ἐδαφικῆς της ἔκτασης. Τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει κι αὐτὸ νὰ περιορίζεται σὲ συγκεκριμένα ὅρια. Τὸ ἐλάχιστο ὅριο εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο προσδιορίζει ἡ ἀνάγκη γιὰ αὐτάρκεια τῆς πόλης. Τὸ ἀνώτατο ὅριο εἶναι ἐκεῖνο πέραν τοῦ ὁποίου τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ δημιουργεῖ προβλήματα στὸν συντονισμὸ καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν λειτουργιῶν τῆς πόλης. Ἐντὸς τῶν συγκεκριμένων ὁρίων τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ πληθυσμοῦ, μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μιὰ σχέση ἐδαφικῆς ἔκτασης καὶ πληθυσμοῦ ποὺ νὰ καθιστᾶ ἐφικτὴ τὴν «καλὴ ζωή». Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμητή.

Ἂν ὑπάρξουν ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἐπιθυμητὴ αὐτὴ σχέση, λόγω ἀνεξέλεγκτης αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ, ἂς ποῦμε, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι φτώχεια γιὰ πολλοὺς πολίτες. Ἄν, ἀντίθετα, ὑπάρξουν ἀποκλίσεις λόγω μείωσης τοῦ πληθυσμοῦ, τότε πολλοὶ πολίτες θὰ ἔχουν πλοῦτο ποὺ θὰ ἐπιτρέπει σπάταλο καὶ πολυτελὴ βίο. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν ἀποκλίσεις, ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει ἔλεγχο τῶν γεννήσεων.

VIII. Βασικὴ μονάδα τῆς οἰκονομίας στὴν πόλη εἶναι ἡ οἰκογένεια, ποὺ παράγει τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὸν βίο χρησιμοποιώντας ἄψυχα ὄργανα (ἐργαλεῖα καὶ ὑλικὰ) καὶ ἔμψυχα ὄργανα (δούλους καὶ ὑπηρέτες). Ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων ἔδωσε εὐκαιρίες γιὰ ἀνταλλαγὴ προϊόντων ἀνάμεσα σὲ οἰκογένειες ἀρχικὰ καὶ στὴ συνέχεια ἀνάμεσα σὲ πόλεις. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἀνταλλαγὲς ὁδήγησε στὴ θέσπιση τοῦ χρήματος, ποὺ ἔγινε μετὰ νόμισμα καὶ ἔχει τὶς ἑξῆς τρεῖς λειτουργίες: πρῶτον, εἶναι μέσο ἀνταλλαγῶν, δεύτερον, εἶναι μέτρο τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων καί, τρίτον, εἶναι μέσο συσσώρευσης πλούτου ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὸ μέλλον.

IX. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ ἡ θέσπιση τοῦ χρήματος ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ μιὰ ἄλλη χρηματιστική, ἡ παρὰ φύση, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἐμπόριο (*καπηλική*), τὸν τοκισμὸ καὶ τὴ *μισθαρνία* (ἐργασία ἔναντι μισθοῦ). Ἡ πεποίθηση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι τὸ χρῆμα εἶναι στεῖρο καὶ δέν δικαιολογεῖται ἡ καταβολὴ τόκου βασίζεται στὴν ἄποψή του ὅτι ὁ ἔντοκος δανεισμὸς δὲν συνάδει μὲ τὴ χρήση τοῦ χρήματος καὶ τὴ φύση του, δηλαδὴ μὲ τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε. Τὸ ἐμπόριο γίνεται μὲ σκοπὸ τὸ μέγιστο κέρδος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, τὴν κατὰ φύση χρηματιστική, ὅπου ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ ἀποκτηθοῦν

τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὸν βίο. Ἡ ἐργασία ἔναντι μισθοῦ περιλαμβάνει τὴν ἐργασία τῶν τεχνιτῶν (*βάναυσοι*) καὶ τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν (χειρώνακτες ἢ *ἄτεχνοι*).

X. Ὑπάρχει καὶ ἕνα ἐνδιάμεσο, τρίτο, εἶδος χρηματιστικῆς ποὺ περιλαμβάνει τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῆς ὑλοτομίας καὶ τῆς μεταλλευτικῆς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ὁ Ἀριστοτέλης δίδαξε καὶ ἔγραψε πρὶν ἀπὸ εἴκοσι τέσσερις αἰῶνες. Ὁ ἀναγνώστης λοιπὸν μπορεῖ δικαίως νὰ ἀναρωτηθεῖ τί μπορεῖ νὰ πεῖ καὶ νὰ μᾶς διδάξει ἕνας φιλόσοφος τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ὅταν μάλιστα ἔχουν ἐπέλθει στὸ μεταξὺ ἐκπληκτικὲς ἀλλαγὲς στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία, ὅταν οἱ κοινωνίες ἔχουν πειραματισθεῖ μὲ νέους τρόπους ὀργάνωσης, ὅταν ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς ἔχει πλησιάσει τὰ ἑπτὰ δισεκατομμύρια καὶ ὅταν οἱ φυσικοὶ πόροι τῆς γῆς βρίσκονται σὲ μεγάλη, συνεχῶς ἐντεινόμενη, στενότητα;

Ἡ παρουσίαση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ἰδεῶν ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελοῦν τὴν πολιτική του οἰκονομία, μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετὰ καὶ σοβαρὰ ζητήματα στὰ ὁποῖα οἱ ἀριστοτελικὲς ἰδέες καὶ προτάσεις εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίκαιρες. Σημαντικὴ ἀνάμεσά τους εἶναι ἡ πρόταση περὶ ἰσοσκελισμένου κρα-

τικοῦ προϋπολογισμοῦ, ποὺ προσλαμβάνει ἰδιαίτερες διαστάσεις στὴν ἐποχή μας, ὅπου πολλὲς χῶρες μὲ ἰσχυρές, ἀλλὰ καὶ ἀνίσχυρες, οἰκονομίες ἀντιμετωπίζουν προβλήματα προερχόμενα ἀπὸ τὴ διόγκωση τοῦ δημόσιου χρέους καὶ ὁρισμένες μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ἀδυνατοῦν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ χρέος τους. Ἂν οἱ πολιτικὲς ἡγεσίες ἀκολουθοῦσαν τὴν πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ ἰσοσκελισμένου προϋπολογισμοῦ, ἡ ὁποία βεβαίως ἔχει διατυπωθεῖ ἐπανειλημμένα καὶ ἀπὸ ἄλλους πιὸ σύγχρονους συγγραφεῖς, τὸ δημόσιο χρέος θὰ ἦταν ἀνύπαρκτο ἢ ἀσήμαντο καὶ τὰ δεινὰ ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη πτώχευση ὁρισμένων χωρῶν θὰ ἀποσοβοῦνταν.

Συναφὴς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀλλὰ ὄχι αἰτιωδῶς συνδεδεμένη μαζί του, εἶναι ἡ ἐκτεταμένη διαφθορὰ στὸν δημόσιο βίο καὶ ἡ ἀνάγκη, ἐπομένως, γιὰ διαφάνεια καὶ λογοδοσία τῶν κυβερνώντων. Ἡ νομοθεσία μάλιστα ποὺ θεσπίζεται ἀπὸ τοὺς κυβερνῶντες, ὅπως ὁ νόμος περὶ εὐθύνης ὑπουργῶν στὴ χώρα μας, δὲν ἐπιβάλλει πλήρη διαφάνεια καὶ αὐστηρὴ λογοδοσία, δημιουργώντας κατάσταση ποὺ μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ εὐνοήσει τοὺς διεφθαρμένους πολιτικούς. Ἡ πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ διαφάνεια στὴ δημόσια διοίκηση καὶ γιὰ λεπτομερὴ λογοδοσία τῶν ἀρχόντων εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίκαιρη.

Μιὰ τρίτη πρόταση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐπίκαιρη τουλάχιστον γιὰ τὴ χώρα μας, εἶναι ἡ διατήρηση ἑνὸς σταθεροῦ νομικοῦ πλαισίου καὶ ἡ ἀποφυγὴ ἀλλαγῆς τῶν νόμων χωρὶς σοβαρὸ καὶ οὐσιαστικὸ λόγο. Οἱ συνεχεῖς τροποποιήσεις τῶν νόμων καὶ ἡ πολυνομία ἐκτὸς τοῦ ὅτι καθιστοῦν ἀνίσχυρο τὸν νόμο, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, δημιουργοῦν ἐπίσης ἀβεβαιότητα στὰ οἰκονομοῦντα ἄτομα καὶ δαπανηρὴ γραφειοκρατία μὲ ἀρνητικὲς συνέπειες γιὰ τὴν οἰκονομία.

Στὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ συνθῆκες διαβίωσης συνδέονται μὲ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ μέτρα γιὰ ἀνακούφιση τῶν φτωχῶν, ὅπως ἡ δωρεὰν σίτιση σὲ κοινὰ συσσίτια, εἶναι καλὰ καὶ σκόπιμα ἀλλὰ δὲν λύνουν τὸ πρόβλημα. Ἡ μόνιμη λύση εἶναι νὰ ἐνταχθοῦν οἱ φτωχοὶ πολίτες στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, εἴτε μὲ ἱκανὴ οἰκονομικὴ βοήθεια ἀπὸ τὴν πολιτεία εἴτε μὲ παροχὴ δημόσιας γῆς. Ἡ παροχὴ ὅμως τέτοιας μορφῆς βοήθειας δὲν ἀποτελεῖ ἐφικτὴ λύση, ἂν δὲν τεθοῦν ὅρια στὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ὁριστικὴ ἐξαφάνιση τοῦ φαινομένου τῆς φτώχειας προϋποθέτει τὴ συσχέτιση γῆς (φυσικῶν πόρων, ὅπως λέμε σήμερα) πρὸς πληθυσμὸ καὶ τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς σχέσης ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν εὐπρεπὴ διαβίωση σὲ ὅλους. Στὴν ἐποχή μας, δισεκατομμύρια ἄνθρωποι ζοῦν ὑπὸ συνθῆκες ἐξαθλίωσης, ὁ πληθυσμὸς αὐξάνεται ἰλιγγιωδῶς καὶ ἔχει

πλησιάσει τὰ ἑπτὰ δισεκατομμύρια, οἱ φυσικοὶ πόροι ἐξαντλοῦνται, τὸ περιβάλλον μολύνεται, κι ὡστόσο ὑπάρχουν ἄτομα, ὀργανώσεις, θρησκεῖες, καὶ χῶρες ποὺ ἀδιαφοροῦν ἢ εὐνοοῦν τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ γῆ, ὡς ἔκταση καὶ πηγὴ πόρων γιὰ τὴν εὐχάριστη διαβίωση τῶν ἀνθρώπων, εἶναι πεπερασμένη καὶ πώς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο, ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία θὰ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ἐξετάσει καὶ νὰ ἀναζητήσει τὴ σωστὴ σχέση γῆς πρὸς πληθυσμό. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, στὶς ἀναλύσεις τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ παρουσιάσαμε ἐδῶ, ὁ ρόλος τῆς τεχνολογίας δὲν ἐμφανίζεται πουθενά. Αὐτὸ πιθανὸν νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ τεχνολογία δὲν ἀποτελοῦσε μέρος τῶν φιλοσοφικῶν συζητήσεων τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ὅμως πιθανότερο νὰ ὀφείλεται στὴ μέθοδο ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη. Μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὴν οἰκονομία μὲ ὅρους μακροχρόνιας ἰσορροπίας. Οἱ ἐπιστημονικὲς πρόοδοι καὶ ἡ ἐφαρμογή τους στὴν τεχνολογία τῆς παραγωγῆς μπορεῖ νὰ βελτιώνουν τὸ παραγωγικὸ ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ μακροχρόνια ἡ βελτίωση ἀναιρεῖται, ἂν παράλληλα αὐξάνεται καὶ ὁ πληθυσμός. Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς τροφίμων, γιὰ παράδειγμα, χάρη σὲ βελτιωμένα λιπάσματα ἢ καινούρια ὑβρίδια, δὲν βελτιώνει τὶς συνθῆκες διατροφῆς, ἂν ταυτόχρονα

τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ αὐξάνει ἀναλογικά. Συνεπῶς, προέχει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ σωστή, ὑπὸ τὶς ἑκάστοτε ἰσχύουσες τεχνολογικὲς συνθῆκες, ἀναλογία γῆς καὶ πληθυσμοῦ ἤ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἡ σωστὴ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τοὺς πόρους τῆς γῆς.

Ἡ βάση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ φύση τῶν ἀτόμων καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῶν συνθηκῶν ποὺ θὰ καταστήσουν τὴν πόλη εὐδαίμονα. Εὐδαίμων *πόλις* σημαίνει εὐδαίμονες πολίτες. Εὐδαίμων πολίτης εἶναι ὅποιος συνδυάζει ἀρετὴ καὶ δημιουργικότητα, ὅποιος ἔχει ἐνάρετη δράση. Ἡ ἐνάρετη δράση ἀπαιτεῖ καὶ ἐξωτερικά, δηλαδὴ ὑλικά, ἀγαθά. Τὰ ἄτομα πρέπει νὰ κατέχουν ὑλικὰ ἀγαθὰ γιὰ νὰ ζοῦν καλά. Ἡ καλὴ ζωὴ ὅμως δὲν σημαίνει σπατάλη καὶ πολυτέλεια. Μεταξὺ τῆς φτωχικῆς καὶ τῆς πολυτελοῦς ζωῆς ὑπάρχει ἡ ἄνετη ζωὴ ποὺ ἀποφεύγει τὰ ἄκρα καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε καλὴ ζωή. Ἡ μεγάλη καὶ ἀπαράδεκτη οἰκονομικὴ ἀνισότητα ποὺ παρατηρεῖται στὶς σύγχρονες κοινωνίες, τὸ τεράστιο χάσμα μεταξὺ φτωχῶν καὶ πλούσιων καὶ ἡ συνακόλουθη κοινωνικὴ δυσαρέσκεια καὶ ἀναταραχὴ ποὺ ἐκδηλώνονται μονίμως, καθιστοῦν τὸ αἴτημα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ καλὴ ζωή, γιὰ ἄριστο βίο, ἰδιαίτερα ἐπίκαιρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ βιβλιογραφία περιλαμβάνει ἔργα στὰ ὁποῖα γίνεται συγκεκριμένη ἀναφορὰ στὸ κείμενο, καθὼς καὶ μερικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρονται συγκεκριμένα ἐδῶ ἀλλὰ περιέχουν χρήσιμες ἀναλύσεις γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὰ *οἰκονομικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἀνδρεάδης Α., «Περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ», *Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου* (ΕΚΠΑ), 1915, σ. 25–144.

Δεσποτόπουλος Κ., «Δικαιοσύνη καὶ ἰσότης κατὰ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη», στὸ Κ. Βουδούρης, *Περὶ Δικαιοσύνης*, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1989.

Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων*, Κάκτος, Ἀθήνα 1994.

Δραγώνα-Μονάχου Μ., «Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη καὶ πρόσφατες "ἐξισωτικὲς" θεωρίες», στὸ Κ. Βουδούρης, *Περὶ Δικαιοσύνης*, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1989.

Καρασμάνης Β., «Μαθηματικὲς ἀναλογίες καὶ δικαιοσύνη: Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης», στὸ Κ. Βουδούρης, *Περὶ δικαιοσύνης*, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1989.

Μπαλόγλου Χ. Π., «Οἱ περὶ χρήματος ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους», *Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς*, Θεσσαλονίκη 2003.

Μπαλόγλου, Χ. Π., *Ἡ οἰκονομικὴ σκέψη τῶν Ἀρχαίων Ἑλ-*

λήνων, Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία Χαλκιδικῆς, Θεσσαλονίκη 1995.

Μπαλόγλου Χ. Π., *Οἱ περὶ πλούτου ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἀφιερωματικὸς τόμος στὸν Καθηγητὴ Δ. Ν. Κούτρα, *Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου* (ΕΚΠΑ), Ἀθήνα 2006.

Ξενοφῶν, *Πόροι ἢ Περὶ προσόδων*, ἐπιμ. Γ. Κορδάτος, Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Συγγραφέων, τ. Ι, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα χ.χ.

Οἰκονόμου Γ.Ν., *Ἡ ἄμεση δημοκρατία καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2007.

Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρης, Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Ἀθήνα χ.χ.

Πλάτων, *Νόμοι*, μτφρ. Κ. Φίλιππας, Ἅπαντα τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων, Πάπυρος, Ἀθήνα 1975.

Σακελλαρίου Μ., «Οἱ ὁρισμοὶ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1985.

Τερέζης Χ., *Θέματα ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας*, Τυπωθήτω, Ἀθήνα 1998.

Bell J. F., *A History of Economic Thought*, β' ἔκδ. Ronald Press, Νέα Ὑόρκη 1967.

Blaug M. (ἐπιμ.), *Aristotle (384–322 BC)*, Aldershot 1991.

Finley M.I., «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present* 47 (1970), 3–25.

Gordon B., «Research on the Economics of the Talmud», βιβλιοπαρουσίαση, *Research in the History of Economic Thought* 11 (1993), 212–218.

Kreager Ph., «Aristotle and Open Population Thinking», *Population and Development Review* 14 (40), Δεκ. 2008, 599–629.

Lekchman R., *A History of Economic Ideas*, Harper and Brothers, Νέα Ὑόρκη 1959.

Lowry S. T., *The Archaeology of Economic Ideas. The Greek Classical Tradition*, Duke Univ. Press, Durham 1987 (1987α).

Lowry S. T. (ἐπιμ.), *Pre-Classical Economic Thought*, Kluwer, Βοστώνη 1987 (1987β).

Marangos J. / N. Astroulakis, «The Aristotelian Contribution to Development Ethics», *Journal of Economic Issues* 44, ἀρ. 2, 551–558.

Marx K., *Capital*, τ. I, Progress Publ., Μόσχα χ.χ.

Meikle S., *Ἡ οἰκονομικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη*, μτφρ. Α. Γαβριηλίδης, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2000.

Nussbaum M., «Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution», *WP* 31, Δεκέμβριος 1987.

Pack Sp. J., *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx*, Edward Elgar, Cheltenham (UK) 2010.

Randall J. H., *Aristotle*, Columbia Univ. Press, Νέα Ὑόρκη 1960.

Richter M., «A Neo-Aristotelian Perspective on the German Welfare State Reform», *4th Conference on Capability Approach*, Πανεπιστήμιο Παβίας, 5-7 Σεπτεμβρίου 2004.

Robbins L., *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, β′ ἐκδ. Macmillan & Co., Λονδίνο 1935.

Roll E., *Ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως*, μτφρ. Α. Σίδερης, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1955.

Scaltsas Th., «Aristotle's Conception of Reciprocal Justice», στὸ Κ. Βουδούρης, *Περὶ δικαιοσύνης*, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1989.

Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, Ὀξφόρδη 1954.

Sen A., *Development as Freedom*, Anchor Books, Νέα Ὑόρκη 2000.

Spengler J. / W. Allen, *Essays in Economic Thought: Aristotle to Marshall*, Rand McNally, Σικάγο 1960.

Theocarakis N. J., «Antipeponthos and Reciprocity: The Concept of Equivalent Exchange from Aristotle to Turgot», *Inter. Rev. Econ.* 55 (2008), 29–44.

Theocarakis N. J., «Nicomachean Ethics in Political Economy: The Trajectory of the Problem of Value», *History of Economic Ideas* 1 (2006), 9–53.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Ἠθικὰ Εὐδήμεια

1242a 22–23 23

Ἠθικὰ Νικομάχεια

1094a 8–9 23
1094a 28–1094b 3 30
1094b 18–1109b 26 39
1096a 5 28
1097b 11 66
1097b 14–15 66
1099a 31–1099b 6 44
1111b 22–23 91
1115a 26–28 91
1130b 5–7 163
1130b 34 164
1131a 24–29 166–167
1132a 18–19 169
1132b 18–20 170
1133a 20 75
1133a 20–21 75
1133a 25–1133b 17 175
1133a 31–33 182, 183–184
1133b 1–4 178, 183
1133b 3 15–16
1133b 15 17–18
1133b 17–18 173
1133b 18–20 176
1175a 30–36 40
1176a 20–24 41
1177a 6–9 41
1177a 11 41

Πολιτικὰ

1252a 17–21 34
1253a 2–3 66
1253b 6–14 69
1253b 23–1254a 8 70
1255b 32 69
1256a 40 κ.ἑ. 70
1256b 31–33 67
1256b 33–34 67
1257a 28–31 73

1257a 35–37 74
1257b 5–7 78
1257b 8–9 76
1257b 10–11 77
1257b 11–13 76
1257b 23–24 77–78
1258a 6–8 38
1258a 10 καὶ 12–13 38
1258b 2–3 80–81, 91
1258b 12–30 85–86
1258b 23 80
1258b 26–28 82
1259a 7–34 84
1261a 22–24 95
1261b 10–15 67, 96
1261b 34–36 99
1262b 39–40 99–100
1263a 1–3 100
1263a 31 101
1263a 37–39 100
1263a 39–40 101
1264b 17–19 108
1265a 29–32 138
1265a 32–38 138–139
1265b 10–13 139
1266b 8–13 140
1266b 14–16 116
1266b 26–31 117
1266b 38–1267a 1 119
1267a 20 κ.ἑ. 87
1267a 33–38 87
1267a 41–1267b 3 118
1267b 4–5 37
1269a 8–12 97
1269a 15–20 98
1269a 16–18 98
1269a 20–21 99
1272a 12–21 115
1280b 39–40 31
1282b 14–18 31
1290b 39–1291a 40 102–103
1291b 7–8 104
1295a 36–39 45
1295b 1–11 45–46
1295b 25–27 153
1295b 34–35 46
1295b 34–37 105–106
153–154
1297b 2–6 110–111
1305a 3–7 111–112
1307b 32–34 99
1308b 31–33 119–120
1309a 10–14 107
1309a 14–20 112
1309a 20–22 112–113
1314b 1–16 109–110
1317b 22–23 110
1320a 22–24 113
1320a 31–32 122
1320a 32–1320b 1 123–124
1320b 7–9 124
1320b 9–11 124
1322b 7–10 107
1323b 6–10 47

1324a 23–25 154 *καὶ σημ.* 8
1325b 36 155
1326a 5–8 127
1326a 18–20 135
1326a 21–25 135
1326a 29–32 129
1326a 34–35 128
1326b 3 129
1326b 5–7 130
1326b 20–22 135
1326b 28–32 127–128
1327a 1–3 128–129
1330a 3–13 114–115
1337a 21–24 156
1337a 21–26 113 *σημ.* 1
1337b 4–11 157
1338a 32–35 157–158
1338a 37–40 158

Ρητορικὴ Τέχνη

1355b 10–13 63
1355b 15–17 64
1359b 23–30 109
1360b 14–23 43–44
1362a 21 *κ.ἑ.* 51 *κ.ἑ.*
1363b 5–1365b 20 56, 63
1364a 24–28 192
1382b 4–9 37

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ

Βίοι φιλοσόφων 6, 35 60

ΞΕΝΟΦΩΝ

Πόροι ἢ Περὶ προσόδων
II, 1, 3–II, 2, 1 136 *σημ.* 6
III, 9 81 *σημ.* 6

ΠΛΑΤΩΝ

Νόμοι Ε 742e–743a 46 *σημ.* 1
Πολιτεία Β 368e–369a 34

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Π. ΛΙΑΝΟΥ
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ»
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟ ΦΩΤΟΛΙΟ & typicon
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2012
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΡΑΣΤΑΘΗ

Σχεδιασμὸς ἐξωφύλλου

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΕΣΣΗΝΗ («Ἀνάγραμμα»)

ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ἐπιχειρεῖται μιὰ συστηματικὴ καὶ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν οἰκονομικῶν ἰδεῶν καὶ θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ μεγάλος φιλόσοφος διατύπωσε οἰκονομικὲς ἰδέες καὶ θεωρίες ποὺ παραμένουν ἐπίκαιρες καὶ σημαντικές, παρότι ἔχουν παρέλθει εἴκοσι τέσσερις αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ διατυπώθηκαν. Ὁ ἄριστος βίος, ἡ ὁριακὴ χρησιμότητα, τὸ κράτος εὐημερίας, ἡ διαφάνεια καὶ ὁ ἀπολογισμὸς στὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρήματος, τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς χώρας ἀποτελοῦν καὶ σήμερα ἰδιαιτέρως σημαντικὰ ζητήματα. Ἡ παρουσίαση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Ἀριστοτέλη γίνεται μὲ ὅρους οἰκείους καὶ συνεπῶς κατανοητοὺς ἀπὸ τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη.

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΛΙΑΝΟΣ εἶναι ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Οἰκονομικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (ΑΣΟΕΕ). Γεννήθηκε στὴ Μεσσήνη τῆς Μεσσηνίας καὶ σπούδασε στὴν ΑΣΟΕΕ καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόρειας Καρολίνας τῶν ΗΠΑ. Ἦταν καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας (Davis) καὶ ἔχει διδάξει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόρειας Καρολίνας, στὸ Πολυτεχνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Βιρτζίνιας (VPI), στὸ University College τῆς Ἰρλανδίας κ.ἁ. ▫ Ἔχει ὑπηρετήσει σὲ διάφορες διοικητικὲς θέσεις: πρύτανης τῆς ΑΣΟΕΕ, πρόεδρος τῆς ΔΕ τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Κρήτης, πρόεδρος τοῦ ΔΙΚΑΤΣΑ, πρόεδρος τοῦ Κέντρου Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἐρευνῶν, πρόεδρος τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἀεροπορίας. ▫ Ἔχει συγγράψει διδακτικὰ ἐγχειρίδια, μονογραφίες, βιβλιοκρισίες καὶ πολλὰ ἄρθρα σὲ διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, καθὼς καὶ πολλὰ ἄρθρα ἐκλαϊκευτικοῦ χαρακτήρα στὸν περιοδικὸ καὶ ἡμερήσιο τύπο. ▫ Εἶναι ὑπεύθυνος ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ *South-Eastern Europe Journal of Economics*.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ISBN 978-960-250-489-5

ΜΙΕΤ